2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Horváth Iván, Kovács János Mátyás, Margócsy István, Szilágyi Ákos.
Olvasószerkesztő: Barabás András.

»rád van bízva, meghajolsz-e naponta ötször Mekka felé«

ADIL ZULFIKARPAŠIĆ

»gyakran kell modellt feküdnie a ravatalon«

JONATHAN TREITEL

»azért még rophatna egy haláltáncot«

NAGY ATTILA KRISTÓF

Mcmxcvii December

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA SZÁZNEGYVENKILENC FORINT

GODEFROY DURAND.

MCMXCVII DECEMBER

KILENCEDIK ÉVFOLYAM TIZENKETTEDIK SZÁM

Beszélgetés 2000-ben **Adil Zulfikarpašić-tyal**
Tony Judt A szociális kérdés – még mindig s már megint
Karátson Gábor Dunát a magyarnak!

Peter Rosei Álmodozás
Schein Gábor versei
Nagy Atilla Kristóf Danse macabre
H. C. Artmann versei

Kovács András Bálint - Szilágyi Ákos Andrej Tarkovszkij és az orosz filmművészet születése
Miskolczy Ambrus Gondolatok a könyvtárról
Jonathan Treitel Sztálin, Sztálin és Sztálin
Leszek Kołakowski A szabadságról

E számunkat a múlt század közepén készült francia metszetekkel illusztráltuk

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. FELELŐS SZERKESZTŐ: HORVÁTH IVÁN.
ALAPÍTÓ SZERKESZTŐK: HERNER JÁNOS, TÖRÖK ANDRÁS, LENGYEL LÁSZLÓ.
SZERKESZTŐTÁRSUNK: KÁLMÁN C. GYÖRGY (1995-TŐL 1996-IG).
GAZDASÁGI VEZETŐ: KEMÉNY MÁRIA.
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: NÉMETI LUDMILLA.

LEVÉLCÍM: 1133 BUDAPEST, KÁRPÁT UTCA 17.

TELEFON ÉS FAX: 149-8542

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ. CÍM: 1037 BUDAPEST, SZÉPVÖLGYI ÚT 35. TELEFON: 436-2000. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), 1089 BUDAPEST ORCZY TÉR 1. ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA.
ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 1188 FT, FÉL ÉVRE 594 FT, NEGYED ÉVRE 297 FT.
KÉSZÜLT GOUDY ÉS NICHOLAS COCHIN BETŰKKEL. SZEDTE: KOCSIS JÁNOS. TÖRDELÉS ÉS SOKSZOROSÍTÁS: OSIRIS KIADÓ.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK *KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN* KAPHATÓK A KIADÓBAN.

TÁMOGATÓINK: A SOROS ALAPÍTVÁNY, A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP, A JÓZSEF ATTILA KULTURÁLIS ÉS SZOCIÁLIS ALAPÍTVÁNY.

A 2000 kulturális ajánlata

DECEMBERTŐL KAPHATÓ MINDEN
JOBB KÖNYVESBOLTBAN

TARKOVSZKIJ

Kovács András Bálint
Szilágyi Ákos

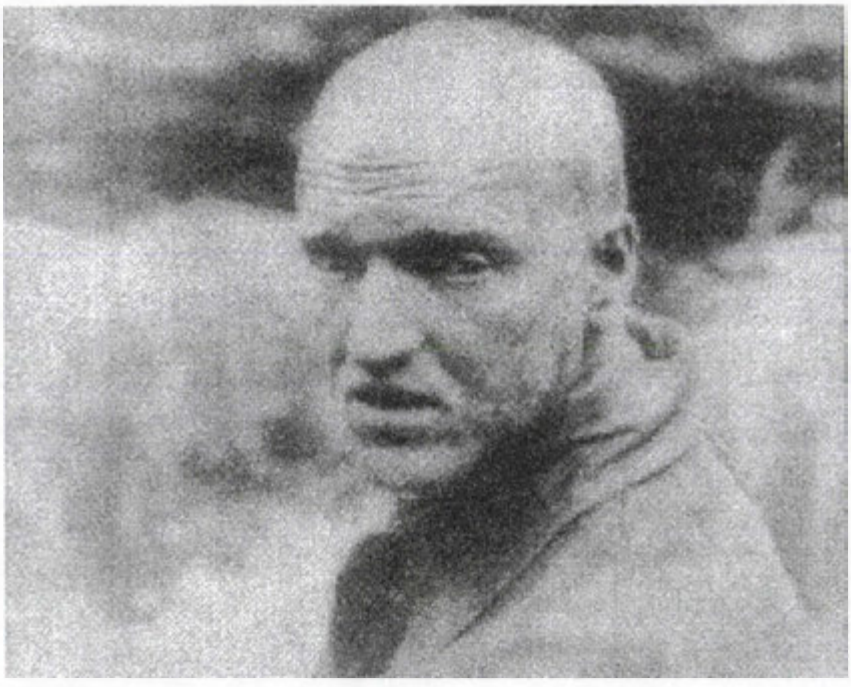

HELIKON KIADÓ

Beszélgetés 2000-ben
Adil Zulfikarpašić-tyal

Adil Zulfikarpašić 1921-ben született a kelet-boszniai Foćában, az egyik legtekintélyesebb boszniai muzulmán család leszármazottjaként. Belgrádban megkezdett egyetemi tanulmányait félbeszakítja a második világháború. Csatlakozik a szülővárosa környékén tevékenykedő partizán egységhez. Foća lakóinak több mint fele esik áldozatul a várost 1941 és 1944 között felváltva birtokló csetnikek, usztasák, olasz csapatok és jugoszláv partizánok terrorjának. Zulfikarpašić egyik bátyját a csetnikek ölik meg, ugyanők gyújtják fel a család udvarházát és többezres könyvtárát. Zulfikarpašićot 1943-ban elfogják az usztasák, és halálra ítélik, amit személyesen Ante Pavelić változtat húsz év börtönre. Kilenc hónapot tölt az usztasák mitrovicai börtönében, majd megszökik. A felszabadulás után magas állami funkciót tölt be: alig huszonöt évesen a kereskedelmi miniszter helyettese. 1946 elején távozik Jugoszláviából, és Zürichben telepedik le. A hetvenes évek közepén már ő az egyik legvagyonosabb jugoszláviai emigráns. Tagja, majd alelnöke lesz a Liberális Internacionálénak, kapcsolatot tart fenn a liberális horvát, szerb és szlovén emigránsokkkal. A hatvanas években Bosanski Pogledi címmel folyóiratot ad ki. Zürichben megalapítja a Bosnyák Intézetet. A „bosnyákság" elméletét támogatja. Eszerint bosnyák az, aki Bosznia-Hercegovina területén lakik, függetlenül felekezeti hovatartozásától: így lennének katolikus, muzulmán és pravoszláv bosnyákok, akik elsősorban a bosnyák államhoz, nem pedig a horvát vagy szerb nemzethez kötődnek. 1990 márciusában tér haza. A szerveződő muzulmán nacionalista párt, (Demokartikus Akciópárt, SDA) az ő anyagi segítségével alakul meg, ő a párt hivatalos elnökjelöltje, de az SDA vallási radikalizálódása, nemzeti kizárólagossága és erős horvát orientációja miatt rövidesen kilép a pártból, és megalakítja a Muzulmán Bosnyák Szervezetet (MBO). Az 1990. novemberi választásokon az MBO-nak csak néhány képviselője jut be a szarajevói parlamentbe. Zulfikarpašić visszatér Svájcba, bár pártja jelenleg is működik.

Hogyan és miért lett baloldali? Ön Bosznia-Hercegovina egyik legrégebbi muzulmán arisztokrata családjából származik, amely még az első világháború után sem szegényedett el.

Indítékaim nem gazdasági termeszetűek voltak. Egyszerűen úgy éreztem, szembe kell szállni a fasiszta offenzívával. Jugoszláviában, Franciaország mintáját követve, a gazdag polgári családokbál származó értelmiségiek baloldali eszmékkel kokettáltak, a kommunisták és a szocialisták voltak az antifasizmus élcsapata. Én akkoriban éppen kifelé tartottam a gyerekkorból, és olyan értelmiségiekkel, művészekkel barátkoztam, olyan könyveket olvastam, hogy a hatásukra ádáz antifasiszta lettem. A fasizmus elleni harcon keresztül kerültem közel a baloldali mozgalmakhoz, és csatlakoztam végül a kommunistákhoz, akiket az antifasiszta harc legfontosabb tényezőinek tekintettem. Mindez Foćában, egy kelet-boszniai kisvárosban történt, ahol a polgári iskola tanulója voltam, és lehettem vagy tizenöt-tizenhat éves. Faltam az antifasiszta irodalmat, Werfelt, Thallert, Heinrich es Thomas Mannt, Silonét, Romain Roland-t, az oroszokat, főleg Gorkijt, akiknek a könyvei mind megjelentek Jugoszláviaban. Voltak olyan könyvkiadók, akik erre specializálódtak: a Binoza Zágrábban és a Nolit Belgrádban. És mint minden lelkes fiatalember, úgy gondoltam, csatlakoznom kell azokhoz a szervezetekhez, amelyek tevékenyen szembeszállnak a hitleri veszéllyel, amely ekkor már a Balkán fölé tornyosult, illetve amelyek figyelmeztetik erre a veszélyre az, ahogy akkoriban mondani szoktuk volt, széles népi tömegeket. Vitaklubokat szerveztünk a gimnáziumban, olvasóköröket, pénzgyűjtési akciókat, szegénykonyhákat, bojkottáltuk egyes tanárok óráit, még iskolai sztrájkokat is szerveztünk. Én meglehetősen gyorsan ezeknek az akcióknak a vezetői között találtam magam, először Foćában, aztán Szarajevóban és egész Boszniában.

Voltak-e nemzetiségi konfliktusok a baloldali mozgalmon belül? Létezett-e a nemzetiségi kérdés a kommunisták között?

Nem. A balodali mozgalom volt az egyetlen olyan terület, ahol minden korlát nélkül együttműködtek mindhárom hit és nemzet tagjai. A legjobb barátaim között egyformán voltak szerbek, muzulmánok, horvátok, diszkriminációnak árnyékát sem éreztem. A muzulmán, vagyis bosnyák ifjúságnak egyébként több oka volt a baloldalt választani, mint a szerbnek vagy a horvátnak, mert az első Jugoszláviában épp a muzulmán közösség szegényedett el a legrohamosabban. Az 1920-ban végrehajtott agrárreform nyomorba döntötte a muzulmán társadalom vagyonos rétegét, egyszerűen leírtak minket. Az ezekből a körökből származó ifjúság eleve gyanakvással szemlélte es elutasította azt a társadalmat, amely ezt az igazságtalanságot megengedte. A sérelmet sokan az osztály nélküli társadalomba vetett hittel probálták orvosolni. Sokan, akik a baloldali mozgalomban vezető szerepet játszottak, híres muzulmán arisztokrata csa-

A beszélgetés rövidített változata az MTV2 „Tranzit" című középeurópai magazinjában hangzott el.

ládok leszármazottai voltak, mint a Karabegovićok, a Brkićek, a Humok, a Dinićek, a Fadilpašićok, a Djumišićok. Bosznia-Hercegovinában a mozgalomban több muzulmán gyerek vett részt, mint ahány pravoszláv vagy katolikus. A kommunista párt akkoriban természetesen nem favorizált egyetlen nemzetiséget sem, a jugoszláv államot, mint olyat bírálta, és támogatta a bosznia-hercegoviai autonómia-törekvéseket, azt, hogy Bosznia-Hercegovina, ha nem is ugyanolyan, de hasonló pozíciót kapjon Jugoszláviában, mint Szerbia vagy Horvátország. 1937-38 körül a kommunista ifjúság volt az egyetlen hordozója a boszniai autonómia gondolatának.

Hogyan reagált a családja erre a fordulatra?

Lehettem vagy tizennégy éves, amikor otthon elkezdtem a szocializmusról beszélni. Apám, Husejn-beg Zulfikarpašić rokonszenvvel fogadta a dolgot, örült neki, hogy érdekelnek azok a problémák, amelyekkel nemzetünknek szembe kellett néznie. Persze meg álmában sem gondolta volna, hogy valamiféle kommunista forradalmár lesz a fiából. Apám halála után a családomat igazi megrázkódtatásként érte, amikor megtudták, hogy az iskolában lelepleztek egy, a kommunista eszmékkel szimpatizáló csoportot, és hogy én ennek egyik szervezőjeként közreműködtem az erdei munkások sztrájkjának megszervezésében. De amikor emiatt 16 éves koromban kivágtak a gimnáziumból, akkor sem nagyon haragudtak. Próbáltak meggyőzni, hogy talán jobb lenne, ha a tanulással foglalkoznék, hogy lett volna időm politizálni az egyetemen is. Persze hiába próbálkoztak: amikor egy kamasz ennyi lelkesedést, érzelmet, intellektust áldoz az ilyenfajta tevékenységre, senki nem tudja meggyőzni, hogy káros, amit csinál.

Nem okozott-e valamiféle belső konfliktust az, hogy vallásos nevelést kapott?

Jól ismertem a hitemet, sőt, odaadóan követtem. Megpróbáltam összeegyeeztetni újdonsült baloldali meggyőződésemmel, aztán, amikor nem ment, a politikai nézeteimnek adtam elsőbbséget. Mindezt persze nagyon súlyos belső konfliktusként éltem meg, míg a baloldali, és természetüknél fogva vallásellenes érzelmek teljesen úrrá nem lettek rajtam. Ehhez hasonló válságot akkor éltem át, amikor a háború után elhagytam Jugoszláviát, és lemondtam kommunista meggyőződésemről. Ekkor fedeztem fel: ahhoz, hogy képes legyek kiűzni magamból egy totalitárius ideológiát, a gyerekkoromban megismert normális, liberális iszlám jó szövetséges.

Mikor és hogyan következett be ez a második fordulópont az életében?

A kommunizmussal a gyakorlata miatt kerültem összeütközesbe. A partizánmozgalomban egy sor olyan intézkedéssel szembesültem, amelyeket kegyetlennek találtam, nem egy ideológia termékének, hanem az egyes parancsnokok vagy politikusok mentalitásából fakadónak. A gyilkolást, a terrort képtelen voltam pozitívnak, vagy akár csak szükségesnek tekinteni. Hiszen én épp azért csatlakoztam a kommunistákhoz, mert ezt az ideológiát tekintettem a leghumánusabbnak, olyannak, ami a legtöbbet tehet azért, hogy az ember megszabaduljon minden társadalmi, ideológiai, vallási béklyójától. A kétségeim csak felerősödtek a győzelem kivívása után, amikor az új rezsimben magas katonai majd politikai posztra kerültem, és szembesültem az új osztály korrupt mohóságával. Nem tudtam elviselni, hogy ellenségnek kiáltanak ki olyan embereket, akik nem voltak azok, akik ugyanúgy szerették a hazámat, mint én, csak nem voltak kommunisták. Őket nemcsak a politikából akarták kirekeszteni, ami ellen valószínűleg én sem tiltakoztam volna, hanem likvidálták is, fizikailag is megsemmisítették őket, amit nem tudtam elfogadni. Fokozatosan életem legnagyobb válságába sodródtam bele. Összeomlottak a legfontosabb ideáljaim, komolyan fontolgattam az öngyilkosságot is. Véget ért számomra a világ: ha ez a rendszer sem működik, akkor melyik fog, melyik teremti meg nemzetem szabadságát? Nem azért hagytam el Jugoszláviát, mert azt gondoltam, hogy lehet a kommunizmusnál jobb világ is. Azért mentem el, mert sem fizikailag, sem pszichikailag nem voltam képes tovább elviselni. Amikor Rómába értem, lázasan újraolvastam a marxista irodalmat, Marxot, Engelst, Buharint, Sztálint. És ott, 1946-ban, a pártfegyelemtől immmár meg nem béklyózva értettem meg, hogy ez az egész mennyire ellenkezik az én saját természetemmel, hogy mennyire nem hagy semmilyen tért arra, hogy az egyén maga döntse el, kit szeret, kit gyűlöl. A nagy kiábrándulás után fokozatosan liberális demokratává váltam, elfogadtam azokat az alapelveket, amelyeken Európa és a Nyugat nyugszik. És amelyek csöppet sem voltak idegenek az általam megismert iszlámtól. Az iszlámnak soha nem volt inkvizíciója: csak most kezd szert tenni rá. Az a szunnita iszlám, amit Boszniában megismertem, inkább filozófiai orientációjú, mintsem formális vallás volt – muzulmánnak vallod magad, de az ebből fakadó feladatok teljesítése teljesen rád van bízva, senki nem ellenőrzi, hogy meghajolsz-e naponta ötször Mekka felé, vagy nem; minden rád és Allahra van bízva. Nincsenek egyházi tekintélyek. Az emigrációban ezeknek a gyökereknek újrafelfedezése is segített abban, hogy liberális politkussá válhassak.

Milyen körülmények között hagyta el az országot?

Senkinek nem árultam el, hogy távozom. Végül már nap mint nap konfliktusba keveredtem a pártvezetéssel. Egy napon eljött hozzám egy régi barátom, a kémelhárítás ezredese, és figyelmeztetett: vigyázz, Adil, a területi pártbizottság elrendelte, hogy folytassunk ellened vizsgálatot. Miközben én is tagja voltam a területi pártbizottságnak. A dolog gyanús volt, hiszen elvben, ha hasonló eset adódik, azt először magának a pártbizottságnak kell kivizsgálnia. Közben Kardelj tartott Belgrádban egy beszédet, amelyben a törvények szigorú alkalmazását kérte számon a pártszervezetektől, úgyhogy tudtam, hogy hamarosan fejek fognak hullani. És azt is megértettem, hogy nagyon gyorsan döntenem kell. Ez 1946. január végén történt. Nagyon sok barátom volt a pártban, olyanok, akik tényleg mindent megtettek volna értem, és én is őértük. De arról, hogy elhagyom az országot, egyiknek sem beszélhettem. A kommunista párt abban az időben fanatikusokból álló, vallásos szekta volt. Amint kiderül, hogy nem csinálom tovább, azonnal árulóvá válok, még a legjobb barátaim szemében is. Anyámnak és a nővéreimnek sem fedtem fel a tervemet, mert féltem, hogy pánikba esnek. Csak a sofőrömnek szóltam, hogy megyünk Zágrábba. Aztán irány Ljulbjana. Aztán Trieszt. Csak Triesztben mondtam meg neki, hogy hajtson szépen haza, mert én ittmaradok. És aztán jelentkeztem az angol hatóságoknál.

Hogyan szokott hozzá ahhoz a gondolathoz, hogy talán soha nem térhet vissza a hazájába?

Én nem Bosznia elől menekültem, hanem Boszniáért. Megtehettem volna, hogy otthon maradok, hiszen fényes politikai jövő állt előttem. De képtelen voltam elfogadni azt az árat, amelyet fizetni kellett volna érte. Mindent megtettem a hazámért. Fegyverrel védtem a fasizmus ellen. És amikor rájöttem, hogy a kommunizmus ugyanolyan rossz, mint a fasizmus, ugyanazt a harcot akartam folytatni, csak más eszközökkel. Az emigrációban a politikai tevékenység emésztette fel időm és eszközeim legnagyobb részét. Meggyőződésemmé vált, hogy egy olyan természetellenes és rideg rezsim, mint a kommunizmus, nem maradhat fenn sokáig. Erre tettem fel az életem. Az emigráció persze hatalmas fizikai és pszichikai megrázkódtatás volt. De figyelemmel kísértem a sajtót, kapcsolatokat tartottam fenn az ország bizonyos köreivel, létrehoztam a Bosnyák Intézetet. Lapot indítottam. Amikor 1990 márciusában hazatértem, legalább olyan jól informált voltam Bosznia-Hercegovina ügyeiben, mint azok az emberek, akikkel egy pártban találtam magamat.

Mi történt önnel azután, hogy megérkezett Rómába? Hogyan döntötte el, hogy Svájcban fog élni?

Először Ausztriába mentem, Grazban folytattam egyetemi tanulmányokat. Ott is nősültem meg. Senkitől nem kaptam anyagi segítséget. Mindenki úgy segített magán, ahogy tudott. Egy kicsit csempészett, egy kicsit seftelt, lehetett dolgozni is. Az emberek jóformán a semmiből éltek, én például havi néhány dollárt fizettem a lakásért; minden nagyon olcsó volt, senkinek nem volt pénze, és az emberek szívesen segítettek egymásnak. Aztán egy amerikai újságnál dolgoztam, egyszer kaptam tőlük száz dollárt egy cikkért, az olyan volt, mintha ma kétezer dollárt adnának.

Nem gondolt arra, hogy Törökországba települjön át?

De igen. Később már áldottam a sorsot, hogy Európában maradtam. Aztán Ausztriából Ausztráliába próbáltam emigrálni, de elutasították a beutazási kérelmemet, mert egykor kommunista voltam. Ez utólag megint csak nagy szerencsének mondható, bár akkor nagyon boldogtalan voltam miatta. Aztán jött a McCarthy-törvény, és Amerika is bezárult előttem. Ezután történt, hogy jó barátom, Msgr Jurisić katolikus püspök néhány cikkemet elhelyezte svájci lapokban, és hívott, hogy települjek át oda. A honoráriumokból sikerült Svájcba költöznöm, ahol Freiburgban el is végeztem az egyetem politikatudományi szakát.

Mikor kezdett el üzlettel foglalkozni?

Ez szintén a véletlennek köszönhető. A jugoszláv hatóságok tiltakoztak a cikkeim miatt a svájciaknál, mondván, hogy Jugoszlávia-ellenes dolgokat írok. A svájci törvények szerint külföldi, főként pedig politikai emigráns nem foglalkozhat politikával. Az itteni hatóságok beidéztek, és egyenesen megmondták, hogy csinálhatok bármit, de a politikát felejtsem el, mert a jugoszlávok panaszkodnak. Nem maradt más választásom, csak az üzlet. Kölcsönkértem némi pénzt, és alapítottam egy kis kereskedelmi céget egy angol barátommal. Export-import. De tényleg csak annyira volt elég az egész, hogy ne haljak éhen. Aztán megint a véletlen sietett a segítségemre. A Liberális Internacionálében végzett munkám során sok bankárral, nagyiparossal ismerkedtem meg. És amikor megkeresett egy közvetítő, hogy van itt egy jugoszláv delegáció, hitelért kuncsorog, ilyen és ilyen biztosítékokkal, akkor felkerestem az egyik bankár barátomat, és összehoztam az üzletet. Ez a hatvanas évek elején történt. Ezután két svájci barátommal, híres és gazdag családok sarjaival, közös vállalatot alapítottunk, amely nagyon jól működött. De mivel az egyik társam ügyvéd volt, a másik bankhivatalnok, a cég ügyeit nekem kellett vinnem. Egy szép napon aztán megunta ezt, és azt mondta nekik, nagyon köszönök mindent, de a továbbiakban nem fogok rátok dolgozni. És kivásároltam őket. A cégem nagy európai vállalatok képviseletét látta el az arab országokban, részt vett olyan cégek finanszírozásában, amelyek svájci árut vásároltak, ésatöbbi. Jugoszlávokkal ritkán kereskedtem, annál többet az arab országokkal.

Segített-e ezekben az ügyletekben az, hogy ön muzulmán?

Valamennyire igen. De az az elképzelés, miszerint az arabok különleges vonzalmat táplálnanak a boszniai muzulmánok iránt, téves. Nekik az angolok, az amerikaiak, a svájciak imponálnak, nem pedig a törökországi vagy balkáni muzulmánok. Professzornak alkalmazzák őket, a tudásukat kihasználják, de harmadannyi fizetést adnak nekik, mint mondjuk az angoloknak. Arab üzleti partnereim eleinte nem is tudták, hogy muzulmán vagyok. Nekem viszont nagy segítségemre volt, hogy ismertem a mentalitásukat. Úgy a hetvenes évek elejére lettem vagyonos ember, de nem hiszem, hogy ez megváltoztatott volna. A pénz persze szabaddá és függetlenné tesz – ez benne a legjobb. De politikai szempontból ugyanígy viselkedtem volna akkor is, ha nem gazdagszom meg. Ugyanígy faképnél hagytam volna Izetbegovićot. Amikor kitört a háború, amúgy is mindenki menekült Boszniából. Nekem meg van házam Svájcban, meg Franciaországban is. Miért ne lakjam bennük? Sokan a szememre hányják, hogy a háború alatt nem voltam Boszniában. Nincs igazuk. Az én koromban persze nem foghattam fegyvert, de segítettem, amennyit tudtam. Sokan avval vádolnak most, hogy elmenekültem, olyanok is, akik nálam hamarabb jöttek el.

Volt-e honvágya?

Mindig is nosztalgiát éreztem Bosznia iránt az emigráció éveiben. De soha nem abba az országba akartam visszatérni, amelyet otthagytam. Arról álmodoztam, hogy egyszer majd szabadon, senkitől sem fenyegetve foglalkozhatom politikával. Amikor ezek a feltételek teljesülni látszottak, azonnal pakoltam, és indultam. Ez 1990 márciusában történt. És, bár nem akartam teljesen belemerülni a politikába, akkori barátaim végül is rábeszéltek. Eljött hozzám például Alija Izetbegović, és azt mondta, hogy te vagy az egyetlen, egészen pontosan, hogy ő meg én, mi ketten lennénk azok, akik olyan muzulmán pártot tudnánk alapítani, amelyet az emberek követni fognak. Ez 1990 tavaszán történt. Természetesen már korábbról ismertük egymást, találkoztunk itt Zürichben, Bécsben, és már akkor is sokat beszélgettünk pártalapításról.

Milyen benyomást tett önre Izetbegović ebben az időben?

Ő 65 éves koráig nem foglalkozott hivatásszerűen politikával. De mivel politikai meggyőződése miatt kétszer is

megjárta a börtönt, tiszteletet és rokonszenvet éreztem iránta. Még azelőtt, hogy visszatértem volna Boszniába, többször is meghívtam a Liberális Internacionálé kongresszusaira. Eljött velem Párizsba, ahol megismerkedett horvát, szerb, szlovén liberálisokkal, akikre jó benyomást tett. Izetbegović nyugodt, visszafogott, szerény személyiség. Tisztességes hazafit láttam benne, akivel együtt lehet működni.

Vallási fanatizmusnak még az árnyékát sem vélte benne felfedezni?

Egyáltalán nem. Épp ellenkezőleg. A neje nagyon emancipált volt, a lányai jól beszéltek franciául és angolul, úgy öltözködtek és viselkedtek, mint bármelyik nyugat-európai értelmiségi fiatal. Ettől persze meg lehettek mélyen vallásosak is. Szarajevói otthonukban is épp olyan liberálisnak tűntek, mint a boszniai muzulmánok túlnyomó többsége.

Anyagilag támogatta-e az SDA-t?

Persze; és már a pártalapítás előtt is. Amikor Izetbegovićék börtönbe kerültek, én fizettem az ügyvédjeiket, havi apanázst adtam a családjuknak, kiadtam egy könyvet a perükről. Ez az egyik nagy előnye annak, ha az embernek van pénze: segíthet a barátain.

Nem gondolja, különösen a későbbi szétválásuk fényében, hogy Izetbegovićék becsapták önt?

Nem. Talán egy kicsit alábecsültem az ifjúmuzulmánok csoportjának erejét, és nem figyeltem eléggé a mentalitásukra. Tudtam a létezésükről, és tudtam, hogy mennyire színvonaltalanok: mennyire keveset tudnak történelmünkről, kultúránkról, hitünkről. És hogy politikai fanatikusok. Aztán észrevettem, hogy ez a csoport nagyon erős a párton belül, sőt, úgy tűnt, ők diktálnak Izetbegovićnak. Később viszont már azt kellett felfedeznem, hogy Izetbegović maga is közéjük tartozik, nem ők irányítják Izetbegovićot, hanem gyakran Izetbegović őket. Amit ő persze nem látott célszerűnek velem közölni. És mivel Izetbegović jóval intelligensebb, mint bármelyik közülük, a viselkedésében jól tudta leplezni ezt a harcosságot – ami annyira nyilvánvaló volt például Hasan Cengić vagy Omer Behmen esetében. Eltartott egy darabig, amíg rájöttem, hogy ez a fanatikus, militáns csoport irányítja a pártot saját vallási meggyőződésétől vezérelve és teljességgel képtelenül arra, hogy az előttünk álló bonyolult politikai feladványt megoldja.

Mikor és hogyan vált ki az SDA-ból?

Többször is beszélgettem ezekről a dolgokról Izetbegović-tyal, és közöltem vele, hogy otthagyom őket. Izetbegović győzködött, hogy ugyanazt akarja, amit én, ugyanúgy gondolkodik, ahogy én, és hogy tessék, vezessem én a pártot, és tegyek belátásom szerint. Mintha mindig az én véleményemet osztotta volna. Az mindenesetre feltűnő volt, hogy egy-egy párttanácskozás után ez a vallásos csoport mindig összejött még egyszer, és másnap Izetbegović mindig más álláspontot képviselt, mint amiben a párt hivatalos vezető testülete megállapodott. Ráadásul ez a formális vezetés rendre lényegtelen, piszlicsáré ügyekkel foglalkozott – emlékszem, egyszer öt álló órán át vitatkoztunk arról, hogy milyen céggel nyomtassuk ki a plakátjainkat –, miközben a fontos döntések a hátunk mögött születtek meg. Aztán valamikor 1990 nyár végén tartottunk egy nagygyűlést a Szandzsákban, Szerbia muzulmanok lakta részén. Ezen a nagygyűlésen Izetbegovićot kikiáltották a nemzet, a mozgalom vezetőjének. Valójában puccs történt ellenem. Addig mindig „Adil és Alija" álltak az élen. Most meg egy csapásra csak Alija. Amikor kérdőre vontam, azt felelte, hogy fogalma sincs az egészről. De később láttam, hogy mennyire imponál neki a dolog, hogy mennyire élvezi ezt a szerepet, és milyen könnyen elhiszi magáról, hogy ő különleges személyiség, Allah küldötte, akinek az a dolga, hogy megoldja az iszlám és a muzulmánok problémáját Boszniában. Nemsokára arra a meggyőződésre jutottam, hogy nincs keresnivalóm abban a pártban.

Pedig akkor még ön volt az SDA elnökjelöltje a novemberi választásokra.

Mindvégig éreztem, hogy a párt radikális szárnyának ez nincs ínyére. De Alija nem győzött elégszer a lelkemre beszélni, hogy kérlek, te állsz majd az állam, én meg a párt élén, ne add fel. Aztán a Legfelsőbb Bíróság hozott egy határozatot, illetve törvényértelmezést, amely szerint nem lehet elnökjelölt az, aki a jelölést megelőzően nem élt legalább hat hónapot Boszniában. Ezt a törvénymagyarázatot csak az én személyem miatt kellett kiadni. Az információim szerint ez a lépés az Izetbegović mögött álló erők műve volt: a távozó kommunista hatalom és az SDA klerikális szárnyának a közös akciója. Fellebbeztem a döntés ellen, és a bíróság – már azután, hogy szakítottam Izetbegović-tyal – az én javamra döntött. Ekkor azonban, az SDA támogatása nélkül már értelmetlen lett volna elindulnom. Hogy a bíróság akkor is az én javamra döntött volna, ha nem válok ki a pártból, nem tudom. De nekem nem az volt a fontos, hogy elnök legyek, hanem az, hogy valami módon elkerüljük a háborút. Miután 1990 augusztusában elváltak az útjaink, és 1991 nyarán nyilvánvalóan látszott, hogy nagy baj készülődik, felkerestem, és megkérdeztem tőle: van-e valami kapcsolatod az amerikai kormánnyal, szavatolta-e neked az amerikai kormány, hogy megvéd minket, ha kitör a háború? Azt felelte, hogy nincs velük kapcsolata, és senki nem szavatolt neki semmit. Jó, rendben. Hát a jugoszláv hadsereggel van-e valamiféle kapcsolatod? Nincs, válaszolta. Akkor viszont, kérdeztem tőle, ugyan miért nem egyezel meg a szerbekkel, amíg nem késő? Nem a horvátok ellen, de elsősorban mégis a szerbekkel. Azért, felelte, mert nem hisznek nekem. Jól van, mondtam erre, akkor majd beszélek velük én, a te nevedben, mert nekem hisznek. Izetbegović belement ebbe, és felhatalmazott, hogy a nevében tárgyalásokat folytassak. Így is történt. A szerbek ráálltak a tárgyalásokra, először Karadzićnál, Krajisniknál, és Koljevićnál jártam, vagyis az SDS elnökénél, a parlament elnökénél és a kollektív elnökség egyik szerb tagjánál. Aztán Belgrádban Miloševićnél. Mindegyikük beleegyezett egy olyan megoldásba, amely szerint Bosznia-Hercegovina egyenjogú tagja lett volna egy konföderatív Jugoszláviának. Ez akkor a háború egyetlen alternatíváját jelentethette volna. Izetbegović ezt először el is fogadta. Aztán elment Amerikába, és amikor visszajött, személyesen is találkozott Milošević-tyal. Milošević nekem felajánlotta, hogy legyek én Jugoszlávia elnöke, és ezt nyilván közölte Izetbegović-tyal is. Az ajánlatot persze visszautasítottam, de Izetbegović ennek ellenére nagyon veszélyesnek tarthatta: hogy lehetnék már én Jugoszlávia elnöke, ha ő csak Bosznia elnöke lesz. És felmondta a szerbekkel általam, de az ő nevében kötött megegyezést. Hogy miért, arra máig nem tudok magyarázatot,

hacsak a tőlem való beteges félelmet nem tekintjük annak. Ez a döntése mindenesetre katasztrófába taszította Boszniát. 1992 februárjában Izetbegović keresztülerőszakolta a népszavazást, és bár Boszniát elismerte a nemzetközi közösség, a szerbek és a hadsereg megtámadták. Izetbegović abba az illúzióba ringatta magát, hogy Amerika majd megvéd minket, de én tudtam, hogy senki nem fog a segítségünkre sietni. Ezt többször nyomatékosan meg is mondtam neki, hiába. Nem használta ki az alkalmat, hogy időben megszervezze a bosnyák hadsereget. Nem tudott megegyezni a szerbekkel, de nem gondoskodott a muzulmán lakosság védelméről sem. Sem Alija Izetbegović, sem a bosnyák nép nem követett el olyan gonosztetteket a szerbek és a horvátok ellen, amilyeneket a szerbek és a horvátok elkövettek a muzulmánok ellen. Ez tény, és a javára kell írni. De Alija Izetbegović nagy gonosztettet követett el a saját nemzete ellen, mert nem tett meg mindent a háború elkerüléséért. Nem ragadta meg az alkalmat a megegyezésre. Egy politikus nemcsak azert felelős, amit megtett, hanem azért is, amit nem tett meg. Amikor én megegyeztem a szerbekkel, még egyetlen csöpp vér sem hullott. Akkor azt mondtam Izetbegovićnak: ha most nem használjuk ki az alkalmat, akkor háborúzni fogunk, de a nagy vérontásnak megint csak az lesz a vége, hogy tárgyalni leszünk kénytelenek velük. Most pontosan ez történik. Izetbegovićnak ugyanazokkal az emberekkel, ugyanazzal a Milošević-tyel kell egyezkednie, hogy megkaphassa a maga csonka, felosztott kis Boszniáját, amelynek nincsenek valódi állami intézményei, amely gyakorlatilag nem is állam, s amelynek lakói horvát felügyelet alatt állnak. Az, amit a béke alternatívájának gondoltam 1991-ben, sajnos bekövetkezett. A háborút Izetbegović is pontosan előre látta, és nem akadályozta meg.

A BESZÉLGETÉST BOJTÁR B. ENDRE KÉSZÍTETTE.

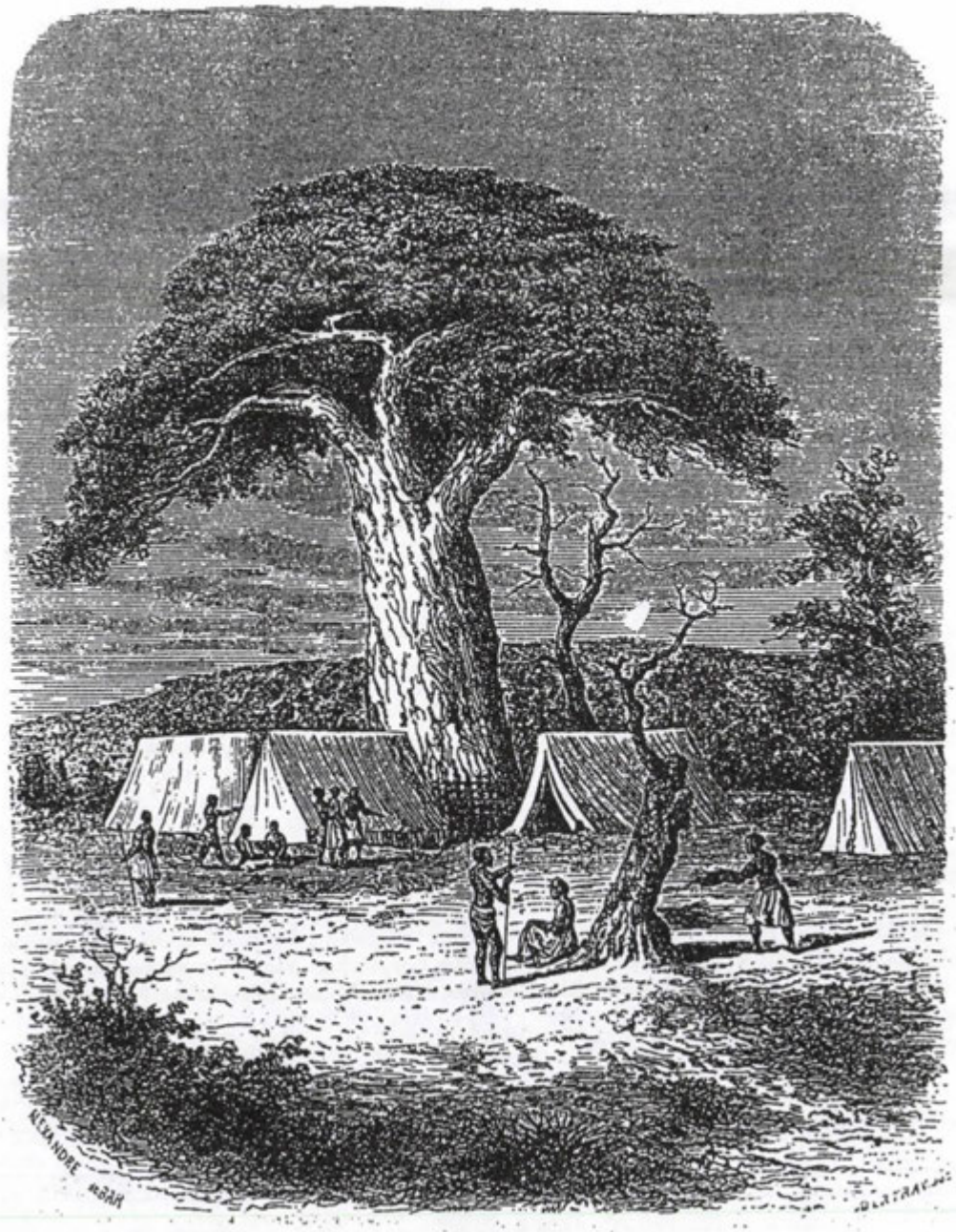

A szociális kérdés – még mindig s már megint

GLOBÁLIS KORSZAK, EURÓPAI KÉRDŐJELEK

TONY JUDT

Rab föld, mit szapora vész foga tép,
hol a vagyon gyarapszik, s fogy a nép…
OLIVER GOLDSMITH, Az elhagyott falu (1769)
(Ferencz Győző fordítása)

Longwy városkát Franciaország északkeleti részén találjuk egy meredek hegyoldalban, a sűrű erdővel borított belga és luxemburgi határ közelében. Sok-sok éven át az észak-lotharingiai medence fontos vas- és acélipari központja volt, meg a szocialista és kommunista szakszervezetek erős bástyája. 1975 óta a helyi ipar – akárcsak egész Nyugat-Európa acélipara – válságot él át. Munkásoknak mondtak fel, gyárakat zártak be vagy szanáltak, miközben az elbocsátások, az „átképzési" programok és a munkanélküli segélyek költségeit a francia állam fizette. Longwy ma kísértetvárosra hasonlít. Eltűntek a gyárak, és első látásra úgy tűnik, hogy eltűntek a munkások is. „Munkanapon" délidőben a város csöndes, a boltok üresek, csak egy-két búbánatos kocsmában meg az elhagyott vasútállomáson lármázik néhány részeg. Az egykori acélmunkások most, öregebb fejjel, ivókban és kávéházakban ütik agyon az időt, vagy otthon gubbasztanak a televízió előtt. Asszonyaik és lányaik részmunkaidős (és szakszervezeti háttér nélküli) állásba mentek a város környéki mezőkön létesített új gyárakba vagy irodákba, esetleg a jó harminc kilométerrel odébb, a főútak kereszteződésében nagy derűlátással épített bevásárlóközpontokban dolgoznak. A fiúknak egyáltalán nincs munkájuk. Egész nap ezekben a bevásárlóközpontokban lődörögnek; látványuk egyszerre félelmet keltő és szánalmas.

Európában sok város került Longwyhoz hasonló helyzetbe – Közép-Angliától Sziléziáig, Asztúriától Szlovákiáig. A hányatott sorsú északkelet-francia iparvidék központját az itt végbement politikai fordulat különbözteti meg a többitől. Az 1978-as törvényhozási választások idején, amikor a baloldal az egész országban vereséget szenvedett, Longwy szavazópolgárai, szokásukhoz híven, kommunista képviselőt küldtek Párizsba. Két évtizeddel később, az 1997 májusi választásokon azonban a Nemzeti Front (amely 1978-ban még nem is létezett) háromezer szavazatra megközelítette a kommunista jelöltet. Valamivel kelebbre, a Saar-vidéki német határ tőszomszédságában: Sarrebourg-ban és a környező falvakban a Nemzeti Front még jobban szerepelt. Megelőzve a kommunistákat és a szocialistákat, a párt jelöltjei a választókörzetek felében a szavazatok 22 százalékát szerezték meg.

Az újfasiszta jobboldal ezt is felülmúlta egy másik lepusztult ipari övezetben, a Loire felső folyásánál, Lyontól nyugatra, ahol minden ötödik választó rá szavazott; a legtöbb voksot azonban a Földközi-tenger városaiban gyűjtötte. Marseilles-ben és vonzáskörzetében a választók negyede támogatta a Nemzeti Frontot, melynek programja egyetlen, hosszan kitartott, elégedetlen kiáltás: a bevándorlók, a munkanélküliség, a bűnözés és a csökkenő biztonság, Európa és általában azok ellen, akik e sok-sok bajt a nyakukra hozták. Ha Franciaországban ma szavazatarányos részvétellel működne a képviselőház, a Nemzeti Front nem egy, hanem 77 főt küldhetne a parlamentbe (kétszer annyit, mint amennyit a rövid életű szavazatarányos rendszer idején, 1986-ban), és a baloldalnak nem volna többsége a házban.

Az imént felsorolt területeken – de más vidékeken is –, ahol most a szélsőjobb a legerősebb helyi politikai tényező, valaha az egyértelmű baloldali többség volt jellemző. Jelentős demográfiai változás nem történt, vagyis nem az új jövevények, hanem az egykori kommunisták szavaznak Jean-Marie Le Penre és a pártjára. A lakossággal egészen egyszerű dolog történt: közösségeiket tönkretették, és most egyszerre keresnek bűnbakot, illetve valakit, aki mögé felsorakozhatnak. Ez itt nem „Wigan Pier", a két világháború közötti brit ipari munkanélküliség Orwell által megírt krónikája. Ott, amikor a gazdaság megroggyant, és az állam szinte minden kötelezettségvállalását fölmondta, a közösség kitartott, sőt meg is erősödött önbizalmában és követelései jogosságába vetett hitében – amint azt Nagy-Britannia háború utáni politikai történelme híven illusztrálja. A „posztindusztriális" Franciaországban (meg Nagy-Britanniában és másutt) a gazdaság haladt előre, míg az állam – legalábbis ez idáig – a háttérben maradt és fizette a számlát; a közösség azonban széthullott, s vele együtt odalett az évszázados politikai kultúra.

A cikket kéziratból közöljük.

A sors iróniája – de semmiképp se meglepő –, hogy Le Pen, akárcsak a többi európai demagóg, a határvidékeken talál a legkomolyabb támogatásra. Longwy és Sarrebourg az egykor erősen vitatott, ma fokozatosan megszűnő határok közvetlen közelében fekszik, Francia- és Németország, Belgium és Luxemburg ölelésében. A schengeni egyezmény utáni Európa polgára nyugodtan élhet az egyik országban, vásárolhat a másikban és dolgozhat egy harmadikban. Emberek, pénz és áruk szabad mozgása, Európa harsányan hirdetett belépése a nacionalizmust követő, globális korszakba a legkevésbé sem virágoztatta föl az említett határvidéket – sőt a változások legfeltűnőbb mikrogazdasági hatása a vámőrségi munkahelyek megszűnése volt. Franciaországban a Nemzeti Front épp a kedvezőtlen hatások okozta félelemre épít – a helyi munkalehetőségek és kereskedelem elsorvadására, a bevándorlók érkezésére, továbbá az állítólag emiatt bizonytalan munkaerőpiaci helyzetre és a bűnözési hullámra. Az Európáról folyó vita francia földön és másutt is a biztonság, stabilitás és védelem kontra kiszolgáltatottság és változás fogalmaival zajlik. A vitában „Brüsszel" a villámhárító, amikor sok bírálat éri a „globalizációt", a gazdasági „dzsungelt", a „minimális állam–maximális gazdasági haszon" angol–amerikai modelljének egyeduralmát – amelyet a franciák idegesen és önmagukat leleplezve *la pensée unique*-nek hívnak.

A neoliberalizmussal szemben érzett európai ellenszenvet gyakran alábecsülik Amerikában. Persze a vita sem mindig jóhiszemű. Sok európai kényelemszeretetből úgy vélekedik, hogy ma a világ egyszerű választási lehetőség előtt áll: vagy azokhoz csatlakozik, akik megvédik a jó társadalom verítékkel megszerzett kiváltságait (a jóléti rendszereket, a munkahelyek biztonságát, az ingyenes és általános oktatást és egészségügyi ellátást, a gazdasági egyenlőtlenségek csökkenését, valamint a korábban ismeretlen mértékű személyes biztonságot és jólétet), vagy pedig azokhoz, akiket a hidegháborús győzelem és az angolamerikai fellendülés durva, mégis csábító példája tart a felszínen, s akik vígan kidobnának minden a parttalanul szabad piacgazdaság és az éjjeliőr-állam kedvéért. Hadd idézem Felípe Gonzáles gondosan megválogatott szavait a Szocialista Internacionálé Főtanácsának 1997 januári üléséről: „A neoliberális fundamentalizmus úgy tör világhegemóniára, mint egyfajta modern totalitarizmus."

A helyzet, fájdalom, nem ilyen egyszerű. A jóléti állam létrejötte hosszú és nehéz szülés volt, s a gyermekágynál nem a munkásmozgalom, de nem is a bismarcki állam vagy a William Henry Beveridge-féle nemzedék szociális reformelméletei bábáskodtak. A nyugat-európai *l'état providence* feltételeit az 1950 és 1975 közötti példátlan gazdasági föllendülés, a szerencsés pillanatban bekövetkező demográfiai változás és a hidegháború teremtette meg. A három tényező megszűnésével a nyugdíj, a munkanélküli segély, az egészségügyi ellátás, a családok támogatása és más kapcsolódó jóléti szolgáltatások szinten tartása túlságosan költségessé vált. Az állami kézben lévő európai közszolgátatásokat Maastrichttól és a globalizáció ígéretétől (vagy fenyegetésétől?) függetlenül is meg kellett volna nyirbálni.

Amikor a francia, német, spanyol stb. baloldal (s néha a jobboldal) védelmébe veszi ezeket a szerzett jogokat, és támogatja azokat, akik további kedvezményekért harcolnak (a francia mozdonyvezetők és teherautósofőrök például 55, sőt 50 éves kortól szeretnének teljes nyugdíjjogosultságot), akkor azt bizonyítja, hogy képtelen a végső soron összeférhetetlen követelések megkülönböztetésére. Ezzel persze az ügyet és önmagát is lejáratja. Az efféle esetekben nem annyira a kőszívű neoliberálisok ellen vívott ideológiai harcnak vagyunk szemtanúi, hanem annak a küzdelemnek, amelyben megpróbálják megőrizni a lehető legszélesebb választói rétegek kiváltságait, hiszen a választók joggal aggódnak a kisebb jövedelmek és a gyengébb szolgáltatások fenyegető lehetősége miatt.

Bármilyen rövid távú politikai céljai legyenek is az úgynevezett neoliberalizmus ellenfeleinek, valamiben mégis igazuk van – túl azon a kézenfekvő, aggodalmaskodó észrevételen, hogy a „globalizáció" hívei által javasolt változások olyan politikai zűrzavar nyitányát jelenthetik, amelyben könnyű sikerre számíthatnak a nem éppen ínyünkre való populista demagógok. Először is igazuk van abban, hogy a „globalizáció" eredetiségét és jelentőségét lépten-nyomon eltúlozzák. Ha lehántjuk a fogalomról a „virtuális közösség", a „világfalu", az azonnali és közvetlen kommunikáció meg az eltűnő határok csábos külsőségeit, alig marad más, mint a korlátlan szabadkereskedelmet támogató, untig ismert érvrendszer. Az efféle világgazdaság kölcsönös előnyeit és követelményeit már Richard Cobden, sőt Adam Smith is jól ismerte – de ők legalább árnyaltabban látták, mekkora szociális árat kell fizetni érte.

Másodszor: valószínűleg túlzó az a kép, amelyet a „globális gazdaság" hatására megváltozó életmódról festenek – legalábbis a kép európaiakat ábrázoló része. Az Olvasó felidézheti magában, hogyan kerestek a hatvanas évek marxistái új kulcsot a rejtélyes világhoz, amely akkoriban sehogysem akart megfelelni a kapitalizmus hanyatlásáról meg a proletárforradalomról alkotott elképzeléseiknek. E kutakodásban elcsábították őket az „állammonopolista kapitalizmus" machinációi – ezzel a szókapcsolattal kívánták egyrészt leírni a modern társadalom működését, másrészt megmagyarázni, honnan ered e társadalom titokzatos ereje, amivel ellenáll az összeomlását hirdető jóslatoknak. Történt légyen bármi – vagy éppen semmi –, annak így is, úgy is csak az állammonopolista kapitalizmus aknamunkája lehetett az oka. A hátrafelé tekingető baloldalnak ez a rég elfeledett lózungja most kistestvért kapott, midőn az előre tekintő közép a „világpiaci erők" varázsigéjét szajkózza.

A változás erőinek ezt a legújabb csodafegyverét több fronton szokás bevetni, mert ki lehet vele váltani a kívénhedt fegyverzetet: a „haladást", az „elkerülhetetlenséget", a „történelmi szükségszerűséget" a „modernizálást" és hasonlókat. De akárcsak ezek a kifejezések, az új fogalom is túl sokat ígér és túl sok mindent feltételez. Vegyük a legnépszerűbb példát: amikor éppen az európai országok szociálpolitikáját ostorozzák vele, akkor a „világpiaci erők" mintha azt követelnék, hogy a magas béreket fizető nyugat-európai gazdaságok szálljanak magukba és böjtöljenek, különben az álláshelyek és a befektetések eltűnnek a túlságosan drága Európából, és oda költöznek, ahol olcsóbb a munkaerő és gyorsabb a gazdasági növekedés – jelesül Ázsiába. A gazdasági növekedés azonban – érthető módon – az

ázsiai tigriseknél is lassul. Akárcsak a második világháború utáni szocialista országok, a tigrisek is a (természeti és emberi) erőforrások széles körű mozgósításának és kihasználásának köszönhetik a lendületes növekedést. A munkaerő és a helyi tőke korlátlan bevitele a gazdaságba nem tartható fenn hosszú távon – és akkor még nem beszéltünk arról, hogy a szélvészgyors átalakulást (ugyanúgy, mint a „létező szocializmus" országaiban) csak erős központi irányítással, illetve, szükség esetén, a társadalommal fizetendő költségek miatti helyi tiltakozás elnémításával lehetett csak végrehajtani.

Mi több, az a „világpiaci erő" (mármint a más földrészeken és Kelet-Európában fizetett alacsonyabb bérek), amelyről azt hirdetik, hogy megtorpedózza a magas bérekkel működő nyugat-európai gazdaságokat, már nem sokáig használható érvként, mivel maga is a világpiaci erők áldozatául esett. 1997 januárjára a dél-koreai fizetések megközelítették a megfelelő német bérek kétharmadát. Az ázsiai és egyes kelet-európai országoknak oly nagy szükségük van jól képzett munkaerőre, hogy a bérek bizonyos szakmákban elérik vagy túl is szárnyalják az Európai Unió szegényebb országaiban szokásos fizetéseket. A közvetlen külföldi befektetések Nyugat-Európából már ma is jórészt más, szintén magas bérszínvonalú országokba irányulnak – és pár év múlva a bérek különbségei már nem fognak szerepet játszani a költségmegtakarításban, kivéve azt a néhány ágazatot, amelyekben a komparatív előnyök mindig is fenn fognak maradni. Ráadásul ez a gondolkodásmód nem vesz tudomást arról a lehetőségről, hogy az ázsiai és más „élenjáró" gazdaságok már önmaguk számára sem lesznek sokáig modellértékűek – az olcsó munkaerővel és a stabil befektetői környezettel együtt járó társadalmi egyenlőtlenség és politikai elnyomás sebezhetővé teszi ezeket az országokat a külföldi példák és az esetleges külföldi rosszallás miatt –, márpedig a maguk módján ez utóbbi tényezők is „globális erők".

De még ha úgy működnének is a „világpiaci erők", ahogyan állítják róluk, Európára akkor is csak tompítva hatnának. A gondoskodó állam és a korlátlan piac közötti „vita" amúgy is Európán belül zajlik, és nem csupán a gazdaságról szól. Hivatalos adatok szerint jelenleg több mint 18 millió munkanélkülivel kell számolnia az Európai Uniónak. Mégsem az a legégetőbb társadalmi kérdés ma Európában, hogy miként lehet ezeknek az embereknek munkát találni. Mi több, ha azon az áron sikerülne munkahelyeket teremteni, hogy a bérek és más juttatások jelentősen csökkennének (ami versenyképesebbé tenné Európát az alacsonyabb bérköltségű területekkel), akkor a valóságos gondok csak súlyosbodnának. A tényleges baj ugyanis az, hogy az Európai Unió lakosságának 17 százaléka a hivatalos létminimum alatt él (létminimumon a személy lakóhelye szerinti ország átlagjövedelmének felét értve). Szembeszökő, hogy a hivatalosan a létminimum alatt élők aránya Portugália után Nagy-Britanniában a legnagyobb, 22 százalék (azaz több mint 14 millió fő) – pontosan abban az országban, amelyben az elmúlt fél évtizedben a legtöbb új munkahelyet sikerült teremteni.

Tehát az igazi gond nem a munkanélküliség, hanem, a franciák szóhasználatával élve, a „kirekesztettség" – amikor az embernek a legszükségesebb forrásai sincsenek meg ahhoz, hogy a jómódú nyugati társadalom hétköznapjaiban részt vegyen, illetve élvezhesse e társadalom juttatásait. Az ilyen embernek nincs elfogadható életvitele; nem tud bekapcsolódni a közösség kultúrájába; nem képes a magáénál jobb lehetőségeket teremteni a gyermekei számára; élet- és munkakörülményei lehetetlenné teszik, hogy a puszta túlélésnél távolabbi terveket szőjön; az ilyen ember létezésénél fogva tiltakozást jelent (vagy kellene, hogy jelentsen) „belül lévő" embertársaival szemben. Franciaországban, ahol a hivatalos munkanélküliek száma 3,5 millió, és további 4 millió embernek ingatag (van is meg nincs is) állása, végeredményben az aktív népesség 30 százaléka „*exclu*", vagyis kirekesztett. Ezek a számok csak Skandináviában lényegesen alacsonyabbak, ahol a régi szép napokból itt maradt jóléti rendszerek – bár költségvetésüket megnyirbálták – még ma is működnek. Bármelyik „neoliberális" társadalmi elképzelést vezessék is be, az eredmény az lesz, hogy az ingatag munkahellyel rendelkezők, a kirekesztettek és a szegények (akik között aránytalanul sokan vannak a friss bevándorlók) száma valószínűleg nőni fog, mert azok a munkalehetőségek szűnnek meg, amelyek a kiszolgáltatottaknak megfelelő szakképzettséget igénylik, és telephelyük is ott van, ahol ez a réteg él, és a következő nemzedék idején is élni fog.

A politika szempontjából, mint már említettem, nem tisztán, sőt nem is elsősorban gazdasági nehézségről van szó. Jól látszik ez akkor, amikor szemügyre vesszük a szociális juttatások finanszírozásáról folyó vitát. Itt lényegében két választási lehetőség létezik (illetve mindig is e kettő létezett). Az egyik az, ha az állam „megadóztatja" a munkát – elvon bizonyos összegeket a dolgozóktól és a munkáltatóktól, hogy legyen miből fizetni a különféle szociális szolgáltatásokat, például a munkanélküli segélyt ugyanezeknek a dolgozóknak, amikor majd elvesztik az állásukat. Ez a módszer megdrágítja a munkaerőt és az árut (mert növeli a munkáltató költségeit), viszont jobban emlékeztet a közteherviselésről alkotott fogalmunkra; továbbá jól szerepelt a második világháború után a magas bérekkel és teljes foglalkoztatottsággal működő gazdaságokban, mert feltöltötte az államkincstárat, amikor a munkanélküliek és a nyugdíjasok még kevesen voltak. A másik – általános – módszer jóval egyszerűbb. Ez az egész lakosságnak állítja ki a szociális juttatások számláját, a közvetlen és közvetett adózás eszközeivel – és így teszi elérhetővé e juttatásokat a rászorulóknak.

A mai magas munkanélküliség idején csábító a második megoldás alkalmazása, hiszen a kormányok arra törekednek, hogy csökkentsék a munkáltatók bérköltségeit (s mivel kevesebben dolgoznak, kevesebb jövedelmet is lehet megadóztatni). Azonban komoly politikai kockázattal jár, ha minden egyes választópolgárnak hozzá kell járulnia ahhoz az összeghez, amelyből csak néhányan (a munkanélküliek, az öregek, a betegek) részesülnek. Igaz, nehéz időkben ez a kockázat kisebb lehet, mint a juttatások megszüntetése, hiszen a sánták, bénák, betegek és munkanélküliek is szavaznak a választásokon. Meg kell említeni, hogy harmadik lehetőség is létezik – ennek különböző változatait az Egyesült Államokban, illetve újabban az Egyesült Királyságban alkalmazzák. Ez a munkanélküli segélyt és más juttatásokat egyrészt az egyén korábbi munkájához (és jövedelméhez) igazítja, másrészt a folyamatos álláskereséshez és a felkínált munka elvállalásához köti. Állítólag ma ez a szociálpolitika felel meg leginkább a „globális" gazdaságnak. Bünteti azt, aki vonakodik munkát keresni az

adott feltételek között, csökkenti a munkáltató költségeit, és korlátozza az állam felelősségét.

A harmadik változat durva ellentmondása, hogy – bár szépen megfelel a „világpiaci erők" kihívásának – éppen azoknak a körülményeknek meglétét feltételezi, amelyeknek a hiánya miatt maga e harmadik lehetőség szükségessé vált. Vagyis adottnak veszi, hogy akad még munkalehetőség, s főleg azt, hogy létezik olyan „normális" bér, amely elég magas ahhoz, hogy a belőle levont munkanélküli járulékból a felszínen maradjon egy munkanélküli (vagy a családja), amíg az illető ismét munkát talál. Vagyis ez az elképzelés olyan dolgozókat és képzettséget feltételez, amely eltűnőben van azokon a vidékeken, ahol a harmadik megoldást alkalmazzák, vagy a bevezetését mérlegelik. Az eredmény nem lehet más, mint még súlyosabb nyomor, mélyülő szakadék az állandó munkahellyel rendelkezők és a munkanélküliek között, és egyre több olyan férfi és nő, akit kirekesztettek a dolgozó, pénzt kereső, adót fizető emberek közösségéből. Ennek a közösségnek a tagjai érthető félelemmel és gyanakvással fognak a kívül maradottakra tekinteni.

A „vesztesek" – az elavult szaktudásúak, a szakképzetlenek, a részmunkaidősök, a bevándorlók, a munkanélküliek – nem csupán a gazdaság általános állapota miatt vannak nehéz helyzetben, hanem mindenekelőtt azért, mert munka híján kiesett az életükből az intézményhez tartozás, a szociális támogatás és a szakmai szolidaritás – mindaz, ami egykor a kizsákmányolt ipari proletariátust jellemezte. A vesztesek gondja, hogy pontosan ők részesülnek a legkevésbé a globális – vagy akár az integrált európai – gazdaság feltételezett „értéktöbbletéből". Nincs lehetőségük nyomban más országban keresni munkát, de még ha módjukban állna is, nem élvezhetnék a valaha ezzel járó társadalmi és „pszichés" előnyöket – egyszerűen csak másutt volnának kirekesztve. A tőke leválhat a tulajdonosáról, és a hang, sőt a fény sebességével jöhet-mehet a világban, ezzel szemben a munkaerőt nem lehet leválasztani a tulajdonosáról, ráadásul a tulajdonosa nem csupán dolgozó, hanem egy vagy több közösség része is: lakos, polgár, egy nemzet tagja.

Igaz, *elvben* minden munkaerő elmozdulhat szakképzettsége szerint is, meg időben és térben is. Mégis, a valóságtól elrugaszkodott ötlet volna azt várni, hogy az emberek úgy váltogassák szakképzettségüket és otthonukat, ahogy azt a világpiaci erők éppen diktálják nekik. Egyébként is, ebben az összefüggésben a sarkalatos változó az *idő*: valamely gazdaság átalakulása gyorsan is végbe mehet, de a vele járó társadalmi változásokat már nem lehet ilyen tempóban keresztülvinni. A gazdasági változás és a társadalmi alkalmazkodás közötti időkülönbség – amely már fél nemzedéknyi, és várhatóan még éveken át nőni fog – tehát ez a különbség az oka a mi dilemmánknak, és – a 19. század nagy Szociális Kérdésének analógiájára – ez lett korunk legégetőbb gondja.

Volt már ilyen helyzetben a világ? Anakronizmus ide, anakronizmus oda, azt kell mondanom: volt. A 18–19. század fordulóján a föld arculatát és az emberek sorsát alaposan megváltoztatta a zabolátlan gazdasági erők (avagy: politikai önérdektől befolyásolt gazdasági erők, ami nagyjából ugyanazt jelenti) kiváltotta felfordulás. Ezt sajnálkozva konstatálták és ellenezték költők és radikálisok Oliver Goldsmithtől William Cobbettig. A „kirekesztettek" – zsellérek, elszegényedett takácsok, munkanélküli kőművesek vagy hajléktalan gyerekek – társadalmi problémáját sokféle módon próbálták megoldani, és ezeknek a kísérleteknek eredményeképpen hozták meg 1834-ben az úgynevezett új szegénytörvényt, amely bevezette a dologház intézményét meg a „leggyengébb jogcím" elvét. A jóléti „reform" e modelljeinek közvetlen leszármazottai Clinton elnök közelmúltban megszavaztatott törvényei, bár meglehet, e rokonságról a törvényhozóknak nincs tudomásuk. A beavatkozással szemben hangoztatott érvek igazán ismerősek: a gazdaság szabad működése majd orvosolja a mezőgazdaság háttérbe szorítását, illetve a gyors iparosítást és gépesítést kísérő torzulásokat; a munkaidő és a munkakörülmények szabályozása versenyképtelenné teszi a cégeket; a munkaerő mozgását a tőke mozgásához hasonlóan szabaddá kell tenni; az „érdemtelen" szegényeket (akik nem fogadják el a felkínált munkát) meg kell büntetni, a többi szegénynek pedig el kell fogadnia a piac által kínált munkát és bért.

Miután az 1840-es évek gazdasági válsága során kis híján felkelés tört ki, a brit kormányok nézőpontot váltottak, és erkölcsi érzékenységtet, valamint politikai előrelátást tanúsítva reformokkal válaszoltak a szociális kérdésekre. A század későbbi éveiben az addig „minimalista" brit állam korlátozta a munkaidőt, meghatározta, hány éves koruktól szabad dolgozniuk a gyerekeknek, szabályozta egy sor iparág munkakörülményeit; a felnőtt férfiak többsége választójogot kapott, és legalizálták azokat a politikai és munkaszervezeteket, amelyek bevezetéséért oly sokat küzdött a dolgozó népesség. Az utóbbi intézkedés eredménye az lett, hogy e szervezetek egy idő után már nem veszélyeztették a kapitalizmus működését, sőt a társadalmi integráció és politikai stabilitás megbízható támaszaivá váltak. Ezt az eredményt senki sem tervezte, bár egy-két konzervatív politikus, mint Benjamin Disraeli, elismerést érdemel, mert előre látta a választójogi reform kedvező hatását. Mindazonáltal az eredmény tökéletesen egyértelmű: bárki bármit mondjon is a zabolátlan piaci erők védelmében, a brit kapitalizmus nem a szabályozó mechanizmusok bevezetése *ellenére* virágzott fel, hanem éppen ezek bevezetésének köszönhetően.

Azt sem szabad persze elfelejteni, hogy a briteké lett minden előny, melyet az elsőként cselekvő ország élvezhet – így Anglia megengedhette magának, hogy a tengerentúlon a korlátlan piaci erők (a szabadkereskedelem) szószólója legyen, bár odahaza buzgón hoztak intézkedéseket a szabadpiac társadalmi következményeinek ellensúlyozására. Európa többi részén másképp történtek a dolgok. A kontinensen a (gyakran külső hatásra bekövetkező) gazdasági változások hatását nem lehetett olyan hamar tompítani az apránként meghozott szociális törvényekkel – részben mivel még nem léteztek a politikai vagy társadalmi igényekre rugalmasan reagáló jogrendszerek, részben pedig azért, mert a mezőgazdaság és a gyárak nem tudták fölvenni a versenyt a külfölddel a törvények oltalma nélkül. Az ilyen területeken – kivált Franciaországban – hosszú ideig nagy reményeket fűztek ahhoz, hogy ha minden kötél szakad, hát majd az állam nyújtja ki segítő kezét. Ezt a gondolkodást maga az állam is bátorította, és a gyakorlat szinte zökkenőmentesen jutott el a rossz termés idején befagyasztott kenyérártól az új vagy gyengélkedő iparágak megsegítéséig – akár állami szubvencióval, akár vámok kivetésé-

vel. Azokat a kritikus időszakokat, melyekben az állam vagy a király elmulasztotta a segítségnyújtást, ma a „forradalmi kor" nagy válságainak nevezzük. 1787–1790-ről, 1827–1832-ről és 1846–1850-ről van szó, amikor a gyors gazdasági változásokra és a társadalmi tiltakozásra adott válasz az egész földrészen a felkelések, a reformok és az elnyomás egymást követő hullámait váltotta ki.

Az évszázad második felében azonban az észak- és nyugat-európai országok módosabbjai átfogalmazták a szociális kérdésre adott válaszukat. Választójogot adtak (a franciák Harmadik Köztársaságában), kezdetleges jóléti szolgáltatásokat vezettek be (a vilmosi Németországban), s mindezt egyesítették az állam hagyományos beavatkozásával a gazdaság ügyeibe, hogy elvegyék a társadalmi ellentétek élét – bár ez kevesebb sikerrel járt, mint Angliában. A 20. század fordulóján mind többen vélték úgy, hogy az ipari kapitalizmus kellemetlen mellékhatásait egyfajta „irányított haladással" lehet kézben tartani. Az angol fábiánusok és liberálisok, a „szolidaritás" francia hívei, a fősodorhoz sorolható német, belga és skandináv szociáldemokraták (nagy eltéréseket mutató ideológiai alapállásuk ellenére), valamint az amerikai reformkor progresszív személyiségei egyaránt úgy gondolták, hogy a politikai és gazdasági szabadság, a társadalom életébe történő beavatkozás és az állami szabályozás megfelelő elegye összefűzheti a közösségnek a mezőgazdasági korszak után felszabdalt részeit.

A 19. század eleje és a 20. század vége közötti különbségek nyilvánvalóak; hangsúlyozni inkább a hasonlatosságokat szükséges. Említettem már a „kirekesztettek" gondját, akiknek siralmas helyzetéről gyakran szóltak regényírók, moralisták és társadalmi reformerek. De itt többről is szó van. A vasút megjelenése az 1840-es évektől felgyorsította az ipari fejlődést és a vidéki lakosság városba áramlását, sőt az új közlekedési eszköz olyan vidékeket is bekapcsolt az országok vérkeringésébe, melyeknek lakói addig nem láttak túl saját falujuk határán. Ezzel egy időben azok a területek, falvak, tanyák, amelyekhez nem vezettek új vasútvonalak, még elszigeteltebbé és nyomorultabbá váltak. Nagyjából ugyanezt lehet elmondani Európa új tömegközlekedési eszközeiről is – az új francia szuperexpressz, a TGV a virágzó francia városokat köti össze Párizzsal és egymással, de gazdasági sivatagot hoz létre a kisebb területi központok körül, ahol a boltokat és a gyártókat elhagyják azok, akiknek ma ugyanannyi idejükbe telik Lyonból Párizsba utazni, mint régen a legközelebbi városba. Ezekre a területekre nem furakszik be a világpiac, és az ott lakók sem jutnak ki a világpiacra. Ami a nagyvárosokat illeti, a 19. századi megfigyelők a gyökértelen, bizonytalan s végül agresszívvá váló, féktelenül növekvő embertömeget látták bennük, melynek frusztrációja veszélyeztetheti azt a folyamatot, amely a városba hozta őket – s ez így is történt Londontól Szentpétervárig, Párizstól Bécsig, Berlintől Barcelonáig. A mai európai nagyváros ronda, zsúfolt, gyengén ellátott és elszigetelt külvárosai – ahol a nyomor és a gazdagság ellentéte semmivel sem kisebb ma, mint volt az ipari forradalom csúcspontján, és mindenképpen nagyobb, mint azóta bármikor – hasonló figyelmeztetést hordoznak.

A 19. századi szociális kérdés tehát ez volt: hogyan maradhatnak fenn a gazdasági fejlődés és a politikai stabilitás jótéteményei a munkásosztály állapota okozta politikai és erkölcsi fenyegetés ellenére? Vagy, cinikusabban fogalmazva: hogyan lehet elejét venni a felfordulásnak egy olyan társadalomban, amely a rosszul fizetett, sorsával elégedetlen tömeg nagy hasznot hozó kizsákmányolásának köszönheti jólétét? Tanulságos felidézni, hogy amikor az európai országoknak szembe kellett nézniük a korai ipari forradalom társadalmi következményeivel, intézkedéseiknek szinte semmi közük sem volt azokhoz az egykorú elméletekhez, melyek igyekeztek a változásokat előidéző erők tulajdonságainak mélyére hatolni. A gazdasági liberalizmus – jelentse bár a kapitalizmus működésének leírását, vagy éppen makrogazdasági elvek előírását – alig hatott a politikai döntésekre vagy épp a szociálpolitikára. Ez az oka, hogy ma (illetve egészen a közelmúltig) olyan egyedülálló módon és rendkívül kiegyensúlyozottan keveredik (illetve keveredett) a szerencsés Nyugat öröksége: a piacgazdaság, a kapitalizmus előtti társdalmi viszonyok és erkölcsi elvárások, valamint a paramonarchikus, beavatkozó állam.

A gazdasági folyamatok és a politikai választási lehetőségek szétválása árulkodó jel. Jóllehet az elterjedt és jellemző 19. századi nézet szerint a Haladás egységes, összefüggő egész – azaz a létrejövő változásokat törvények vezérlik, és a tapasztalatok szerint az ember nem tud ezekbe hatékonyan beavatkozni –, mégis, a gazdasági változás kellemetlen szociális és politikai mellékhatásaira Európában elsősorban úgy válaszoltak, hogy megpróbáltak beavatkozni a fejleményekbe. És lám, a beavatkozás ahelyett, hogy aláásta volna a kapitalizmus működését, éppenséggel a rendszert szolgálta, mert megóvta a saját, nem kívánt következményeitől, és fenntartotta azt a társadalmi és politikai keretet, amelyben a kapitalizmus a legjobban működhet. Amennyire semmibe vették vagy eltorzították ennek tanulságait a két világháború közötti Európa tapasztalatai, annyira megerősítették a második világháború utáni évtizedek. Így azután nagyon meglepő azt hallani, hogy a „haladás" ügyvédei úgy beszélnek, mint két évszázaddal ezelőtti kollégáik, a korlátlan gazdasági kezdeményezések szószólói. Azt mondják, hogy a „világpiac", mint jelenség, nemcsak nagyszerű, hanem elkerülhetetlen is; hogy szabályai és jótéteményei – mellékhatásaiktól függetlenül és kultúrákra, hagyományokra és érdekekre való tekintet nélkül – ugyanazok szerte a világon; hogy a (gazdasági) ésszerűség követelménye „überolja" az összes többi társadalmi vagy kulturális értéket; hogy a beavatkozásra, szabályozásra, ellenőrzésre, újraelosztásra és a helyzet elmerevítésére roppant hajlamos „állam" ellensége mindannak, ami az emberek közötti közlekedés normális szabályozásához szükséges és elégséges.

A beavatkozó állam bírálói manapság két meggyőző érvvel hozakodnak elő. Az első: a huszadik század korábban elképzelhetetlen mértékű hajlamot és képességet mutat a totalitárius szabályozásra és elnyomásra – nem csupán az emberek, hanem az intézmények, a társadalmi gyakorlat, a hétköznapi élet normális menetének leigázására. Mi már tudjuk – és nem hagyhatjuk figyelmen kívül – azt, amit a fábiánusok, a szociáldemokrácia alapító teoretikusai, a kollektivista társadalmi rendszerek utópista megálmodói, sőt még a társadalom paternalista mérnökeinek jó szándékú hívei sem tudtak (vagy szívesen elfelejtettek): hogy a túlhatalommal bíró állam, működjék bármely doktrína jegyében is, ijesztő módon és – úgy tűnik – menthetetlenül felfalja saját gyermekeit (no meg az ellenségét).

Korunk másik megszívlelendő tanulsága, hogy az állam – akár erőszakos, akár szelíd – meglepően gyatra hatékonyságú gazdasági szereplő. Az államosított iparágak, az állami gazdaságok, a központilag irányított gazdaságok, az ellenőrzött kereskedelem, a rögzített árak, a kormány által vezérelt termelés és elosztás – mind rosszul működik. Ez a rendszer nem termel megfelelő mennyiségű és minőségű árut, s következésképpen nem is osztja el jól – pedig a rendszer eredetileg épp igazságossága miatt tűnhetett vonzónak.

Ezek a tanulságok persze nem különösebben újak. A merkantilizmus 18. századi bírálói már tudták, miért van kudarcra ítélve és miért rossz hatásfokú az államilag szabályozott gazdaság. Az önkényuralmi berendezkedés ellenfelei – az angol puritánok, a francia felvilágosodás képviselői és a 19. század nagy orosz regényírói – mind tételesen felsorolták a korlátlan központi hatalom bűneit és hiányosságait, továbbá azt, miként fojtja el az emberi alkotóerőt. A 20. század mindössze felfrissíti Lord Acton tételét: a korlátlan államhatalom korlátlanul pusztító hatású, a teljes állami ellenőrzés pedig teljesen tönkreteszi a gazdaságot. A fasizmus viszonylag rövidebb rettenete és a kommunizmus hosszabban tartó tragédiája is eleink igazát bizonyítja, és azt, hogy Colbert rendszere meg az *ancien régime* csak halvány előképe volt a későbbi borzalmaknak. Ma már tudjuk, hogy a nyitott társadalom az egyetlen járható út, a liberalizmus ama válfaja, amely minden életszférában a lehető legnagyobb szabadságot és kezdeményezési lehetőséget kínálja.

De ennél többet ma sem tudunk – és a fentiekből korántsem következik minden. 1989 tanulságai legalább annyi dolgot borítanak homályba, mint amennyit megvilágítanak, és ami a legrosszabb, hogy eltakarják a harmadik tanulságot: azt, hogy többé nincs okunk feltételezni *bármely* társadalmi vagy gazdasági szabály-, illetve elvrendszerről, hogy világszerte alkalmazható; függetlenül attól, hogy itt vagy ott mennyire hatékonyan működött. Ezzel *nem* a kulturális vagy erkölcsi relativizmus mellett török lándzsát. Nem tudom, mi fán teremnek az „ázsiai értékek", de ha azért hivatkoznak rájuk, hogy megnyirbálják a szólásszabadságot, vagy megindokolják, miért kell rabszolgákat munkatáborokban dolgoztatni, akkor nem szeretném, hogy az én házam táján is bevezessék őket, ennélfogva logikus, hogy úgy vélem: mások sem örülnének nekik. Viszont az is logikusnak tűnik, hogy ha egy gazdaságirányítási rendszer valahol beválik, másutt még működhet rosszul; és az is, hogy ami az egyik kormány szemében normális és elvárt viselkedés, a másikéban tűrhetetlen rendbontás.

Ennek értelmében a „neoliberális" gazdaságpolitikát az Egyesült Államokban a többi között azért lehetett bevezetni, mert ott azok is szívesen hallgatják a „túlságosan nagyra nőtt kormányzatot" ostorozó politikusokat, akiknek az új rend hátrányos. Ezzel szemben az amerikai elegy (gazdasági bizonytalanság plusz társadalmi egyenlőtlenség plusz visszafogott vagy minimális kormányzati beavatkozás a jóléti törvénykezésbe) robbanást okozna az olyan társadalmakban, ahol ezekben az ügyekben *elvárják* a határozott állami fellépést, és ahol elnézőek a hatalommal szemben, amikor önkényesen adót emel vagy költekezik. Vagyis az amerikai modell nem annyira gazdasági, mint inkább kulturális és történelmi okok miatt nem exportálható, sőt még a jóindulatú megfigyelőkben is utálkozást és szorongást kelt az Atlanti-óceán túlsó partján.

A britek esete érdekesebb. A brit *állam* soha nem játszott fontos szerepet a magánemberek életében – legalábbis így érzékelik a szigetlakók –, a briteket a saját *társadalmuk* fűzi egybe – legalábbis sokáig így hitték. Mi több, Margaret Thatcher kisebb forradalmat robbantott ki, amikor rájátszott arra a széles körű félelemre, hogy a társadalom egyes szereplői – elsősorban a szakszervezetek – kisajátítják az államhatalom egy részét, és a saját javukra használják. Az, hogy a miniszterelnök asszony az élet más szféráiban maga is kiterjesztette az állam befolyását (jelesül az igazságszolgáltatásban és a helyi önkormányzatok esetében), és a központi hatalom segítségével részérdekeket szolgált, most mellékes. A brit polgárokat nagyon érzékenyen érintette az a nézet, hogy gondjaik oka a mindenütt jelen lévő, ám rossz hatékonyságú és némiképp fenyegető központi hatalom – jóllehet amikor kiderült a konzervatívok megalázó veresége, nem akarták kihajítani az ablakon az állam bábáskodása mellett létrejött szociális törvényeket a jóléti szolgáltatások területén meg az egészség- és az oktatásügyben.

A brit példát persze nem lehet alkalmazni a kontinentális Európára – és nem csupán amiatt, mert az európai szárazföldön furcsamód úgy beszélnek az „anglo–amerikai" neoliberalizmusról, mintha a brit és az egyesült államokbeli tapasztalatokat és példákat föl lehetne cserélni. Az tagadhatatlan, hogy sok európai szocialista és liberális szívesen követné Tony Blair példáját – ennek azonban az lenne az ára, hogy előzetesen az illető ország is átmenjen a maga Thatcher-korszakán (Margaret Thatcher nélkül ugyanis Tony Blair ma is csak egy ismeretlen, eredeti ötletek nélküli munkáspárti politikus volna), nincs azonban olyan európai politikus (pártállástól függetlenül), aki egy pillantra is elhinné, hogy a saját országa képes túlélni egy *ilyen* korszakot. Nem csak arról van szó, hogy Mrs. Thatcher idején tíz százalék fölé került a munkanélküliek aránya, hogy tönkrement a brit gazdaság hagyományos termelőbázisa, s közben a miniszterelnök a privatizációból származó kisebb pénzajándékokkal bélelte a középosztálybeliek bukszáját – ehhez hasonló történt már Franciaországban, Belgiumban, spanyol földön és másutt is. Mrs. Thatcher azonban tönkrezúzta a gondoskodó állam elméletét, sőt gyakorlatának jó részét is – márpedig ez a La Manche túlsó partján elképzelhetetlen.

Mi több, John Gray szavaival „a neoliberalizmus Nagy-Britanniában önkorlátozó politikának bizonyult" (John Gray, *Endgames*, Polity Press, Cambridge, 1997, 3. oldal). És ha attól önkorlátozó, hogy milyen romboláshoz (és micsoda választási kudarchoz) vezetett még abban a politikai kultúrában is, amely hagyományosan az individualizmusára és a központi korlátozásoktól való függetlenségére büszke, akkor azon a földrészen, amelyen az állam történelmi okokból a politikai küzdőtér legfontosabb és legelismertebb szereplője, a neoliberalizmus esélyei igencsak halványak. Jól megvilágítja ezt Hollandia részleges ellenpéldája. Ebben a kicsiny országban, melynek közelmúltját nem terheli a polgárok megosztottsága vagy konfliktusa, és ahol a kormány és a helyi önkormányzatok egyaránt viták és kompromisszumok szülöttei, társadalmi robbanás nélkül sikerült leépíteni a jóléti államot, valamint elfogadtatni a rosszul fizetett és bizonytalan munkalehetőségeket. Jóllehet még a hollandok sem boldogultak a gazdasági átalakulás körének négyszögesítésével: az országban ugyanakkora a szegények részaránya, mint Belgiumban vagy Franciaországban. De a holland történelemben az állam sohasem folyt bele a társadalom ügyeibe úgy, ahogyan a skandináv országokban, valamint Német-, Olasz- és Franciaországban természetesnek számított. Nem valószínű, hogy a holland példa követőkre talál.

Ténynek tekinthetjük tehát, hogy a kontinentális Európában az állam ugyanolyan főszerepet fog játszani a közéletben, mint eddig. Általánosságban három érvet lehet felhozni állításom mellett. Az első kulturális jellegű: a polgárok egyszerűen elvárják, hogy az állam – a kormány, a végrehajtó hatalom hivatalai, a közigazgatás – kezdeményezőleg lépjen fel, és simítsa el a konfliktusokat. Amikor a franciák azt követelik a kormányuktól, hogy rendeljen el rövidebb munkanapot és magasabb béreket, intézkedjen az álláshelyek biztonságáról, a korengedményes nyugdíjakról, és teremtsen új munkahelyeket, nem ésszerűtlen, amit cselekszenek, pedig alig van rá esély, hogy az állam teljesíteni tudja a követeléseket. Sok francia polgár – és nem csak a baloldalon – úgy nőtt fel, hogy azt hiszi, az állam dolga a források elosztása a közjó érdekében, beleértve a foglalkoztatást is. A franciák úgy tudják, ehhez az államnak a hatalma és a lehetősége egyaránt megvan. Érdemes megjegyezni, hogy ehhez általában nem kapcsolódik az alacsonyabb adók követelése (ellentétben az amerikai politikusok mániájával, akik minden lehetséges alkalommal adócsökkentést helyeznek kilátásba). A franciák tudják, hogy az állam a magas adók révén tehet eleget a magas követelményeknek, és, mi tagadás, a francia polgárt alaposan meg is adóztatják. Éppen ezért haragszik a polgár nagyon az államra, ha az nem biztosítja a szociális javakat. A németek is az államban keresik a jólét garanciáját. S bár történelmi okok miatt a társadalmi szerződésekben és a szilárd valutában látják a biztos jövőt, azért az államtól elvárják, hogy aktívan védelmezze a munkahelyeket, szabályozza a kereskedelmet, és tartsa fenn a meglepően bőkezű szociális juttatásokat, melyeket a társadalom hozott létre saját maga számára.

Még az olasz állam is, amely gyenge és politikailag igen sebezhető, roppant fontos szerepet játszott az állásteremtésben, a munkahely-változtatás és a régiók támogatásában, bonyolult fejlesztési tervekben. Ezek az akciók jelentősen hozzájárultak Olaszország társadalmi stabilitásához, ahol pedig sokan még az ország egységét is megkérdőjelezik, és ahol több politikai válság játszódott le, mint amennyit az angol-amerikai tapasztalatokhoz szokott ember el tud képzelni. Most kérdezzünk úgy: mi *történne*, ha Olaszországban nem volna jelen a hatalmas és rossz hatásfokkal működő közigazgatás, a túlduzzasztott közszolgálat, a rosszul, illetve korrupt módon felhasznált déli pénzalap, a diszfunkcionális és hiteltelenné vált ár-bér egyeztetés meg a pénzhiánnyal küszködő nyugdíjalap? Erre nem az a válasz, hogy egyedül az állam telepedett a mai Olaszország és a megálmodott neoliberális olasz gazdasági csoda közé – hanem az, hogy ez az állam állt a háború utáni Olaszország és a politikai összeomlás közé. Nem csak amiatt kell ezt mondani, mert az ország különben a kezelhetetlen társadalmi összeütközések és a területi egyenlőtlenség áldozatául esett volna, hanem azért is, mert különben nem teljesültek volna az olaszok hosszú ideje beidegződött kulturális elvárásai (vagyis hogy az állam dolga megcselekdeni azt, amire a társadalom és a gazdaság magában képtelen). Ingatag és töredezett társadalmakban gyakran az állam az egyetlen reménysugár, hogy a társadalom viszonylagos egysége és bizonyos mértékű stabilitás fennmaradjon. Az ilyen helyzetekben a másik történelmi lehetőség a katonaság uralma – Olaszország és Európa nagy-nagy szerencséje, hogy a közelmúltban *ez* a lehetőség csak egyszer-kétszer valósult meg.

Ez tehát az első oka annak, hogy Európában az állam a közügyek résztvevője volt és az is marad. A második ok a politika és a közügyek etikai oldalát érinti. Annak ellenére, hogy az „államnak" nem volt túl jó sajtója a közelmúlt Európájában, nem rendült meg a hit abban, mennyire fontos feladatok megoldására képes, ha megfelelően vezetik. Csak az állam tud olyan szolgáltatásokat és feltételeket teremteni, amelyek lehetővé teszik a jó és értelmes életet. Hogy mely feltételeket tekintik ehhez fontosnak, az kultúránként változik: lehet a hangsúly a polgárok békés egymás mellett élésén, a rászorulókkal való szolidaritáson, az infrastruktúra vagy épp a magaskultúra könnyű elérhetőségén, a környezetvédelmi intézkedéseken, az ingyenes egészségügyi ellátáson, a színvonalas közoktatáson és így tovább. Az emberek általában elismerik, hogy a felsoroltaknak csak egy része valósulhat meg optimális formában – de még így is csak az állam képes viszonylagos pártatlansággal igazságot tenni a versengő igények, érdekek és javak között. Ami a legfontosabb: csak az állam jelenítheti meg azt a közmegegyezést, hogy mely javak számítanak különlegesnek (s ennélfogva csak a sikeresebbek számára lesznek hozzáférhetők), s melyek képviselik az „alapvető igényeket" (s emiatt mindenki számára mindig elérhetőnek kell lenniük).

Ezeket a feladatokat a piac nem tudja ellátni – a „világpiac" meg végképp nem. Érdekes paradoxon, hogy ma a cselekvő állam fogalma – ellentétben a közelmúlt elbizakodott, utópisztikus nézeteivel – az emberi törekvések *korlátait* is magába foglalja: mivel képtelenség *mindent* megtenni, a lehetséges tennivalók közül azt kell választanunk, amelyik a legkívánatosabbnak vagy legfontosabbnak látszik. Ezzel ellentétben a piac istenítése – és a vele járó feltételezés, hogy elvben bármit megtehetünk, s majd a piaci erők eldöntik, mi valósul meg a gyakorlatban – a legújabb (bár valószínűleg nem az utolsó) modernista illúzió: voltaképp azt állítja, hogy világunkban a lehetőségek végtelenek, hogy magunk vagyunk a sorsunk urai, mégis teljes mértékben ki vagyunk szolgáltatva az általunk befolyásolhatatlan erők küzdelméből a véletlen szeszélye folytán kikerülő győztesnek. A beavatkozó állam hívei szerényebbek, és gondolataik kevésbé tévelygenek. Ahelyett, hogy a következményeket a véletlenre bíznák, inkább a lehetséges kifejletek közül szeretnének választani, már csak azért is, mert van abban valami aggasztó és könyörtelen, hogy bizonyos javakat, szolgáltatásokat és életesélyeket a vakszerencsére bízzunk.

Az állam fennmaradása mellett szóló harmadik érv pragmatikus, vagy inkább előrelátó. Pusztán amiatt, hogy a világpiac valóban létezik, hogy a tőke és a pénzforrások ideoda röpködnek a világban, s amiatt, hogy az ember egyre kevésbé tartja ellenőrzése alatt a saját életét (azok sem képesek erre, akik embertársaikat kormányozzák), minden eddiginél nagyobb az igény olyan köztes intézményekre, amelyek lehetővé teszik a normális, civilizált életet a kis közösségekben és a társadalomban. Ezt gond nélkül megértjük, ha önkéntes szervezetekről, közösségi egyesületekről, a közélet apró, autonóm szigeteiről, közös ügyek (biztonság, környezetvédelem, oktatás, kultúra) érdekében szerveződő helyi polgári megmozdulásokról van szó; továbbá megértjük (vagy legalábbis azt hisszük, hogy

megértjük) a köztes intézmények fontosságát, amikor a totalitárius rendszerekre függesztjük tekintetünket, és látjuk, uraik milyen fontosnak tartják, hogy *leromboljanak* bármit, ami az elszigetelt, törvényen kívül helyezett egyén és a monopolisztikus hatalmat bitorló állam közé furakodna.

Nem fogtuk viszont fel azt, hogy a kései 20. században az állam is köztes intézménnyé vált. Az állam – legyen bár pici, mint Luxemburgé, vagy olyan óriási mint a Német Szövetségi Köztársaságban – az egyetlen szervezet, amely odaállhat a polgárok, illetve a piac féktelen, nem a többséget képviselő, illegitim hatalma közé, odaállhat a polgárok, illetve a tompa és érzéketlen, szupranacionalista kormányzat közé (lásd Brüsszel szomorú példáját), vagy éppen a polgár és a szabályozatlan (az egyén és a közösség által is ellenőrizhetetlen) „folyamatok" közé. Az állam az a legnagyobb egység, amelyről a megszokás, a közmegegyezés és az eltelt hosszú idő révén a polgárok még úgy érzik, hogy a részesei, s amely tudomást vesz (vagy legalábbis tudomást látszik venni) az érdekeikről és a vágyaikról. A képviseleti demokrácia melletti érv – mely szerint ez a berendezkedés lehetővé teszi, hogy nagy számú ember éljen megfelelő egyetértésben, s bizonyos mértékig a kezükben tartva közös sorsuk irányítását – a legmegfelelőbb a hagyományos állam támogatására is.

Sőt a demokrácia és az állam sorsa az, hogy együtt éljenek vagy haljanak. Éppen azért kell megerősíteni a demokratikus államok szuverenitását, mert a tőke teljesen szabadon vándorol, s épp emiatt nem szabad elhalnia a hagyományos államnak – a „nemzetek utáni" globális társadalom, vagy a „transznacionális közösség" csábító szirénhangjai ellenére sem. Tévedés volna azt képzelni, hogy a „nemzetállam" és maga a nemzet már a múlté. Előszeretettel esnek ebbe a hibába az Egyesült Államok „multikulturalistái", akik összekutyulják a saját többelemű és töredezett kulturális identitásuk felett érzett lelkesedésüket egy olyan folyamattal, amelyről csak hiszik, hogy másutt is működik. Nem tagadom, hogy némelyik európai állam (Jugoszlávia, Csehszlovákia, Belgium, Spanyolország és talán Olaszország) területi és nyelvi alegységekre bomlott szét, vagy mintha épp felbomlóban volna. Ám ezek az egységek – különösen Horvátország, Szlovákia, Flandria és Katalónia – ha tetszik, ha nem, sokkal inkább „nemzetállamok" (vagy azokká válhatnak), mint valaha. Nagyrészt a 19. századi államalakítás modern körülmények közötti folytatását szemlélhetjük bennük, egyébként pedig a hátrányos békekötések (1815, illetve 1918) foglalkoztatják őket, melyeket csak most, kissé megkésve van lehetőségük megváltoztatni. A kis egységek mindkét esetben egyetlen nyelvi, vallási vagy kulturális közösségként lépnek fel, s az új államok sokkal fontosabbak a lakosságuk számára (és élénkebben reagálnak a követeléseikre), mint azok a több etnikumú vagy föderatív egységek, melyekből kiszakadtak vagy ki szeretnének válni.

Mi több, ahogyan a politikai demokrácia ott áll az egyének és a túlhatalommal rendelkező kormány között, azonképpen áll a szabályokat alkotó, „gondoskodó" állam a polgárok és a gazdasági változások kiszámíthatatlan erői közé. A polgárai elvárásait és követeléseit megtestesítő, makacs állam jelenleg éppen hogy nem akadálya, hanem legbiztosabb védőbástyája a fejlődésnek. A szociális törvénykezés vívmányai: a munkakörülmények és a munkaidő; az oktatás általánossá tétele és a kultúra terjesztése; az egészség és a környezet megóvása; a hajléktalanság és a munkanélküliség elleni biztosítások meg az öregségi nyugdíjrendszer; a gazdagság korlátozott újraelosztása mind-mind sebezhető és ki van szolgáltatva a politikának. A történelemnek nincs olyan törvénye, amely kimondaná, hogy ezeket a vívmányokat sohasem lehet visszavonni. Mert ugyanúgy vagyunk a társadalmi haladással, mint a politikai szabadságjogokkal: folytonosan el kell űznünk az elnyert kincsre leselkedő veszélyeket, s nem tekinthetünk rá úgy, mint valami elidegeníthetetlen örökségre.

Ráadásul a „világpiaci erők" papjainak sem áll érdekében lebontani a gondoskodó államot. A szabályozatlan piacok gyakran elveszítik legitimitásukat, erre számos történelmi példát ismerünk. Ha a piac igazságtalannak találtatik, diszfunkcionálissá válhat, és még azok is elutasítják, akik sima működéséből hasznot húznak. Ugyanis a társadalmi és politikai stabilitás egyúttal fontos gazdasági tényező is. Azokban a politikai kultúrákban pedig, amelyekben a gondoskodó állam előfeltétele a társadalmi békének, az állam nyomban kulcsfontosságú *gazdasági* értékké válik, függetlenül attól, miképpen viselkedik a gazdaságban. Ez az oka annak, hogy a „piac" olyan jól működött (bár nagyon is különböző módokon) a legeltérőbb helyzetekben: a szociáldemokrata Skandináviában vagy a kereszténydemokrata Olaszországban éppúgy, mint a német „szociális piacgazdaságban" vagy a „gondoskodó" francia államban.

Végül egy kis emlékeztető: az állam a *politikai* döntések és választások terepe, függetlenül attól, hogy ezeket a gazdaság nyelvén fogalmazzák-e meg. Politikai döntéseket a jövőben is hozni kell, mert a nyitott társadalom számára a politika (mint az ellentétes vélemények eredője) az a megfelelő forma, amelyben a különféle közös vélemények, nézetek kifejeződhetnek. És mivel a politika gyakorlásának egyetlen fóruma az állam – ez napnál világosabb, főként ha egy pillantást vetünk a többi lehetőségre –, meggondolatlanság és irreális törekvés volna visszaszorítani vagy megkerülni az államot azokban az országokban, amelyekben az állam gazdasági vagy szociális kötelezettségei fontos politikai változóként vannak jelen. Ez a baj jelenleg a nagy Európa-tervvel, és ezért volna baj, ha a politikacsinálást átengednénk a világpiaci erőknek (bár szerintem ez önmagában is képtelen ötlet lenne).

Az állam léte a mai gazdaság „veszteseinek" a legfontosabb; az ő elemi érdekük, hogy ez az intézmény ne haljon el. Nem utolsósorban azért, mert – ismétlem – ők azok, akik elképzelni se nagyon tudják a munkaerejüket (és saját magukat) másutt, mint ahol jelenleg élnek. Mivel a megszokás és a választói hajlandóság következtében ennek a szavazói csoportnak a voksaira a politikai baloldal szokott vadászni (és nem volna tanácsos, hogy másképp tegyen, ha el akarjuk kerülni a harmincas évek részleges megismétlődését), a baloldal jelenlegi gyengélkedését mindenképpen komolyan kell venni. És semmiképp sem könnyű, múló betegségről van szó. A 18. század vége óta a különböző címkékkel illetett európai baloldal a Nagy Tervet hordozta a tarsolyában. Akár a Haladás, akár a forradalmi előkészületek, akár egy társadalmi osztály ügyét szolgálta a Terv, mindig a maga oldalára állította a történelmi folyamatot, illetve magát a Történelmet. Az ipari proletariátus hanyatlása óta, és még inkább a Szovjetunió megszűnésével a nyugati baloldal elvesztette megszemélyesítőit,

tervét, sőt egész történetét – azt az „alaptörténetet", amelybe végül is minden radikális törekvés bele volt csomagolva, amely értelmet adott a baloldali programoknak, s amellyel ki lehetett magyarázni a kudarcokat.

Magától értődik, hogy ebben a helyzetben vannak a kommunisták és a radikális felvilágosodás társadalom-átalakító szenvedéllyel megvert további szélsőséges modern változatai, de ugyanez hátráltatja a mérsékelt szociáldemokráciát is. A munkásosztály elenyészett, sehol a hosszú távú forradalmi cél; így aztán hiába a jó szándékú, erőszaktól mentes gyakorlat – ha nincs semmi néven nevezhető ok annak a feltételezésére, hogy a szociáldemokrácia győzni fog, sőt hiányzik a transzcendens hit, hogy *méltó* a győzelemre, hát nem marad belőle más, mint amitől már 19. századi alapítói féltek: ha a szociáldemokrácia megfeledkezik ideológiai előfeltevéseiről és osztályhoz tartozásáról, a reformliberálisok előretolt helyőrségévé satnyul. Visszatekintve az európai szociáldemokrácia (és a brit Munkáspárt) kurta sikertörténetére az elmúlt fél évszázadban, azt látjuk, hogy ugyanazokon a véletlenszerű körülményeken múlt, amelyeket a jóléti államok segítettek megteremteni. Most, hogy a forradalmi remények nyomasztó súlya alatt összeroppant a kommunizmus, csak nem fog az európai baloldal alapvetően konzervatív nézetű irányzattá zsugorodni, amely elkeseredetten védelmezi nehezen kivívott kiváltságait, és idegesen, sértetten pislog a jövőbe, mert nem érti és nincs róla érdemi elképzelése?!

Hogy mi a baj ma az európai baloldallal? Már megbocsássanak radikális bírálói, de *nem* az, hogy megbékélt a kapitalizmussal – bár eszünkbe idézhetjük, hogy nem is olyan régen, 1981-ben François Mitterrand Szocialista Pártja még annak köszönhette hatalomra jutását, hogy radikális és visszafordíthatatlan antikapitalista átalakítást ígért. És ha valaki azt hinné, hogy ez csak a franciákra jellemző, egyedi eltévelyedés, az legyen szíves újraolvasni a brit Munkáspárt 1983-as választási kiáltványát – „a világtörténelem leghosszabb búcsúlevelét", ahogyan Gerald Kaufmann találóan nevezte. Az európai baloldal és a valósággelv „megbékélése" meglehetősen új, és igencsak megkésett jelenség. A baloldalt már nem béklyózzák irreleváns, hatástalan vagy népszerűtlen alapelvek. Épp ellenkezőleg: az a társadalom, amelynek elérésére – saját állításuk szerint – a francia, svéd, olasz, sőt német szocialisták is törekednek, nagyjából megfelel legtöbb polgártársuk általános elvárásainak.

Vagyis nem a magukban vett politikai preferenciák okoznak igazából fejfájást az európai szocialistáknak (ezt a gyűjtőnevet csak kényelemszeretetből használom, hiszen mára sem leíró, sem fogalmi jelentősége nem maradt). A baj ott van, hogy az elveiket, elképzeléseiket nem fogja össze közös politikai vagy erkölcsi narratíva. A baloldalnak nincs fogalma arról, hogy mit jelentene saját politikai sikere – már amennyiben bekövetkezne –, és nincs körülírható elképzelése a jó, vagy akár csak a *jobb* társadalomról. Efféle képzet híján a baloldaliság nem jelent többet az örök tiltakozásnál. S mivel manapság leginkább a gyors változások okozta károk miatt szokás tiltakozni, a mai baloldali embert nyugodtan hívhatjuk konzervatívnak. Paradoxonnak tűnik? Lehet, de a gondolat nem újdonság – a baloldal többször vált már konzervatívvá, például a francia forradalomban vagy később, a ipari forradalom elején. A szakszervezetek, különösen a magasan képzett szakmunkások szervezetei mindig is konzervatívok voltak. Azonban ez az álláspont nem túl meggyőző, s mivel *bizonyos mennyiségű* változás a közeljövőben így is, úgy is elkerülhetetlen, nem is túl ígéretes.

Az itt vázolt körülmények között jött létre a „radikális centrum" veszedelmes illúziója. Akárcsak francia szocialisták 1977-es *changeons d'avenir* jelszava, a Tony Blair-féle „radikális centrumpolitika" is üresen kong: a kifejezést most sokan mellüket verdesve szajkózzák az európai vitakultúra kiüresedett terében. De amíg Jospin sok közhelye már lejárt lemez, a megújult brit Munkáspárt szövege első hallásra csábítóan új. Senki sem tagadhatja, hogy a centrumhoz tartozásnak megvannak a politikai előnyei; normális időkben minden kétpólusú képviseleti rendszerben ide özönlenek a győztes szavazatok. De ha mégsem egészen normális időket élünk – s mintha monstanság ez volna a helyzet –, akkor a centrum könnyen kiürül a szélsőséges eszmék javára. Pillanatnyilag a „blairizmus" nem jelent többet, mint a régi, leszerepelt baloldal sikeres helyettesítését a jóérzésű centrummal, a kellemes közérzet politikájával, amelyben az apránként javítgatott thatcheri gazdaságpolitika keveredik a közeli liberális hagyományból kölcsönzött, jó szándékú szociális kigazításokkal. Ily módon elkerülhető a „kőszívű realizmus" vádja, s még alternatív elképzelésekre sincs szükség. Csábító megoldás, amelyet örömmel venne át Tony Blair számos európai szocialista kollégája – ha egy helyi Thatcher kellően lepusztult ugart hagyott volna maga után.

Ez azonban hibás politika. A cseh, lengyel és magyar ellenzék 1980-as évekbeli „mintha" és „civil társadalom" nyelvezetéhez hasonlóan ez is jó és hatásos fegyver az érzéketlen vagy önkényes kormányokkal folytatott harcban – de ha egyszer megdöntik vagy leszavazzák azt a kormányt, az „antipolitika" erkölcsileg feddhetetlen szószólói politikai döntéskényszerbe kerülnek, s erre tapasztalataik nem készítették fel őket. Vagy kompromisszumot kötnek és elveszítik szavahihetőségüket, vagy búcsút mondhatnak a közéletnek. Ez idáig mindkettőt szokásuk volt megtenni. Amennyiben az európai baloldal többre vágyik ennél, törnie kell a fejét ezen a néhány kérdésen: Miféle társadalom kívánatos és lehetséges a jelenlegi nemzetközi erőviszonyok közt? Milyen – gazdasági szempontból is épkézláb – politika szükséges a célul kitűzött társadalom eléréséhez? És milyen érvekkel lehet meggyőzni az embereket, hogy ennek a politikának a bevezetésére szavazzanak?

Hogy a baloldal Európa nagy részén hatalmon van, annak semmi köze az említett kérdésekhez. Sok, jelenleg kormányzó szocialista párt (például Francia- és Olaszországban vagy Nagy-Britanniában) az ottani jobboldal összeomlása vagy megosztottsága miatt nyerte meg a választásokat. Ha Nagy-Britanniában és Franciaországban szavazatarányos a választási rendszer, akkor a Munkáspárt, illetve a szocialisták 1997-ben nem szereznek többséget. Ebben az értelemben kisebbségi kormányként működnek, és a mandátumuk nem terjed ki a hosszú távú politika kialakítására. Legerősebb ütőkártyájuk az az ígéret, hogy valamicskét helyre tudnak állítani az elődeik rombolásából, pusztán azért, mert *mást* csinálnak. Nem fognak hatalmon maradni, ha a mai ötleteiknél nem találnak ki valami jobbat.

Először is a baloldal erényt kovácsolhat a szükségből. Abból, hogy kénytelen hátat fordítani a tervnek, amely él-

tette és a halálát is okozta ebben az évszázadban. Ha igaz, hogy a történelem nem *kizárólag* az osztályharcok története, akkor abból ennek is következnie kell: a társadalmi lények gazdasági önazonossága, amely annyira fontos volt a vállunkra súlyos örökséget rakó 19. századi elméletalkotók szerint, ma egyre több ember szemében válik jelentéktelenné. Az, hogy a munka „elfogyott" (erről a 19. századi utópisták csak álmodozhattak!), válságot idézett elő, ugyanakkor megteremtette azt az – egyébként nem kívánt – lehetőséget is, hogy újragondoljuk a szociálpolitika elveit. Az európai baloldal néhány tagja meglehetős eredménnyel kapaszkodott bele a „kirekesztettek" megsegítésének eszméjébe, de a munkanélküliekről továbbra is egydimenziósan gondolkodik: úgy látja, hogy ezeket az embereket egy bizonyos normából rekesztették ki, a rendes munkahellyel rendelkező, fizetésért dolgozó, a társadalomba integrált munkások normájából. Azt kellene felfognunk, hogy az ingatag munkahelyű személyek, a hosszabb távú alkalmaztatás halvány reménye nélkül élő fiatalok, az emberi jogaiktól részlegesen megfosztott bevándorlók, a hajléktalanok és a rossz lakáskörülmények közt tengődők még külön-külön sem csupán perifériális bajai a társadalomnak (amelyen gondolkodni kell, majd megoldani), hanem – hangozzék ez bármennyire keserűen – a társadalom alapvető fontosságú jelenségei, és még jó ideig azok is maradnak.

Figyelembe véve, mennyire szűk pénzügyi játéktere van ma egy kormánynak, a termelés modern eszközökkel történő ellenőrzése és szabályozása nem kívánatos, sőt lehetetlen. Ettől függetlenül a mai állam meglepően sokféle módon képes az előállított források elosztását befolyásolni – legalábbis helyi szinten. Ha a baloldalnak sikerülne meggyőzően kimondania: tudja, milyen elvek szerint kell elosztani a forrásokat és szolgáltatásokat; továbbá ha sikerülne rámutatnia, hogy az elveket nem egyszerűen a *status quo*ból vezette le (hogy mások csapnivalóan rossz munkája nyomán a viszonylag legelviselhetőbb eredményre jusson), az már nagyon komoly előrelépés volna. A dolgok mai állása szerint a kontinentális Európában a baloldal mindössze azt rögzíti, hogy (választóival együtt) kellemetlenül érzi magát a társadalom átrendeződésének lehetősége miatt, az „új" brit Munkáspárt pedig azzal a halvaszületett ígérettel jutott hatalomra, hogy semmit és senkit sem fog kedvezményekben részesíteni.

Az alapelvek efféle átértékelése persze fájdalmas folyamat, és balszerencsés körülmény – ha ugyan nem vak véletlen –, hogy a baloldal akkor kénytelen a tükörbe nézni, amikor a gazdasági kilátások nem éppen rózsásak. Persze mikor jön jól egy kellemetlen feladat? A megfelelően vezetett nemzetek kormányainak egy darabig úgyis két dolog miatt fog főni a fejük: (a) A kormány által alig befolyásolható gazdasági átalakulás áldozatainak is tisztességes életet kell biztosítani, még akkor is (sőt akkor igazán), ha ebből az életből hiányzik a stabil, jövedelmező és értelmes munkavégzés reménye. (b) A társadalom többi részével el kell fogadtatni, hogy nekik is felelősséget kell vállalniuk a kevésbé szerencsésekért. Ez pedig azért nehéz, mert az *állam* feladatáról van szó – és manapság minden korlátozásért az államot, illetve az állam beavatkozási lehetőségeit divat okolni.

Ez meg is határozza az európai baloldal feladatát a következő években. Újra kell fogalmaznia érveit az aktívabb állam mellett; meg kell mutatnia: a 20. század tapasztalatainak *nem* az a tanulsága, hogy minél inkább visszatérjünk a 19.-hez. Végül is nem volt az olyan régen, amikor a nyugatnémet szociáldemokraták egyetlen rossz szót sem voltak hajlandók szólni a néhai, rossz emlékű NDK-ról; mi több, ma is élnek olyan francia meg brit szocialisták, akik nem merik bevallani, hogy régen éppen államimádatuk miatt vonzotta őket a nagy szovjet átalakítás terve. De amíg az európai baloldal nem ismeri fel, hogy korábban hajlamos volt a hatalom pártjára állni a szabadsággal szemben, addig félszívvel és bűntudatos képpel fog belehátrálni a jövőbe: egyidejűleg támogatni is fogja az államot és bocsánatot is fog kérni miatta.

Amíg ez a változás nem következik be, Longwy és Sarrebourg választópolgárai – akárcsak a velük egyívású osztrák, olasz és belga szavazók, hogy a keletebbre fekvő országok lakóit ne is említsük – más hangokra fognak figyelni: azoknak a hangjára, akik a nemzetállamról, mint a megváltást hozó cselekvés terepéről fognak gátlástalanul szónokolni. Miért áltatjuk magunkat azzal, hogy a szélsőjobbnak, vagy akár a szélsőbalnak már befellegzett? A második világháborút követő európai szociális reformokat nagyrészt avégett vezették be, hogy többé ne támadhasson fel az az elégedetlenség és elkeseredés, mint amely hitük szerint utat nyitott a fasizmusnak. E reformok részleges megszűnéséről dőreség volna azt hinni, hogy politikailag kockázatmentes. Már a múlt század nagy reformerei is tudták, a szociális kérdést nem lehet elhessegetni, mert veszedelmes válaszok születnek rá.

FORDÍTOTTA BARABÁS ANDRÁS

Megjelent a HELYZET KÖNYVEK
új kötete:

Bíró A. Zoltán
HÉTKÖZNAPI HUMORVILÁG

Kiadja a KAM. Regionális és Antropológiai Kutatások Központja, Csikszereda

Októberi álom

KARÁTSON GÁBOR

Valamikor októberban, ha jól számolom, tizenötödikén, sűrű éjjel, álmomban, tizenhatodikára virradólag ott jártam újra a Régi Könyvkiadóban; a Régi Könyvkiadó folyosóján.

Sok éve már, hogy be sem tettem oda a lábamat; most ki volt festve újonnan az egész.

Mi az, hogy újonnan kifestve? Az a festés, sárgásfehér színű, máris rohadni látszott. Azok a szobafestők (vállalkozók) egyszerűen rámázoltak az eredeti, szürke, preckelt műanyag falra, az meg már dobta is le magáról a festéket mindenütt: tenyérnyi darabokban fityegett le róla itt is, ott is, lemezesen.

Ami nagy hatást tett rám.

De nem értem rá ámuldozni; sebesen szalad az álom, csak úgy suhan; az emelet kihalva, néptelen, nyilván a festés miatt a Régi Kiadóban aznap senki se volt bent – ezt lehetett volna hinni; egy vadidegen katonatiszt közeledett a csúf folyosón felém. Egy tányérsapkás katona.

A tányérsapkája karimája bíbor-lilás, vörhenyes. Mit tudom én, milyen. Kásás színű: vörösre festett kása; rámázolva vékonyan, rászáradva arra a karimára. Kis fekete pöttyök benne, mintha puskapor fogta volna meg; mintha csak kormos volna, mondjuk.

Akárcsak a falak színének, álmom, ki tudja, mért, nagy fontosságot tulajdonított ennek a színnek is. Fejtse meg, aki tudja.

(mit mondott a tiszt?)

– A Párt ám figyeli Önnek a Dunával kapcsolatos tevékenységét, és nagyon-nagyon nem helyesli – mondta a tiszt.

És már ment is tovább.

De ahogy fordultam volna utána, már ott is volt előttem egy másik arc, a Másik. Egész közel, közvetlenül az orrom előtt, ahogy be szoktak úszni álmainkba máskor is néha arcok. Egy olyan húsos arc csak, sapkája sem volt.

(miféle tiszt ez?)

Szerettem volna megkérdezni tőle, miféle tiszt az, miféle rendfokozatú, távolodóban; ahogyan messze járt már a folyosón, ott tartott már majdnem a liftnél.

Képtelen vagyok a rangjelzéseiket megjegyezni; ezzel már annakidején, a katonaságnál is sok bajom volt.

Furcsa mosolya a Másodiknak azonban elvette a kérdezősködéstől a kedvem.

Honnan tudtam különben, hogy tiszt ez is?

Mert tiszt volt, semmi kétség.

És az is furcsa volt, hogy ketten vannak, külön és mégis összetartozólag, mint akik ismerik is egymást, nem is. Kettősség, amely többféleképpen értelmezhető, többféle mintának is megfelel; másnap vagy harmadnap, *utólag*, mindenesetre, a „jó nyomozó, rossz nyomozó" sémája jutott eszembe róla, még a régi időkből.

Pedig hát itt egyik se volt „jó".

Az első, azzal a véraláfutásos tányérsapkájával, ő hatott komorabbnak, talán fenyegetőbbnek, de azzal, ahogyan mindjárt el is tűnt, egyúttal múltbelinek is. Emez viszont, ez a második, ez mindenestül mostani volt.

(kopasznak nem kopasz, de haja sincs)

Közben, még azzal a lassú lendülettel, amellyel utána fordultam volna a réginek, benyitok egy ajtón, azon kis kiadói szobák egyikébe, amikben huszonnyolc évig dolgoztam, hol ebben, hol abban; s hát odabent, az íróasztalra borulva, egy ősz hajú nő zokog.

– Jó, akkor ide nem megyünk be – mondom tapintatosan, és, visszahúzódva, beteszem halkan az ajtót.

Inkább azt kérdem meg a húsos arcútól (kopasznak nem kopasz, de haja sincs – ez lassan válik csak világossá előttem, ahogy még egyre ott lebeg az orrom előtt az az arc; valószínűvé téve, hogy öltözetlen is az illető [„meztelen a király"?], bár tudni ez nem tudható, mert látszani csupán az arca látszik):

– De hisz' a Párt már nincsen is?

Nyelvtanilag ha nem helyes is az efféle forma, kérdésnek azért kérdés: *efféle* kérdés.

– Jaj, dehogy is nincs – mondja ő mosolyogva. – A Párt mindenhol ott van.

(egy államtitkári nyilatkozat)

Másnap, tizenhatodikán – itt a kezemben az újság, az újságból tudom keltezni álmomat –, tizenhatodikán délben tehát az újságban azt olvasom (s menten összeszorul a gyomrom, elmegy az evéstől a kedvem), „N. J. nyilatkozata a Pravdának" kisebb betűs felcím alatt „Vissza kell duzzasztani a Dunát" nagybetűs főcímmel (a *Pravda*, természetesen, ezúttal a *pozsonyi* Pravda):

Hogy N. J., megbízott államtitkár, a pozsonyi *Pravdá*nak nyilatkozva, tizenötödikén, „elárulta, számára teljesen egyértelmű, hogy a vízlépcsőrendszert [kötőjellel írandó, de mindegy] be kell fejezni".

„Nagymarost természetesen nem kell felépíteni" – folytatódik a szöveg (ez hangzik el afféle „engedményként" mostanában, mint „kedvezmény" volt annakidején, Kádár börtöneiben a „beszélő" meg a csomag; a „kedvezménymegvonást", hogy „mégis Nagymarosnál lesz a legjobb" mások kezdik majd kimondani, például „a vízlépcső-rendszer atyja" [bár, állítólag, ő csak „Nagymarost" találta ki], az újra felbukkanó M. E.; hogyne volna ezen a szintén álomi színpadon [lidércnyomásos színpadon] is tökéletes a szereposztás), az viszont „magától értetődik [*értődik*, szerintem, de mindegy ez is], hogy – már csak a Duna hajózhatósága miatt is [ez a »miatt« se jó, de ez se számít, midőn, egyáltalán, semmi se számít, így intézik [intézik el], ezzel a pongyolasággal az életünket is] –, *vissza kell duzzasztani a Dunát valamely alsó szakaszon*", ez a rész kurziválva van, hogy a hülye is értse. „Fejtegette az államtitkár", mondja a lap.

Látom is magam előtt N. J.-t, amint ezeket fejtegeti.

Mindenki ismerheti a televízióból, nagy mahomet ember, mondták volna kedélyesebb korokban; de ez már nem kedélyes kor. Az „alsó szakasz" persze, egyelőre, nem alsó szakasz, hanem akármi, tíz centiméterrel följebb Nagymarosnál. – Mondjuk: Pilismarót.

Ezt a hajózást ráncigálják elő folyton érvként, amióta az oroszok, sajnos, kimentek (mert addig lehetett hivatkozni rájuk, hogy „a barom oroszok akarják" – akkoriban, mint mindenki tudja, a „jónép felé" ez volt a fő „reális érv") s az áramtermelésről is kiderült, nem lesz olyan bomba üzlet. Ezt a „hajózás"-t – most eltekintve attól, hogy mint Lányi András írja, *Népszabadság*, okt. 20., „egyébként sem biztos, hogy a Dunán tengerjáró hajóknak kell közlekedniük" –, a hajózás kérdését tehát, „ha a Duna hajózhatóságának javítása műszaki beavatkozást kíván", írja Lányi, másként is meg lehetne oldani, mint rettenetesen költséges katasztrófagátakkal.

A „hajózás" ugyanis, így külön, önmagában, valamiféle abszolútum, amelynek a Duna „köteles eleget tenni"; a „hajózás kérdése" viszont a Dunára vonatkozó kérdés, azt jelenti, hogy *a Dunán* kell hajózni, azt kérdezi, *hogyan* lehet rajta hajózni – s nem „valamin", „akármin", amit néhány közepes képességű ember, és, persze, a tőlük függő, nekik engedelmeskedő, fizetést tőlük kapó rabszolgahadak a Duna helyébe állítanak: egy évmilliók bölcsességét, az analitikus értelem számára mind mostanáig fel nem fogható „természeti tudást" megtestesítő vízi rendszer, vízi világ helyébe.

Ez a „hajózás" azonban, pontosabban a hajózásnak Bős–Nagymarossal való összekapcsolása csupán üres beszéd, ürügy.

Miért „kell" a Dunát „visszaduzzasztani" (már bocsánat, a ronda szó a tény rondaságának felel meg), a nagy pansophista, Johannes Amos Comenius tanácsa ellenében, aki szerint „*Omnia sponte fluant, Absit violentia rebus*", „minden szabadon folyjék, távol legyen a dolgoktól az erőszak", vagyis egy újabb gátat emelni rajta (minek következtében majd az alatt a gát alatt ismét egy újabb gátat kell emelni, az alatt ismét egy újat és így tovább – az egész folyamat, a „ha már, akkor már" logikáját követve, a vízlépcső-rendszer történetének más részleteivel együtt, erősen emlékeztet azon bűncselekmények logikájára, melyekben az éjszaka leple alatt behatoló, de rajtakapott rablók először a ház útjukba álló urát kénytelenek megölni, azután, sajnos! a dulakodás zajára az előszobába siető asszonyt, végül pedig, leginkább sajnos! az álmából fölriadó, a vérfürdő láttán az ajtóban kikerekedő szemmel megdermedő két szöszi csöppséget is –, amivel teljesülne végre azok álma *[s erről a városban már beszélnek]*, akik szeretnék a Dunát végig bevízlépcsőzve látni, Fajsznál, Adonynál, Újvidéknél), ha egyszer a hágai bíróság már kimondta, a két érintett fél is megállapodott abban, „csúcsra járatni" a bősi üzemet már nem kell? („Csúcsra járatás": ez az a bizonyos vécélehúzó-effektus, szaggatottan alárohanó árhullámaival, amely a folyam ökológiai rendszerét végképp tönkretenné.) Mondanom sem kell, azért, hogy csúcsra lehessen járatni.

Mert csak úgy volna kifizetődő Bős működtetése. Egyébként elképzelhető, hogy egy későbbi, nemcsak velünk, hanem a természettel is békét kötni kívánó szlovák kormány az egész irracionális tébolyt egy szép napon föladná. Ezt meg akarják akadályozni mindenáron.

Ez az a gát (a megépítése ellen folytatott küzdelem a rendszerváltozásnak nem csupán a fő hajtóereje volt, hanem a lényege is), amely a hágai per előtti titkos („nem létező") magyar–szlovák tárgyalások középpontjában állhatott – amit akkor, ha jól értettem, tagadtak (bár nehéz volt rajtuk eligazodni – míg, másfelől, *nem* nehéz úgy cáfolni valamit, hogy azt értse *mindenki* a cáfolaton, bizony hogy úgy van; és nekünk, *a táborban* itt, *ennek* fölfogására alakultak ki az érzékeink) –, és amely, hirtelen kiemelkedve a ködösítésből, újra itt sötétlik előttünk (igazából mindig is itt volt).

Ennek a gátnak a megépítésére a hágai bíróság ítélete bennünket semmiféle formában nem kötelez – egyáltalán nem fr elő újabb építkezéseket. A hágai ítélet egyáltalán nem olyan kedvezőtlen, mint ahogyan azt a kormány, s a sajtó egy része elhitetni szeretné. Semmit abból, amit eddig nem teljesítettünk, nem kell teljesítenünk: a tárgyalódelegációnak a vízmegosztás kérdésével kellene foglalkoznia. Ha viszont tényleg úgy áll a helyzet, mint ahogyan arról N. J. nyilatkozik (s persze hogy úgy áll), akkor a mostani (ugyancsak titkos) tárgyalásokon egyszerűen a régi („nem létező") titkos tárgyalások folytatódnak, a hágai ítélettől teljesen függetlenül. A hágai per és ítélet csupán fölösleges cezúra volt a titkos tárgyalássorozatban.

Maguk közt vannak újra, mint a régi szép időkben.

És nincs is még vége az interjúnak.

N. J. szerint „az objektív energetikai és ökológiai követelmények miatt felépítendő duzzasztó" kérdésében „a szlovák és a magyar fél már a tárgyalások második, harmadik fordulójában megállapodhat".

(Ha viszont a magyar kormány mégsem egyezne meg Szlovákiával, ha sor kerül egy újabb hágai tárgyalásra, akkor ott : N. J. minden szavát, az eddig már elhangzottakat is, amikkel Szlovákia kemény követelődzésének folyton elébe megy, ki fogják használni Magyarország ellen.)

((okkult térben okkult erők)

Eszembe' sincsen azt állítani, hogy N. J. politikai államtitkár személyét *csupán én álmodom* – bár, másfelől, igaz: az ember a saját álmait sem mindig élvezi –: javaslatot teszek csak, álmomat magyarázni.

A Régi Kiadó, ahol *úgy nagyjából* a forradalom utáni börtönökből való szabadulásomtól a rendszerváltozásig dol-

goztam (néhány év ide vagy oda, kicsire nem néz az álom), magát „a rendszert" jelentheti, „azt, ami itt van" (habár ez igazságtalanság a Régi Kiadóval szemben, de ez se számít), a folyosói fordulat tehát a rendszerváltozást: az ember föl-le sétál ugyanazon a szűk folyosón (jelenthet nyilván mindenféle mást is); a múltba távozó tiszt pedig, ezek szerint, a „régi rendszert". Kicsoda azonban a húsos arcú „tiszt", ki abból a múltból érkezik, amelybe ez belétűnik, és ki a zokogó nő?

Tárgyunktól, a vízlépcső-rendszertől látszólag kissé távolodva, igazából hozzá tovább közeledve szóba kell hoznom itt akasztásos és börtönálmaimat is, a régi szép időkből. Nem nagy ügy, érthető dolog: *mégiscsak* fölakasztanak; vagy ostobaság volt elhinnem, szabadultam *(valóban ostobaság volt)*, igazából ott ülök ma is a rács mögött. Esetleg azt álmodom, *visszavisznek*.

Utoljára 1994-ben álmodtam ilyen álmot, amikor H. Gy.-ből miniszterelnök lett.

Szememre vethetik, s ha szememre vetik, joggal teszik, micsoda dolog az, hogy országos gondokról írva álmaimba bonyolódom bele újra. Mégis, ha csak mellesleg is, a pszichológus olvasó számára talán érdekes lehetne az az egységes (pszichofizikai) tér (sem ez, sem az, ez is, az is), a történelmi (nappali?) valóságot és az álmok világát egyaránt magába foglaló (ha ugyan van külön „álomvilág", ha nem csak egyetlenegy *világ* van), amely *valamiképp* lehetővé teszi, hogy a kivégzési álmok ismétlődésének baljós mintája a vízlépcső-rendszer megvalósítására törő szándék politikai síkon való, nyílt megjelenésének képében is megjelenjék. Micsoda teoretikus lehetőség, ha csak hipotetikusan, csupán játékos formában is: egy ilyen kontinuum fölfedezése!

Álmomból fölriadva (*mindig* fölébredek rá, és csak egyetlenegyszer jutottam el odáig, pontosan akkor, 94-ben, hogy lássam a bitófát is meg a hóhért, aki, mellesleg, egész kedélyes fickónak látszott: maga az álom is, ha szabad ezt így mondanom, feltételes módban álmodódott, *bizonyos értelemben*), álmomból fölriadva tehát magam is, nyomban, megállapítottam, *álmom mily mélyen igazságtalan!*

1994-ben senki sem fog már engemet politikai okokból fölakasztani! *A politikai akasztás már a Kádár-korban, mit tudom én mikortól, egyszerűen kiment a divatból!* Ne tessék hát az én álmomnak szépelegni.

Hanem hogy azt jelentené ez az álom, tűnődtem, fölülve az egyiptomi sötétben, mint egy második Egyiptomi József: H. Gy. a vízlépcső-rendszert majd be fogja – vagy, legalábbis, be akarja – fejezni.

Szóval, hogy áttételes értelemben értendő az akasztás.

És akkor arrólfelől kell talán magyarázni ezt a mostani álmot. Mostani álmomban a „két tiszt" motívuma talán pontosan azt jelenti: az 56-os akasztási álmoknak végük, akasztást álmodni többé nem fogok; a kivégzés másféleképpen, a vízlépcső-rendszer befejezésének formájában fog megvalósulni, *tényleg*.

Azt sem fogom álmodni már talán, hogy kint vagyok újra a régi Dunán? Evezgetve karcsú, könnyű csónakomban (a csónak is: leány), azt gondolva magamban, mint gondoltam azokban a régi-régi napokban, *ha Pártunk és kormányunk tudná, micsoda szabadság lengedez itt a víz fölött, tennének róla akkor?*

Nyilvánvaló, alábecsültem őket.

Az a zokogó nő pedig, az a Duna.

Megöregedett rettenetesen.

Önanalízisemnek valószínűleg ez a legproblematikusabb része (minden önanalízis problematikus, és hát, többek között, az is a baj, nem én vagyok illetékes, megítélni, mi mennyire problematikus, benne); de ha a freudista olvasó másképpen találná interpretálni is az egészet, annyit megtehetne azért, a kedvemért, hogy a szexuális-erotikus interpretációt az ökopolitikaival összekösse.

Hiszen okkal-oktalanul, s ha folytonos szerepcserékben is, de tudattalan jelképrendszerünkben a természet többnyire: nő.

Álmomat lehetne úgy is érteni, a Duna denaturálásával a Magyarország szívét jelentő női princípium (a *jin* elem mint a kínaiak mondják – s az bizony nagy szó, hogy Magyarország szíve még ma is, amikor már semmiből semmit sem értünk, női szív) szenved végzetes sérülést: ezért őszült meg a nő, ezért ejtette előre fejét az íróasztalra, ezért rázza görcsös zokogás.

Nyilván nem arra a szolipszisztikus (s a tudattalan álmodó lény számára kézenfekvőnek tetsző) magyarázatra gondolok, hogy álmaim, mint üveglap alá tartott mágnes az üveglapra szórt vasreszeléket, a józan *nappali világ* történéseit a maguk mintáira rendezik át. De minden másféle magyarázattal meg az a baj, hogy ez a nappali világ már rég nem *józan* nappali világ. Magában véve már annyira valóságtalan, hogy nem tekinthető minden további nélkül éber világnak; vagyis hát, pontosabban, az álmodó-őrült s a józan-önző darabok csomósan állnak benne, összevissza, mint rákos szövetben; s így tudományos biztonsággal semmi sem vezethető le belőle az álomvilág irányába, kauzálisan. Hogy „azért álmodtam, mert..."; a kettő fatálisan összekeveredett; mint álmaimat a szorongás, a nappali világot viszont az elmebaj erővonalai hatják át. Amiről kezdtük volna már remélni, *valahogy azért* megszabadulunk tőle, talán, az 1997 októberében, máról holnapra tényleg, egyszercsak újra itt van. S ez megdöbbentő, ez elképesztő, ez rettenetes.)

(nyílt levél)

Másnap, tizenhetedikén tehát, a műteremében összegyűlt írók, biológusok, építészek és környezetvédők, a vízlépcső-rendszer befejezése ellen tiltakozó nyilatkozatot fogadtak el, a kormányhoz intézett nyílt levelet. A leghatározottabban ellenezzük a „duzzasztást", új gátak építését; követeljük a tárgyalások teljes nyilvánosságát és parlamenti ellenőrzését.

E nyilatkozatot az ünnepek előtt még rendelkezésünkre álló két nap alatt (hogy hamar leadhassuk még a napilapoknak) sokan aláírták, százharmincöten, összesen (Kováts Albert festőművész a faxolásnál valahogy kimaradt), igen különböző pártállású és politikai ízlésű személyiségek, majdnem csupa „nagy név" (de – mint egyikük hangsúlyozta is – nem mint „nagy nevek", hanem mint „valakik a népből"; mivel a nép – mondta az illető – „mostani szétvert és megnyomorított állapotában aligha képes mozgalommá szerveződni"), „a legkülönbözőbb politikai táborokból" mint mondani szokták, és egyáltalán nem csak „környezetvédők" vagy „zöldek" – többségükben egyszerűen a magyar szellemi élet képviselői: akkora egységet jelenítve meg ebben az ügyben, milyesmit utoljára a rendszerváltozás napjaiban látott az ország. – A levél szövegét s az aláírók névsorát teljes egészében közölte az okt. 22-i *Magyar Nemzet* és *Népszabadság*.

(Akárhogy is, ennek a dátumnak az ismétlődgetéseiben is, *körülbelül*, van valami furcsa. Már Szlovákia is 1992. ok-

tóber 23.-án jelentette be, hogy el fogja terelni a Dunát, ami – ha tagadták volna is bizonyára – egyértelműen *büntetésnek* hatott; s most N. J. is, azzal mit sem törődve, hogy huszonharmadika *mégiscsak* kettős állami ünnep, a tárgyalások megkezdésének időpontjául 22-ét vagy 23-át ajánlotta fel Szlovákiának. Efféle ezoterikus játszadozásra azok hajlanak a leginkább, akik *amúgy* semmi ilyesmiben nem hisznek; az újra fölül levők kölcsönös baráti segítségnyújtásának ebben az elektromosan vibráló légkörében valósággal nagyvonalúságnak hatott, hogy Szlovákia huszonkettedikét választotta. – Szó, ami szó, mindegy lehet nekünk.)

(N. J. hétvégi telke)

Úgyis mindenki tudta, mi rejlik a miniszterelnök és N. J. *korábbi* nyilatkozatai mögött, hogy ui. „a kérdés túlságosan át van politizálva" s „ideje végre szakmai mederbe terelni a dolgot" (értsd: „szakmai mederbe", vagyis mesterséges mederbe terelni a maradék Dunát is); N. J. nyilatkozataival végre kibújt a szög a zsákból.

(Amúgy pedig ez az egész bős-nagymarosi ügy, kezdettől fogva, úgy ahogy van, politikai ügy volt és semmi más, és ma is az: az öncélú hatalomgyakorlás tébolya. „Átalakítani a természetet", ma, a félelmetesen közelgő nagy XXI. századi ivóvíz-hiány előtt, midőn a feltétlenül elpusztítandónak, puszta energiatermelőnek vélt folyamvilág jégkori kavicszátonyaiban rejlő hatalmas ivóvízkészlete emberek millióinak megmentője lehetne: ez megint csak annak a gyermekeit szoptató Jó Anyának a macho semmibevétele. Olyan érzéki valóságokhoz, mint az ivóvíz, a hatalomnak, amely ma már merő Elvontság „és kész", semmiféle érzéke nincs, és úgy látszik nem is lehet. A kérdés „depolitizálódásáról" való beszéd pedig legjobb példája annak, hová süllyedhet a mai politikai közbeszéd, amelyben valami, anélkül, hogy bárki észrevenné, önnön ellentétét jelentheti.)

A miniszterelnök maga persze még nem ment el odáig, mint politikai államtitkára, s így azután, elvileg legalábbis, nem tudható, N. J. egyszerűen az ő szócsöve-e (sajnos, ez a valószínű), vagy nyilatkozgat ő a maga szakállára is (amiért akár túl is adhatna rajta a miniszterelnök: ez viszont, sajnos, *nem* valószínű), s nem is csak úgy a vakvilágba, hanem a velünk perben álló ország legbefolyásosabb napilapjának, nemzeti érdekeink ellenére, jócskán föléígérve a hágai bíróság ránk nézve állítólag annyira kedvezőtlen ítéletének; mindenre el vannak-e már szánva „ők" (kik ezek az „ők"?), vagy csak „a közvélemény megszondázásával" van-e dolgunk (ó, micsoda fogalmak és szavak! De hiszen épp ezek csinálták a bajt – bizonyos értelemben az egész dolog nyelvi kérdés): ismerjük az ilyesmit, elég régóta már.

Addig is (míg „valami" ki nem derül), N. J., szóban mindenesetre, úgy szabja-vágja a Dunát, a ma is érvényes országgyűlési határozat ellenére, mintha csak egész Magyarország az ő hétvégi telke volna.

– Ide tesszük a budit, itt lesz a garázs, és mindenesetre minden fát kivágunk, gyerekek.

Mindez annak az informális-totalitárius kormányzási módszernek, amelytől a rendszerváltozással szabadulni próbáltunk volna, nemhogy a *visszahozatalát* harangozza be, hanem máris, mindjárt a magasiskoláját jelenti; s ha N. J. és „a többiek" zord terveiket meg tudják valósítani, e kormányzási módszert hazánkból beláthatatlan időkig ki sem lehet piszkálni már (ez lesz csak igazán „bebetonozva"!).

(tessék mondani, mi az, hogy „szakmai kérdés"?)

Félreértés ne essék, mindez nem „szakmai kérdés". Nem olyasmi, amihez a „magunkfajta", az „egyszerű kisember" „eleve nem érthet". Megmondom én, mi szakmai kérdés, mi nem. Fölgyújtom-e a szomszéd házát vagy sem, nyilván nem szakmai kérdés. De ha már elszántam magam, hogy megteszem, az már valóban szakmai kérdés, a bűncselekmény kivitelezéséé, benzines palackot vágok-e hozzá vagy gyufával lobbantom lángra a zsuptetőt vagy beszerzek-e egy lángszórót, esetleg. Az sem szakmai kérdés, emberek millióit el „kell"-e pusztítani vagy sem: hanem etikai kérdés, vallási kérdés, ízlés kérdése, ha tetszik (bizony az ízlés, ha van, finom dolog, és ott áll az emberben legfelül, s benne az illető legbonyolultabb erői egyesülnek), gyakorlati szempontból mindenesetre *kérdés* (ha én nem tartom is annak), melyre az illetékes hatalmak több ízben is igennel válaszoltak.

S csak ha „a hatalom" kimondta már a maga „mennydörgő igenjét", akkor kezdhetnek a végrehajtók gondolkodni rajta, a – nem könnyű! – feladatnak a német kémia legfejlettebb módszerével, Cyklon B gázzal tegyenek-e eleget (s ha nem ismerjük is a képletét, akkor sem fogjuk magunkról azt mondani, hogy „Auschwitz kérdésében" ne volnánk „illetékesek", hogy „most már végképp nem ismerjük ki magunkat a dologban") vagy ásóval-kapával, bunkó ruszki módra.

Célra vezet ez is, az is.

Idézhettem volna ugyan Edmund Husserlt is, *Az európai tudományok válságából*: enyhébb hasonlatért. Szükségem van-e autóra vagy sem, én döntöm el, nem az autószerelő. Csak ha már vásároltam magamnak gépkocsit, akkor szorulok rá persze, előbb-utóbb, a szerelőre is.

S persze ha megbetegszem, akkor is én döntöm el, orvoshoz fordulok-e. Ha átállna a „szakma" a gátak oldaláról a folyam oldalára (amire, s épp ma, együtt is és külön-külön, tagjaiban is nyilvánvalóan módja van), akkor, a gyógyítást és gyógyulást célzó lényegi döntés után, fölmerülne majd tízezer szakmai kérdés, amikben *akkor már* joggal mondanák meg a *szakemberek*, mi hogyan van. Hogyan lehet például egyes helyeken újra kanyargóssá tenni a Dunát. Mivel azonban erről, egyelőre, nincsen szó, mivel a szakemberek úgy tesznek, mintha soha nem is láttak volna még élő folyót, azért érzem ideillőbbnek a legelső, gonosz metaforát.

(hol dolgok, hideg gyűlölet)

Mert itt a nekrofília a kulcsszó.
Az az alkat, amely iszonyodik, vagy azok lelkiállapota, akik iszonyodnak mindentől, ami él, és csak a holt (megölt) dolgok körében érzik otthonosan vagy biztonságban vagy mit tudom én hogy magukat.

Ezek az emberek azt például nagyon nem szeretik, ahogyan egy folyó olyan érdekesen halad, van fősodra, vannak zátonyai, vannak benne limányok, mikben a part alatt, kiugró fokok alatt visszafelé folyik a víz; őszi hajnalokon, a könnyű köd alatt ahogy érdekesen csillog, vadka-

csák húznak el, alacsonyan, fölötte, bent, a közepén pedig óriási örvények mennydörögnek – mert ezt nem értik, ez idegen nekik, ezt fölösleges ráadásnak érzik, valószínűleg hibának érzik.

Ahhoz a tökéletességhez képest, amit ők tudnak létrehozni.

Azt értik, ha az egész be van terelve egy sima falú, mesterséges csatornába, amelyben egyenletes sebességgel, kanyargások nélkül halad, s ennek a kanyargásnak az erejével a kimenetnél turbinákat hajt – mert ezt ki tudják számítani.

Az élet, az túl bonyolult nekik.

Annak nem értik a matematikáját.

Ahogy egy kavicszátonyon, surrogva, tisztán ide-oda fut a víz.

Ezek a bonyolult dolgok csak hideg gyűlöletet váltanak ki belőlük.

Pedig hát, igazából, már rég nem takarózhatnak a tudománnyal.

A tudomány, régóta már, maga is próbál egy gazdagon organikus matematika felé tapogatódzni.

De ők, mivel az élet meglepetésekkel teli nem-rendszer rendszerét, csoda játékát nem értik, rendszerezni próbálnak mindent, ami van.

Ez az a XIX. századi minta, mindegy, mereven vallásos minta-e vagy merev ateista minta vagy dialmatos minta, történelmi materialista minta, amely tudni véli, az életnek milyennek kell lennie, és ezért rányomja magát, maszkulin dühvel mechanisztikusan megizéli. Akiket eltalál, szétlapítja, feltrancsírozza. Akik a minta üregeibe esnek, túlélik valahogy a dolgot; megcsonkítva, megnyomorítva eltengődhetnek még egy darabig.

S ha „ők" megbántódnának hasonlataimra: hát tényleg meglehet, még mindig elviselhetőbb egy akkora tározó tövében élni, mint amely alatt a doborgaziaknak kell, ahol a gát betonja mögül a templomtorony keresztje épp hogy kilátszik (én nem tudom, hogy *tényleg* elviselhetőbb-e; én, mint az Avicenna kecskéje, belehalnék a félelembe [Avicenna, arab tudós két kecskegödölyét nevelt, külön ketrecben, egyforma körülmények között; annyi különbséggel azonban, hogy az egyikkel szemben, külön ketrecben az is, egy farkas volt bezárva; a puszta látvány elég volt, ez a kecske nem evett, nem fejlődött, a puszta látványba belepusztult] – de ma már *akármit* meg lehet csinálni az emberekkel) vagy a kiszáradó, jelentését vesztő Szigetközben élni vagy rákkeltő vizet inni Pesten, még mindig jobb, mint egy haláltáborban kuksolni (bár nem egészen értem, miért ezek kell legyenek a választási lehetőségeink); mégis, ha a felszisszenők bele találnának gondolni abba, amit *amúgy* ma már mindenki tud, akárkivel beszélek, tudják a gépírónők, tudja a szántóvető, tudja a vízvezeték-szerelő, tudja a hálókocsi-kalauz is és megmondta rég, mindenekelőtt, maga a tudomány, csupán a miniszterelnök nem tudja és nem tudják miniszterei és nem tudják a vízépítők sem: hogy ez az egész természetellenes (természet-ellenes) civilizáció, az eddigi nyomvonalon haladva tovább, ha elpusztítani talán nem fogja is az életet (bár elképzelhető az is, hogy elpusztítja tényleg, *annyira* bizonyosnak lenni ezekben az ügyekben nem lehet; ha – mint ma már naponta hallani – 2000-re a teljes számítógépes bankrendszer, a földkerekén, összeomlással fenyeget, *esetleg tényleg összeomlik*, egy teljesen mesterséges, sőt mesterkélt rendszer tehát, amelynek egyetlen olyan eleme nincsen, hogy ne a tervezők vitték volna bele, akkor a természet, ez a titokzatos, csodálatos mező, amelynek lényegi elve, az analizáló értelem számára, ma már bizonyítottan *ismeretlen*, és ahogy nő tudásunk, úgy válik, egyelőre, *mind ismeretlenebbé*, nem részletei, mondanom se kell, hanem a *teljes mező*, mivel vizsgálódásainkat, sem módszereinket, sem habitusunkat elviselni nem tudja, *visszahúzódik* vagy *megbetegszik*, a természet tehát miért ne büntethetne meg bennünket egy szép napon, *váratlanul és borzalmasan:* azzal ugyanis, hogy mindenestül s mindörökre eltűnik előlünk, akik akkor már *csak analizáló értelem leszünk* – akkor majd megírhatják a Nagy Átalakítók, a légüressé vált térből, zárójelentéseiket), ha nem semmisül is meg talán mindenestül az élet, minden bizonnyal *lefokozódik* viszont arra a rémületesen megcsonkított, sivár állapotra, amely, nézzenek csak körül, már ma is mindenhol ott van; igazán nyomorult szobapolitikus az, számítógépei mögül ki se látó, aki „belátja ugyan, hogy ebben van valami szomorú is", de azért azt hiszi, ezentúl ez az egész így már „stagnálni fog", hogy „nem baj, ő majd eteti a foglyokat"; aki nincs tisztában azzal, ma sem még, látni látja, de „nem hisz a szemének", hogy ez az egész mint omlik össze egyre-egyre inkább, önmagában; mindezt tekintetbe véve a felszisszenőknek nem illenék-e megállapítaniuk, hogy bennük ugyanaz a nekrofília dolgozik, mint a haláltáborok építőiben, holt anyagtömegek előállításának perverz dühe; sőt a végcélhoz, mára már, figyelemreméltóan közel kerültünk, a Föld egész felszínét a Mars felszínéhez tenni hasonlatossá?

(totalitarizmus; halott forma, élő forma; Egyiptom, zsidók, gótika, William Blake)

Nem mai keletű ellentétek ezek. A vízlépcső-építésből persze jól meg lehet élni, meg lehet belőle gazdagodni; mégsem hiszem, hogy az Építők csak a pénz kedvéért tennék, amit tesznek. Hatalmas erejű, egymással összeegyeztethetetlen imaginációk állnak az építkezők s az építkezés ellenzői mögött. Már Blake is szembeállította a halott egyiptomi formát az élő gótikus (keresztény) formával; ebben, természetesen, ősrégi tradíciókra nyúlt vissza; Mózesnek is már ezért kellett kivezetnie a zsidókat Egyiptom földjéről. Most ne vizsgáljuk azt a kérdést, művészettörténeti értelemben helytálló-e ez a szembeállítás, méltányos-e az egyiptomi művészettel szemben (mindenesetre használták már vízlépcsőügyben, Lányi is, egyik korai vízlépcsőellenes írásában, a nagymarosi gátépítők hübriszét a piramisépítő fáraók hübriszéhez hasonlította); a tipológiák, tudományos értelemben, többnyire vitathatók, bizonyos összefüggések jellemzésére viszont nagyon is alkalmasak, saját külön életüket élik, új elemként maguk is belépnek az általános disputába.

Egyiptom a Bibliában a despotizmust jelenti, Egyiptom a halál földje, ahonnan ki kell jönni, „*Egyiptomból hoztam ki az én fiamat*", mondja az Úr, kettős értelemben, ez a Fiú a zsidó nép is és Jézus is; a zsidó nép az „*Én vagyok*" népe, olyan intuíció ez, amely az évezredeken keresztül elvezet a modern szabadságmozgalmakig; „*Én az én vagyok vagyok*", ez az Isten neve, Izráel Istenének neve, e néven nevezi Isten Mózesnak önmagát, és „*Én vagyok*", mondja Jézus is a poroszlóknak, mire azok „*hátra vonulának és a földre esének*", ami nem így szokott pedig lenni, többnyire, ha letartóztatni jönnek az embert: Ő az az Isten, aki bensőmből szól, nemcsak fölötte áll az állami létnek, hanem igazából, el sem ismeri azt.

Comenius jelmondatában az *„Omnia sponte fluant"*, „minden szabadon folyjék" egyszerre jelenti a vizek és a gondolatok szabad futását; lényegi összefüggés van a kettő között. Mindezek fényében merő humbugnak hat az „államtalanítás"-ról való itthoni, szűnni nem akaró beszéd is („lukat beszélnek a hasunkba"): inkább csak kötelezettségeiből akar „kivonulni" az állam (mint ahogy, például, az adófizetés kötelezettségéből én is szívesen kivonulnék, főleg, ha pénzemet, minden tiltakozásom ellenére, már megint vízlépcsőépítésre akarják fordítani), más, hatalmas területekre, mint látjuk, ismét *bevonulni* készül.

Blake gondolkodásában a gótika növényi forma, organikus forma, a hullámzó víz rokona. Abban a gondolkodásban, amelynek sok képviselője van ma már, amely új gondolkodásnak nevezhető, de továbbra is leginkább az ő nevéhez köthető, a szellemi és személyes szabadság eszméje egybeesik a természet spontaneitásának mint legfőbb rendező elvnek a tiszteletével. Ez a gondolkodás az emberi kreativitást nemhogy nem zárja ki, hanem egyenest megkívánja annak egy olyan, ma még szinte ismeretlen, lángelméjű hajlékonyságát, amely az embert, önállóságának megtartása mellett, Ég és Föld nagy összefüggései közé visszavezetné. A birodalmi gondolkodás viszont, „Egyiptom", a XX. században létrehozta a náci és bolsevik építészet kolosszális alkotásait, vegytiszta formában állítva elő, az egyiptomi építészet szellemi nagysága nélkül, az értelmetlen nagyságot magát, amelynek szinte egyetlen, de mindenesetre legfőbb jellemzője az aránytévesztés: olyasmit hozni létre, ami pontosan *oda* (és igazából *sehova*) nem illik. Behemót csak, igazából nem is nagy. Tessék csak megnézni azokat a birodalmi kősivatagokat, felvonulási területeket, a mindenféle *Siegesplatz*-okat (nem a kő a hibás, az a mód a gonosz, ahogy a kővel bántak): a bősi építmények titanizmusa ugyanennek a mentalitásnak a szülöttje. Azok az építmények nemhogy nem illenek bele a tájba, hanem azt, egyszerűen, megsemmisítették. Úgy állnak ott, mint amikor lakásfestéskor mindez bútort kitoltak az előszobába. Ehhez a kis országhoz minden, egyszerűen: *túl nagy*.

És ugyanez az aránytévesztés jellemzi magukat az Építőket s az őket támogató politikusokat is. Rendben van, mindig volt elnyomás, az életünket is mindig tönkretették, meg is öltek; de azért az ilyesmi mostanáig, az atombombáig, Csernobilig, Bős–Nagymarosig bizonyos határok közt maradt, mondjuk a tatárjárást kivéve.

Száz-százötven éve már, hogy giccses épületeket is építenek, megakadályozni az ilyesmit nem lehet; mégsem emeltek eddig akkorákat, hogy egész országokat foglaljanak magukba, s a giccs meg a tragédia ugyanaz legyen. Furcsa, tényleg, hogy ezt ennyit kell magyarázni.

(a páciens kiabálni kezd)

Ha az országot egyszerűen le akarják amputálni rólunk, mi marad akkor az országból és belőlünk? Mégiscsak illenék megkérdezni, amennyiben nem vagyunk ájult állapotban, hozzájárulunk-e ehhez.

Nem kérdik, az igaz, de egyelőre nem is vagyunk ájult állapotban. S így aztán október 25-én megalakítottuk a Duna Chartát. Próbáljunk, mégis, védekezni, ne lehessen velünk azért akármit megcsinálni. De ezzel már egy másik történet kezdődik el.

Miért kötötte össze az MSZMP a maga sorsát a bős–nagymarosi tervvel: a totalitarizmus miatt. Egy teljes folyam átalakítása, természetesből mesterségessé változtatása: totalitárius gondolat. Miért köti össze vele, *hovatovább* vagy *mégis* vagy *nagyon is persze* az MSZP is: ugyanezért. Az autónál meg a lecserélésnél maradva: a „rendszerváltás"-t is, semmi kétség, úgy fogta fel, mint midőn valaki a kocsiját egy másik kocsira lecseréli: vezetni ugyanúgy fogja tovább. Számára minden világos; épp elég régóta vezet már; meg sem fordul a fejében, másként is lehetne csinálni.

Amiként a „reális létezőt" csak totális módon lehetett építeni, „tudjuk mi, mi jó a népnek" alapon, egy folyamot és tájat is csupán totális („minden részletre kiterjedő") elmélettel és módszerekkel lehet „újjá varázsolni". A terv, a feladat és annak bizton várható (s Bősnél már ma is látható) eredménye mágikus módon vonzza azokat, akik megszokták ezt a gondolkodást, de iszonyatos félelemmel tölti el a valósághoz érzéki módon viszonyulókat.

S ha minden kész lesz – az országot is csak totalitárius eszközökkel lehet majd kormányozni utána, az úgynevezett sikert kísérő s követő morális politikai, ökológiai és gazdasági csőd után. Mindez a tulajdonképp még meg sem született magyar demokrácia végét fogja jelenteni, és nem olyasmit – mint szeretnék velünk elhitetni –, amin „jobb volna túlesni végre"; mert sohasem leszünk rajta „túl".

Elhangzik olykor itt-ott, az 56-os forradalom s a vízlépcső-rendszer elleni küzdelem közt volna valami hasonlóság vagy összefüggés: anélkül azonban, hogy valaki megmondta volna, mi. Én azt hiszem, hogy ez a nép, ezerszeresen megnyomorított állapotában is, egy alkimista szintézisen dolgozik, magában: a szabadságeszmét az organikus gondolkodással egyesíteni. Ez valóban egy eljövendő, épelméjű ország alapja lehetne. Nem csoda, ha az ellenerők (a pszichikus démonok) ezt nem akarják megengedni neki.

Peter Rosei Álmodozás

Minden csütörtökön, ilyenkor csak délig dolgozott, vasesztergályos volt, Reinhard kiment a külvárosba, hogy meglátogassa Szilvit. Sziklás, legfelül vár koronázta domb tetején feküdt a város, kivénhedt falak közé zsúfolva, szűk utcák szabdalták szét. A domb tövében kanyargó folyó mentén, a rég kiszáradt, hajdani hordalékokon terült szét az új városrész a völgyben. Ha egykor köd szállt fel a csendesen kígyózó folyópartról s sodródott szürke fátyolként a táj fölött, most kandallótűz füstje festett a házak fölé zászlókat az égre, a gyárakból pedig barna füstgombák gomolyogtak elő.

A völgy végében emelkedő földeket a parasztok szántói és gyümölcsösei borították; a hegyhát csupa erdő, település egy se. Irtások sem. Kristálytiszta téli napokon dércsipkében álltak a fák, törékenyen és idegenül.

Az óváros házai között persze nem lapultak már műhelyek és fogadók, mint régen. Új üzletek léptek a helyükre, talponállók, bárok, mosodák. Frissenfésült, tisztárapucolt élet növekedett itt, mely mégsem volt önmaga, hiszen az első perctől kezdve fojtogatva terült rá a múlt. Reinhard egyszer talált egy pár kitaposott csizmát az egyik átjáróban. Az élet már csak az idegennek tudott frisset, virágzót mutatni: az idegennek, aki semmiről nem tudott.

Reinhard az egyik öreg házban lakott; a ház lepusztult volt, a lakás olcsó. Csütörtökönként azonban nem otthonról, hanem egyenesen a gyárból indult a külvárosba. Egy bádoglavórban lemosta a kezéről a koszt. A gyár egyetlen csarnokból állt csak, és a tulajdonost kivéve nem hívta senki gyárnak. Hasonló volt a helyzet a rövid, murvás utácskával is: Téglaégető utcának hívták, de nem volt ott semmiféle téglaégető.

A csarnok mögött rozsdás vasdarabok hevertek mindenfelé. Az udvar legszélén bodzabokor állt, ágait moha nőtte be. Ilyenkor, télen, úgy néztek ki ezek az ágak, mintha csontok és elkeskenyedő, zöld csövek lennének. Nyáron azonban a bokor megtelt nehéz, árnyékos lombbal, sötétzöld volt, hatalmas és mozdulatlan.

Az erőtlen téli fényben meredekebbnek tűntek a völgy végében magasba szökő hegyhátak. Nehéz felhők úsztak az égen, az alkonyatban derengve fénylett a hegyoldal. Az erdők rajta mint vörösesbarna sörték. Néha kékes árnyalat lengett át mindenen, alatta szikkadtan álltak a fák. Reinhard megszokta már ezt az utat a külváros felé, s kedvtelve nézegette a tájat. Néha megállt, hallgatózott. Örült. De ez az öröm félelmetes volt.

Egyenes és hosszú volt az út. Barna vagy barnásra festett házak és hóval teli udvarok szegélyezték.A hó rég nem volt már fehér. Korom és egyéb porszerű szennyeződés terítette rá vékony leplét. Benne lábnyomok. Az egyik fán egy énekesmadár ült. A begye egészen piros. Kutya ugrált, hátsó lábain táncolva.

Hogy muszáj elkapni a világot. Hogy nem elég kivárni, amíg a világ majd elkapja az embert; gondolta Reinhard. Végigsimított az arcán. Néha sírhatnékja támadt, ha meglátott egy gyereket. Mire jó ez? Az ő gyereke már nincs meg. Volt aranykincs, nincs aranykincs, elhajította magától!

A csatorna az út mentén tele volt olvadó hóval, s most, ahogy az este közeledtével egyre maróbbá vált a hideg, kezdett befagyni. Ha ráhajtott néha egy-egy autó vagy busz, hangosan recsegett. Az élettel, saját magával volt haragban Reinhard, ahogy más az ellenségével szokott. Jó ellensége volt magának, tudott gyűlölni.

Egyre gyakrabban gondolt arra, hogy megöli magát. Aztán nem volt rá képes. Ilyen egy gyáva vagyok én.

Lehet, hogy bátor vagyok; olyan bátor, mint senki más.

Belenevetett a sötétségbe, amely régóta, forrón duzzadt benne.

Egy hótömbnél megtisztította a kezét. Milyen élesek is a hókristályok!

Egyéb emlékek is jártak a fejében, akár szeretetteljesnek is lehetne nevezni őket, hiszen egyre a szerelem körül forogtak a gondolatai.

Annak, aki szerelmes, lényegtelen, létezik-e a szerelem, vagy elveszett. Még ha az, akit szeret, rég messze jár is: ő még mindig szereti.

Nincs értelme, hogy bárhová is menjek, gondolta Reinhard, mindenhol csak veszíthetek.

Ha eszébe jutott Szilvi finom, édes húsa, göndör szőkesége, egészen megzavarodott, majd úgy érezte magát, mintha nyaktilóba dugta volna a fejét, s mindjárt levágják.

Amióta Szilvit rávette, hogy vetesse el a gyereket, a lány már nem szereti őt. Reinhard azonban hinni akart abban, hogy vissza tudja még szerezni. Elvállalta, hogy ő a vétkes abban, ami történt. A vétkes? Nem bűnhődtem eleggé meg? Újra bírni akarta a lány testét, mint egykor, régen, egy időtlen korban.

Mint fehér, jól felrázott dunna, ült a köd a folyón, benne vékony szálak szálltak, néhol örvényszerűen megtekeredve. Valahonnan föntről tétova napfény szűrődött át a borzas, felfújt tollú homályon. Ahol az utca kezdődött, egy faiskola fái álltak, legtöbbjük csupasz gyökérrel csak úgy a földön. Hátul lucfenyők törtek át ágaikkal a ködfüggönyön. A dércsipkézte gallyakon kis csillagok szikráztak, a távoli, odafénylő kékség felé kacsintva.

Reinhard megszaporázta lépteit és felszegte a fejét, azt gondolta volna, aki látta: ez aztán tudja, mit akar. Pedig csak azért volt olyan határozott, mert nagyon szerette volna, ha nem marad alul. Tudta, milyen közel volt hozzá. A föl-le suhogó lucfenyőágak! Minden emlékeket ébresztett benne: az aranyló csillagokról a kenyér jutott eszébe, amivel nemrég varjúkat etetett. Szilvi ott állt mellette és azt mondta: a gyerekünket falják!

A faiskolában két munkás fácskákat rakodott fel egy teherautóra. A kis gyümölcsfák aggasztóan néztek ki. Reinhardot az utóbbi időben egyre gyakrabban fogta el a részvét. Nyafogásnak tartotta ezt, s nem is tévedettt sokat. Részvéte a maga miatt érzett fájdalomból eredt. A fácskák törzse vörhenyes volt. Újra Szilvi jutott az eszébe, az, amikor egyszer kicsúszott a lány száján, nem is figyelt arra, mit beszél: csinálj velem, amit akarsz. A teherautó fülkéjében alvó férfi ült, zöld sörösüveg a kezében.

A lakótömb, amely felé Reinhard igyekezett, messze kint volt, a külváros peremén. Nem volt persze éles a határ, üres üvegek hevertek szerteszéjjel, a házak között kopár földdarabok, a szétágazó utak mentén a városszélen túl is magányos házak tűntek fel, itt-ott villacsoportok álltak, kertjük közepén, mint megannyi fészek. Az elvadult környéken figyelemfelkelő táblák s egyéb reklámépítmények meredeztek, emitt egy hatalmas chiantisüveg, máshol egy életbiztosítás felirata: Jobb későn, mint soha.

Karácsony után a kidobott fenyőfák is megjelentek itt, rajtuk még mindig lámpák vagy díszek. Közéjük szoktak az autós ügyfelekre váró lányok beállni, mintha ott melegebb lenne. Ismerték már Reinhardot, és gúnyosan köszöntek neki, hiszen gyalog volt. Kicsit sántított is, főleg, amikor sietett.

Szilvi még hálóingben volt. Amint belépett, Reinhard rögtön látta annak a férfinak a nyomait, aki felváltotta őt, és aki most Szilvivel élt. Büntetésnek érezte ezt, de ez a büntetés, valamilyen számára sem világos módon, édesnek tűnt. Ott lógott a másik férfi köpenye, ott álltak a barna félcipők. A köpeny zsebéből rejtvényújság kandikált ki.

Hónapok óta járt ide Reinhard, hogy elszenvedje büntetését. A fájdalom, amit Szilvi elvesztése okozott neki, már rég eloldódott a lány személyétől, s távoli, rettenetes alakot öltött. Reinhard gyakran betért a város egyik régi templomába, letérdelt a feszület elé, és kutatón a Megfeszített arcába nézett. Nem imádkozott, csak figyelt, hosszan, mintha egy titok mélyére pillantana.

Hoztam neked cseresznyét, mondta Szilvinek, egy egész kosárral!

Gyakran hozott a lánynak ezt-azt. Az asztalra tette a kosarat. Szilvi leült, keresztbevetette a lábát, kivett egy cseresznyét.

Mosogattam, mondta Szilvi, és felemelte a másik kezét, amelyen piszkos kötés látszott.

Gyakrabban kellene cserélnetek a vizet, mondta Reinhard, és nevetett.

Aztán letérdelt, Szilvi sebes keze fölé hajolt, és megcsókolta a kötést.

A mosogatóvíz mindig tele van mindenféle üvegdarabokkal, mondta Szilvi. Esténként egy bárban dolgozott. A kávézaccos láda mellett állt a mosogató. Szilvi karcsú volt és formás, jól mutatott a pult mögött.

Nemigen volt mit mondaniuk egymásnak, így nem bontakozott ki köztük beszélgetés. Később, amikor Szilvi felöltözött, Reinhard megkérdezte, mikor volt elsőáldozó.

Erre vagy kíváncsi, mondta a lány, és bekapcsolta az egyik harisnyatartóját.

Igen, felelte Reinhard.

Egy idő múlva Szilvi megszólalt: már nem tudom. Biztos szemrehányást akarsz tenni azért, hogy most egyszerre két férfival vagyok.

De hát velem nem vagy, mondta Reinhard.

Dehogynem, felelte Szilvi.

Lehajolt, hogy bekösse a cipőjét. Ugyanolyan ügyetlen volt még mindig, mint régen.

Ne jöjjek többet, kérdezte Bernhard.

Na, mintha megtilthatnám!

Csinálj, amit akarsz, mondta aztán eltökélten Szilvi, úgyis elmegyek, és soha nem fogsz megtalálni!

Régi, jólismert fenyegetés. Szüksége van rám, gondolta Reinhard, mégha csak azért is, hogy legyen kit kínoznia. Olyan biztos volt ebben, hogy felállt, felvette a díványról vetélytársának a kalapját és föltette.

Tetszem?

Szánalmas.

Csöndben, elveszetten állt előtte. A lány kinézett az ablakon, az udvaron álló fa kopár ágai közt két madár játszadozott. Reinhard szeméből könnyek gördültek ki, és végigfutottak érdes arcán.

Aztán kimentek a lakásból, ki a szabadba. Az est eközben tágas jégkristályteremmé változott. A kristályok halkan megcsendültek. A földigérő felhők mögött látszott még a nap, és egy fekete farakás, mint sötét, sűrű bozót. Az ég törékenyszürke boltozatán világos sávok húzódtak; a fény megtört rajtuk, és sugarakra bontva hullt alá a tájra.

Az utca elvezette őket egy hatalmas, egykor szép ház előtt, mely elhagyatottan állt egy terjedelmes parkban. Egykor vendégfogadóként működött. Ablakai fölé kupolaszerű, ívelt napellenzők nyúltak. Zörögtek. Szilvi nevetett. A fogadón ott állt a neve is: Sörpalota. Alig nyitották meg, rögtön csődbe ment; az ablakok mögött nem volt fény.

Épületek, fák álltak magányosan a behavazott tájban. Reinhardnak néha úgy tűnt, mintha a világ csupa ilyen dologból lenne összehordva, amik nem ismerik, nem is köszöntik egymást. Félt, és arra gondolt, ez már a szerelem. Szorosabban simult Szilvihez, aki, mint egy gyerek, gondolataiba merülve lépdelt mellette.

Jól kijössz azzal a másikkal?

A lány nem mondott semmit, csak újra nevetett.

A gyerekek mindig kiabálnak futkározás közben, mondta később, meg amikor játszanak, akkor is. Biztos félnek.

Az úton jégfoltok nyújtózkodtak, köztük fehér habszivacsdarabok. Egy teherautóról eshettek le útközben. Messziről úgy tűnt, mintha égből hullott jégtáblák lennének.

Szilvi elmesélte, hogy a másik jó hozzá: ajándékokat hoz, mondta, szép kis lakásunk van.

Majdnem minden nap!

Olyan jó az arcára nézni, amikor kijövünk a hálószobából. Ilyenkor oda szokott ülni a díványra, és iszik. Van egy olcsó italosbolt a közelben. Szeretem ezt a férfit, mindegy, hiszed-e vagy sem.

Reinhard tudta, hogy a lány így fog mesélni végig, és szinte örült neki. Ahogy jó érzés az is, ha az ember egy rémálom közben arra gondol: most álmodom! Óvatosan ment a lány mellett, csöndesen, nehogy megzavarja.

Te megvertél, és sírtam.

Ő vett nekem egy hálóinget.

Nézd! A hold!

Valóban, felkelt a hold. Hívatlan vendégként állt az ég sápadt kékjén. A lemenő nap felkiáltott a felhők mögött. De csak Reinhard hallotta.

Azt mondtam Willnek: tegyél engem jobb emberré.

Még mindig azzal a pasassal vagy?

Szilvi csak mosolygott, ahogy Reinhard szemébe nézett. Megrázta a fejét. Talán megsajnálta a férfit? Messze, Reinhard számára elérhetetlen ormokon építette a saját életét. Végigsimított a férfi arcán. Aztán magával húzta a fagyott úton, talpuk alatt hangosan, jól hallhatóan recsegett a jég.

FORDÍTOTTA HÁMORI ÁGNES

Schein Gábor

A SOLYMÁSZ ÉNEKE

Repülj, sólyom, találj nekünk helyet:
e föld miénk volt, mielőtt elneveztük
földnek, mielőtt ellepte a víz, és a
víz fölé festettünk szivárványt, repülj
sólyom, ha nem is hallod a solymászt.

Addig mi várunk, jósjelet sem
adva, én ezen, kedvesem egy másik
bárkán, de bármerre járj, tudom,
majd visszatérsz, ha már nem
félünk, hogy elveszítjük egymást.

VADAK A PALOTÁBAN

Az éjszaka az állatoké. A Holdból
egy gepárd les ránk: készülj
a második napra, a várost el kell
foglalnunk. Mióta élek e romok
között? A múlt nem érzett semmit,
miközben lerombolták, s mégis

prédái vagyunk elszabadult
vadjainak – a csillagok, mint
tigrisszemek figyelik szerelmünk.
Nem akarom, hogy fiunk is az éj
pincéiben nőjön fel. Segíts,
hogy ne kelljen felejteni,

s megszelidüljek: hogy túléljük
az első napot, a vadak közé
mentem és széttéptem minden
életet, amit élhetnénk. Ki építi
fel a várost, amely miénk volt,
mielőtt megszülettünk? Az első

napon két fiú érkezett. Az egyiket
a gepárdnak adtuk, a másiknak
királyi nevet választottunk,
s amikor fölemeltem, hogy
megmutassam a holdnak,
körülvettek bennünket a tigrisek –

A király palotája a múlt,
bölcsőjét vadak őrzik. Tőle
kell visszafoglalnunk a várost.
De vigyázz, palotáját nem
sérthetjük meg: szívében kell
megszelidíteni az éjszakát.

Danse macabre

NAGY ATILLA KRISTÓF

Tessék, tessék, jóemberek, kezdődik a martoni! Itt a helye mindenkinek, aki él és mozog, ilyen csak egyszer van, aki kívül marad, végleg elszalasztja a soha vissza nem térő lehetőséget! Táncmartoni! Igen, igen, igen, mindjárt indul minden idők legrangosabb, legnemesebb és legérzékibb vetélkedése! Sport! Szórakozás! Művészet! Túlélés! Jegyek ott kaphatók, igen, ott elöl, katonáknak, nyugdíjasoknak, terhes anyáknak, kacskalábúaknak és mongolidiótáknak kedvezményes áron! Nevezési lapok minden mennyiségben, a nevezési díjat ide kérem a zsebembe. Köszike. Ez kevés. Sajnos nincs nálam apró, hogyha szerencséje van, a kijáratnál megkapja majd a visszajárót. Igen, rögvest kezdünk, az órámra nézek, két perc múlva éjfél, jöhetnek a fények, tíz reflektort oda, rivaldafényt minden érkezőnek! A pódiumon – mindjárt itt mellettem – minden idők legjobb zenekara, élén a csökkent látóképességű zongorista, azt hiszem, így hívják manapság a nyomorult vakokat. Nem vak? Napszemüveg? Kár. Hogy is hívnak, fiam? Nem értem, mindegy, hagyjuk a zenekart, úgyis eleget halljuk még őket, mert itt zenélnek majd csak nekünk, csak önöknek, sziszifuszi kitartással, sziszifuszi eltökéltséggel, sziszifuszi lendülettel, hogy megtetszett ez az ókori hasonlat, milyen formában vagyok! És remélem, önök is formában lesznek, nem csak sziszifuszi, de maratoni formában is, milyen jó ez: sziszifuszi, és már a rím is megvan rá: cvikipuszi, de ezt a poént majd később sütöm el, mert rohadt mókás fickó vagyok, látni azt kapásból, és ha nem is látni, lesz még néhány emlékezetes órájuk, néhány feledhetetlen napjuk, hogy megtapasztalják! Szóval akkor kezdődjön a fergeteges bevonulás, húzzatok tust, fiúk! Nem tudtok tust húzni? Nincs hegedű? Szárnykürt van, kicsit horpadt, kicsit hamis, de ilyen nevezési díjért mi az anyátok kéne? Tegeződni fogunk. Jó lesz? Nem hallom. Rendben, megbeszéltük. És már vonulnak is az urak, karjukon káprázatos hölgyeikkel, ez két manus itt? Maga nő? Édesem, és van melle is? Akkor miért nem hordja? Ja, hogy tegeződünk! Bocsika. Miért nem hordod? Ez az? Hát mit ne mondjak. Borogatni, borogatni, talán majd elmúlik! Igen, belibben a hármaska, ketteske. Maga sánta? Nem? Csak rövidebb az egyik lába? Rövidebb mindkettő? Remek válasz, tapsoljuk meg! Köszönöm! Magácskának tényleg ez a feje? Olyan, mint egy kirúzsozott valag. Irigylem a férjét, egyet fizet, kettőt kap. Most meg mit bőg? Nem bántom, ígérem, egy könnyező valag, ki látott már ilyet? Uram, a nyakkendője kicsit félrecsúszott, igen, a tiéd, tízeske, ja, hogy az egy kötél, kissé egyedi, de kifinomult ízlésre vall. Mit kvartyog? Nem hallom! Hogy maga a lyoni hóhér? Ez nem maszkabál, uram, itt csak én mókázok, értve vagyok? Tessék csak röhögni, te is röhögj, haver, nem hallom! Hangosabban! Ütemesen, lihegve, gyorsan! Senki sem csiklandós? Fene a hülye fajtátokat, fizettek, és nem is szórakoztok, mindegy, ti tudjátok, akartok-e valamit a szaros pénzetekért. De lássuk a bevonulást! Itt jön két strici a kocsisorról, ötöske, hatoska, mindkettő partnere intézeti kurva, mosolyogj, édesem, neked verték ki elöl a fogad, hogy cidázás közben ne karcoljon? Roppant esztétikus, bravó! Briliáns vigyor, fogpasztát azért ne reklámozz. Kis torkosborz, szoktál néha fogat mosni? Hetente? Havonta? Tapsoljuk meg, igazán kitűnő! De félre a tréfával, jön a helyi értelmiség! Itt a szerkesztő úr, kefebajszos, kese, Adolf Hitler nem volt felmenője? Maga a nyolcaska, bő tweedzakót hord, hogy a rossz mája ki ne lógjon, az epeömléstől ez sem óvhatja meg, ezért zöld a zakó. Oldalán a titkárnő riszálja valagát, mint egy rossz operett, a főnök úr magával ragadja s a mennyekbe viszi a gépírókisasszonyt, aki persze nem is olyan naiv, mindent legépel és már mindenki legépelte. Rosszmáj és fehérmáj, lenyűgöző páros! Tapsoljuk meg, kérem! Igen, igen, jön a tábornok úr, málnaszósszal öntötték le oldalt a pantallóját? Csak a gulyáságyút tudja rendesen elsütni, de azt se hallja, olyan rohadt süket, csatát messziről se látott, de a táncparketten még nagy csaták várnak rá. Táncpartnere diszkrét toalettben a tánciskolák hamvas üdvöskéje, tizenhét esztendős sincs még, ki gondolná ezeket a rengő kebleket nézve? A mamája is ilyen szűzies volt húsz vagy inkább harminc, negyven éve, de erről a városszéli erdő többet mesélhetne. Igen, kisleányom, köszönj szépen minden helybélinek: szia, édesapám, egyszer majd csak bejön. És a tizenhármas, a szerencsétlen páros: a sápkóros doktor úr és nyugdíjas arája, vajon bírják-e még? Van-e gyógyszer az öregség ellen? (Mert doktor ellen nincs orvosság, az hótziher.) Utánuk a gyepmester érkezik a kancsal patikuslánnyal. Sintér és méregkeverő, jól mutatnak együtt, egyik a kutyát, másik az embert küldi a gajdeszba. És jön a zsúrfiú. Mit jön? Siklik! Saját nyálán csúszik, mint a legcukibb meztelen csiga, jobbján pe-

dig a kivételes szépség, Helén, aki háromszor volt Miss Külváros, igaz, ez sem manapság történt, olyan kis tangát hord, mintha emigrálni akarna a segge, a lába meg óláb, mintha zárójelben hordaná a pöckét, de azért jól táncol, vagy hát bárhogy táncol, befizette ő is a nevezési díjat, és ez a lényeg, szól a zene, csilingelnek a pénztárgépek, lököm a rizsát, mindenki úgy tesz, mintha jól érezné magát, és senki sem ünneprontó, senki sem húzza a száját, tapsoljuk meg magunkat! Úgy van! Igen! Bravó! Remek a hangulat, baromi jók vagyunk! Maga mit ácsorog? Petrezselymet akar itt árulni? Áruló! Hehe. Nem sírelünk! Nyár van! Ja, hogy ez egy mankó! Dobja el, és jöjjön! Csípőficam? Jöjjön! Azzal jól riszálhat! Jaj, anyám, hogy tudhat magácska keverni az ágyban! Nem kever? Megbánja! Nem él nemi életet? Nem él semmilyen életet? Maga egy tetszhalott, és ez tetszik magácskának? Akkor cseszett rá, mikor megszületett? Na ja. Ilyen a szelávi, azért még rophatna egy haláltáncot. Ha nem, hát nem. Mindegy, a bevonulást nézzük! Nézzük ezt a színpompásan poros, fényesen galambszürke kompániát, üdvözlünk minden kétlábú marhát, aki önszántából dobja el amúgy sem túl méretes, amúgy sem túl barázdált agyát, hogy belefeledkezzen a közös rángásba, lihegésbe, a táncba, mely minden tényked̈ések legunalmasabbika, legfeleslegesebbike, legértelmetlenebbike. Ezek a legek bálja! Ki jön még? Tessék, csak tessék! Legalább száz párnak van még hely a placcon! Hé, te szőrös lábú ott, balettcipőben! Téged nem ismerlek! Egyedül táncolsz? Meleg vagy, mi? Látom. Nem vagy meleg? Csak sistereg, ha az ember rád köp? Vegyes tüzelésű! Egészen kiváló! Dupla a választék! Mért nincs mégsem párod? Sminkelés előtt máskor borotválkozz! Kérnék az úrhölgynek egy rózsaszín számot! Negyvenötös jó lesz?

Állj be gyorsan a sorba, kis köcsög! Igen, igen, jobb későn, mint soha! Itt érkezik Hollywoodi Rudi, a világhírű filmrendező, aki egyszer már majdnem rendezett egy reklámfilmet. Viselete, mondhatni, klasszikus, selyeming majmokkal és pálmafákkal. Nyakában meg tíz kiló félkarátos gagyi. Oldalán egy szőke szexszimbólum, oly megkapó, oly légies, mint akibe csak hálni jár a management. Tapsoljuk meg gyorsan! Aztán itt jön Pápaszem tanár úr, kopott térdű és könyökű foszöld felöltőben (az osztálypénzből telik nevezési díjra!), kissé suta, félszeg, de majd delejes lesz a sok súrlódástól! Habár humán szakos, táncpartnere erőszakos, Aglája tanárnő, a rettenetes aggszűz, a kiszáradt kóró, nézzék csak, nézzék már, hogyan figurázik! Ki gondolná, hogy kiugrott apáca, Krisztus jegyese volt, de még annak se kellett, ne is csodálkozzunk! De mit látnak szemeim! Jön egy vegyes páros. Nagyon vegyes! Tejfölszőke turistalány, meg egy benga csoki. Maga színesbőrű? Nem, csak néger? Mi ebben a sértő? Mindenki így mondja. Idetolakodik, és átírja a szótárt? Sokat napozott, vagy az anyjában kapott fényt? Minek rakta szét a lábát? Mármint a mamája. Az is ilyen fekete volt? Akkor csak táncoljon, az ilyen félmajom ösztönösen mozog, azt mondják, a vérükben van. Számot azért nem kap, és ne is jöjjön közel, tudja, a szag miatt... És az utolsó két pár libben most a reflektorfénybe, a tablettás borok szakértője, kocsmárosok gyöngye, a visszeresen is sudár lábú pincérlánnyal, s végül a zugügyvéd egy pszichiáternővel. Sajnos a Mercedest odakint kell hagyni, de a kocsikulcsot diszkréten lehet még lóbálni, akár tánc közben is. Jó nagy mókusfarkat kötött a végére. Az legalább feláll? Azért van a pszichiáter? Értem. Magácska tényleg egy zsonglőr! Lepedőakrobata, kígyóbűvölő, de mondja, miért tikkel? Izgulni is szokott? Csupa idegbolond, csökött, idióta, ez magának hazai pálya! Rendben, készen vagyunk, mindenki eljött, ügyvéd úr, fáradjon ide, hitelesítse a jegyzőkönyvet! Dokikám, mérje meg a vérnyomásukat utoljára! A stadiont lezártuk. Kezdődhet a tánc! Mozogjatok, rohadt tetvek! Aki nem táncol, lelőjük.

H. C. Artmann

ÉN VAGYOK ÉN A DRÁGA MÚMIA

homor vagyok egyiptomi mama
úgyhogy kölök fogd be a szád
mer itt hagyom a szarkofát
s beduglak piramis alá
homokhullává csaplak csacsivá
mer homok az én ott honom
azt élvezem csinogatom
s ott majd forró szelek alatt
terád a kutyu se akad
ni süss ide e trap e trip
a lábam vágta úgy süvít
s ha egyszer megkorran az ajtód
ujjammal én akasztott
am rá a záp zörejt –
vigyázz, a mami nem felejt!

ELSŐ ÉVBEN CSIKASZ

a másodikban kiskamasz
a harmadik a férfiév
a negyedik a rév
az ötödik még eldöcög
a hatodik az már öreg
a hetedikben agg
a nyolcadikban roskatag
kilencedik lobog hajnalvörösben
tizedik szólaltat: adjon isten!

H. C. Artmann (1921–) osztrák költő; itt közölt verseit a következő kötetből vettük át: Achtundachtzing. Ausgdewahlte Gedichte, H. C. Artmann, Herausgegeben von Jochen Jung Residenz Verlag, Salzburg und Wien, 1996

KI A KAPUT, KI A KAPUT,

egy kék kocsi közelget.
benne ki ül? benne ki ül?
zöld hajú férfiszerzet.
és mit akar? és mit akar?
maricskát elrabolni.
vajon miért? vajon miért?
vére a vére édes.
s mi a neve? mi a neve?
nevet azt senki nem hall.
és mit szeret? és mit szeret?
hölgyet azt szívesen fal.
akkor vigye, akkor vigye,
ne lássuk hangja töltét,
a szeme láng, perzsel tüze –
még felfal mint a körtét!

GYOMRÁNAK MÉLYÉRE MERÜL

szóalgákat keresni a költő
a papír fehér fövenyén
száradni kiteregeti őket:
kérnénk a moszatot ne
forgassa meg idejekorán köszönjük

moshi moshi
itt berlin literaturhaus

legyőzve a szélmalmok
rögzítve papíron a versek
tus mára alig maradt

eljátszottuk a részeg dominót
a nyelvtan kerge kockáival
rizspálinka egy csöpp se de
még mindig teli hordó a világ
forrnak benne az új a megszületendő
mondatok miközben mi alszunk álmodunk

shuntaro oszkár makoto kampai!
maradjatok a vártán!
ó micsoda gyönyörű nap
örvendek hogy mi létezünk

FORDÍTOTTA BÁTHORI CSABA

Andrej Tarkovszkij és az orosz filmművészet születése

KOVÁCS ANDRÁS BÁLINT – SZILÁGYI ÁKOS

A *filmművészet* alighanem az egyetlen művészeti ág, amely Oroszországban együtt született meg az új szovjet állammal és amely nemzetközi méretekben is *szovjet* és nem *orosz* filmművészetként vívott ki magának elismerést és gyakorolt hatást a művészeti ág fejlődésére.[1] Míg az ortodox keresztény civilizáció egészét reprezentáló „szent orosz irodalom" csak nagyon lassan és ellentmondásosan vált *az új szovjet kultúra* részévé, ha valaha is azzá vált, és mindvégig megőrizte benne különállását és ellenzéki irányultságát *„addig a film mint a szovjet kultúra reprezentánsa* – a forradalmi és a totalitárius szovjet kultúráé[2] egyaránt – éppen megfordítva, csak nagyon lassan és ellentmondásosan vált *az orosz kultúra* részévé.

A nyilvánvaló világnézeti és esztétikai ellentétek, amelyek már a századforduló orosz avantgárd mozgalmait élesen szembeállították a megmerevedett, tekintélyelvű irodalmi hagyománnyal, az irodalmi „templomok" és szalonok fennkölt és konvencionális világával, az 1917-es orosz forradalomban – irányzatok és alkotók szerint eltérő, de erős – szociális és politikai jelentőséget nyertek: a forradalomból született új szovjet állam avantgardizmusában, radikalizmusában, modernizmusában az új „eget és új földet" hirdető forradalmi művészet, az avantgárd saját céljaira és eszközeire vélt ráismerni. Ha az avantgárd a polgári kultúrában és művészetben volt botrány – mindenféle kész forma, szabály, norma felrúgása, mindenféle kánon ledöntése – akkor az októberi forradalom a polgári politikában és gazdaságban lett az, méghozzá világraszóló (a politikai és gazdasági racionalitás kész intézményeinek lerombolása, mindenféle demokratikus procedúra, norma felrúgása, mindenféle piaci játékszabály semmibevétele, egyszóval végtelen türelmetlenség és maximalizmus: ugrás a jövőbe, annak minden katasztrófális következményével egyetemben). A film területén különösen szembeötlő a „régi" és az „új" konfrontációja: az egyik oldalon a hagyományos irodalmi kultúra viszolygása a film technicizmusától, „szellemtelenségétől", közvetlenül és leplezetlenül ipari és kereskedelmi jellegétől, a másik oldalon az avantgárdisták – művészek és politikusok – lelkesedése a filmért, mint a jövő technikai művészetéért, amely lerántja a leplet a művészetről, misztifikációként foszlatja szét az ihlet fennkölt fogalmát, megkérdőjelezi az individuális alkotó isteni – teremtői! – vagy főpapi státusát és – nem utolsósorban – tömeges hatású, az utca felé fordul, a tömegeknek szól. Az ihlet, a „teremtő szellemi impulzus", a szakralitás és az individuális alkotó hiánya, az eladhatóságra törekvés, a tömegesség és hatásosság szempontja, mindez együttvéve és külön-külön is a magaskultúra (különösen az orosz!) szentesítő elveinek nyílt (olykor demonstratív) megtagadása és megcsúfolása volt. A mozi úgy lépett fel a szentesített kultúra területén mint „esztétikai apacs és huligán"[3]. Márpedig a film a 20-as években – a szovjet avantgard nagy korszakában – nem úgy igyekezett a művészet értékrangját kivívni, hogy megtagadta eredendő természetét (technicizmusát, tömegességét, utcai jellegét stb.), hanem úgy, hogy büszkén és tüntetőleg vállalta a művészi „alantasság",a „szellemtelenség" vádját és mindent elkövetett azért, hogy „ipari" természetét és a mozihatás titkát kifürkészve kiteljesítse a „filmszerűség" elvét. „Ennek a tömegekhez forduló művészetnek – írta a 20-as években a „formalista iskola" egyik vezéralakja, Borisz Ejhenbaum – az új „primitívség" képében kellett megjelennie, amely *forradalmi módon* áll szemben az idősebb, elszigetelten élő művészetek kifinomult formáival."[4] (Az irodalom, a fennkölt művészet kebelére majd az írottmondott szót, az irodalmat, a szöveget mindenek fölé helyező, „logokratikus" sztálini korszak totalitárius mozija tér meg: a film kulturális – tehát nem pusztán ideológikus és propagandisztikus – súlyát a 30-as évektől az állam számára csakis az irodalom biztosíthatja, aminek a reprezentatív sztálinista filmalkotások „elirodalmiasítása", „könyvbe – forgatókönyvbe – zárása" felel meg.[5]) A tradícionális orosz irodalmi kultúra még a 60-as években is olyannyira idegenül és ellenségesen tekintett a filmre, olyannyira összekapcsolta a szovjet állammal és csak az „eredeti" (értsd: forradalom előtti) orosz kultúra *ideológiai* ellenfelét látta benne, hogy nemcsak a *Rettegett Ivánt*, de még olyan műveket is *kiátkozott* e kultúra ideológikusan „megszentelt" földjéről mint amilyen Eizenstejn esztétikai és szellemi ellenlábasa, Tarkovszkij *Andrej Rubljov*ja volt, noha – mint arra még visszatérünk – a szovjet film egész története során éppen ebben a filmben vált először a szó mélyebb, szellemi értelmében orosszá, anélkül persze, hogy ez az „orosz mivolt" el-

Részlet a szerzők új Tarkovszkij-könyvéből, amely ez év végén lát napvilágot a Helikon Könyvkiadó gondozásában.

szakadt volna a szovjet korszak „létező Oroszországától", s hogy értelmezhető lenne a szovjet film kontextusán kívül. (Sőt, éppen a spirituális Oroszország folytonosságát állította ta és ebből táplálkozott.) Ezért jelentett kihívást a *Rubljov*-film „oroszsága" mind a szovjet hivatalosság, mind az orosz ellenzékiség prominens ideológusai és művészei számára (Mihail Szuszlovtól egészen Szergej Bondarcsukig és Ilja Glazunovtól egészen Alekszandr Szolzsenyicinig). A megfogalmazás színvonalától és műfajától (feljelentés, szamizdat, filmkritika, pamflet) eltekintve még érveik is egybevágtak: a film meghamisítja az orosz történelmi múltat, megrágalmazza az orosz nemzetet és magát az ikonfestő szerzetest – Rubljovot.[6]

Volt egyszer egy szovjet avantgárd

Az a *filmművészet*, amely az 1917 utáni Oroszországban megszületett és szovjet filmművészetként ejtette hamarosan bámulatba a világot, nem a semmiből ugrott elő. Ipari-technológiai alapját a tízes években gyorsan felfutó, hatalmas és termelékeny orosz filmipar vetette meg, amely külföldről importált gépeken, nyersanyagon és szaktudáson alapult. Ám a vállalkozókon és színészeken, no meg a fel-felbukkanó egzotikus orosz témákon kívül (hiszen az orosz filmipar is a korabeli világpiacra termelt) semmi „orosz" nem volt és nem is igen lehetett ezekben a filmekben. A mozifilm eredetileg – őskorában-hőskorában – épp annyira „kozmopolita" volt, mint modern technika bármely más varázseszköze és bármely általuk nyújtott szolgáltatás. Az orosz film „művésziessége" a 10-es évek európai mozijával teljes összhangban, az amerikai mozival viszont éles ellentétben – kimerült a film „filmszerűségének" irodalmiaskodó és teátrális eszközökkel történő leküzdésében. Az orosz film saját élete inkább a – a cári cenzúrahivataltól üldözött – hiradófilmben bontakozhatott ki valamelyest. Így lesz érthető, miért fordult a szovjet avantgárd film kezdettől fogva az amerikai film „életszerűsége", „filmszerűsége" és az orosz híradófilmek dokumentarizmusa felé, ezen a területen is szembehelyezkedve a régi, irodalmi tradícióval, a kiüresedett és hazug formák világával. 1917 előtt kétségkívül csak orosz filmiparról[7] lehet beszélni, orosz filmről, különösképpen filmművészetről aligha.

Az új szovjet állam – ellentétben a mozgóképtől irtózó „ancien régime"-mel[8] – kezdettől fogva felismerte az új médium jelentőségét a politikai meggyőzés, az agitáció és propaganda szempontjából. Annak a rendszernek a megdöntését, ahol – Majakovszkij szavait idézve – „Puskin és a hatóság érintése egyaránt tabu volt" [9] az avantgardisták túlnyomó többsége – harciasak és szelídek, kollektivisták és individualisták – örömmel fogadták és felszabadulásként élték meg (Kandinszkijtól és Chagalltól Malevicsig és Tatlinig, Majakovszkijtól és Paszternaktól Kulesovig és Eizenstejnig). Futuristák, fantaszták, anarchisták, nihilisták, utópisták, akik életüket tették a művészet forradalmasítására – úgy lettek a bolsevikok modernizációs diktatúrájának „természetes" szövetségesei, ahogy minden új technológiai vívmány, módszer és eszköz: az első világháborús német hadigazdaság szervezeti rendjétől az"amerikanizmusként" azonosított taylorizmusig és fordizmusig, a villanyáramot termelő vizierőmű- rendszertől a mezőgazdaság „traktorizálásáig", a megfélemlítés és átnevelés új szervezeti formáitól (koncentrációs tábor és kényszermunka) a tudatformálás – meggyőzés, felvilágosítás, indoktrináció, manipuláció – megannyi új eszközéig (távirda, telefon, rádiózás, filmgyártás).[10] A film nemcsak hatásos új technikai médium volt, hanem az a kulturális terület, ahol a bolsevikok úgyszólván „üres lapot", „szűz állapotokat" találtak. Szinte semmit sem kellett eltörölniük, hiszen a tabula rasa itt maga volt a természetes állapot. A film saját kulturális területe csak keletkezőfélben volt, nem művelték még meg egymást követő nemzedékek százai és ezrei, nem szentesítették kultúraként és nem határolták körül művészetként. Elég volt egyszerűen a forradalom „saját birtokának" nyilvánítani és ettől kezdve azt írtak és írattak rá, amit csak akartak. Ugyanezért a film volt az a kulturális terület, ahol a forradalmi nemzedékváltás szinte konfliktus nélkül mehetett végbe: az új technika – mint rendesen – most is természetes szövetségesére talált a fiatal nemzedékben, amely az alapító atyák nemzedéke lett egyben. A film egyszeriben az avantgárd művészetek karvezetője lett. Hiszen már pusztán technikai újdonságával is a világ új megtapasztalását ígérte és az érzéki felszabadítás programjával lépett fel a régi – sémákká és dogmákká kövült – tapasztalat alól.

A film jelentőségét ugyanis nemcsak a kor államférfiai, hanem az avantgardisták is kezdettől fogva látták (nem véletlen, hogy a futuristák, élükön Majakovszkijjal már a 10-es években kísérleteznek a filmmel). A film számukra a modern, technikai, városi kultúra művészete, új népművészet, amely demokratikus művészeti ideológiájukkal összhangban, feloldja a „magas" és „alacsony" művészet, az „értelmiségi" és a „népi" befogadó hagyományos ellentétét. Ugyanakkor mint éppen születő, teljesen *hagyománytalan* művészeti ág, a film lett számukra az a terep, ahol legradikálisabban szakíthattak az annyira megvetett, sőt gyűlölt orosz kulturális múlttal, az orosz irodalmi és értelmiségi kultúrával, ahol leglátványosabban tagadhatták mindazt, amit avíttnak, élettelennek, passzívnak tekintettek és a cselekvéstől visszariadó, „hamleti lelkű" orosz intelligenciának róttak fel, s ahol – hitük szerint – legkönnyebben törhették át a megszokás, a rossz ízlés, a hagyományos életforma falait, leggyorsabban teremthettek – a világ új érzékelésmódján keresztül – új értékrendet, új erkölcsöt, új életformát.

Az avantgárd művészeti forradalma és a bolsevikok szociális forradalma különben is minden területen a múlttal, a régivel való *azonnali* és *teljes* szakítást hirdette és követelte, *tabula rasa*-t és valami még-soha-nem-volt újnak az eljövetelét ígérte, amit legszemléletesebben s egyben leghatásosabban éppen az új technika csodáiban hozhatott le az utópiák levegőégéből a földre. A film szüntelen fejlődésének *technikai* dinamizmusa a fiatal nemzedék világmegváltó *vitális* dinamizmusában és a forradalmi állam messianisztikus *politikai* dinamizmusában folytatódott és értelmeződött át. E három dinamizmus találkozása és összeadódása talán épp a szovjet film kulturális területén bizonyult a legtermékenyebbnek. Végső soron ez hozta létre a szovjet filmművészet első formációját a forradalmi avantgárd máig csodált nagy alkotásaiban.

Ugyanakkor a film – tőkeigényessége és iparszerű előállítása következtében – az a kulturális terület volt, amelyre az új állam legkönnyebben és leggyorsabban terjeszthette ki befolyását és amelyet legközvetlenebbül vonhatott ellenőrzése alá. (E tekintetben még az építészet is sokkal „keményebb diónak" bizonyult.) Kétségtelen, hogy ez a politikai befolyás és ellenőrzés mást jelentett a forradalmi diktatúra kulturális korszakában, a húszas években és mást a kiteljesült totális állam kulturális égisze alatt, a harmincas

évektől egészen Sztálin haláláig. A szovjet korszak kései végtermékét – az *orosz* filmművészet Tarkovszkij életművében kicsúcsosodó tüneményét – figyelmen kívül hagyva, a tulajdonképpeni *szovjet* filmművészetnek két – nemcsak esztétikai és kulturális, hanem szervezeti és intézményi tekintetben is – élesen szétváló korszakát különböztethetjük meg. Az egyik a húszas évek *forradalmi avantgárd* filmművészete. Ebben a kulturális paradigmában a film nem az állam, hanem a forradalom művészete, méghozzá nem a „forradalmat", a „forradalom bálványát" – kényszeredetten vagy vallásos rajongással – *szolgáló* művészet, hanem *forradalmi* – a mindennapi élet, a termelés, a kultúra minden korábbi elemét, egész intézményi rendjét, kész szervezésformáit *forradalmasító* – művészet, amely azon van, hogy lerombolja a sivár életet a művészet „külön világától" elválasztó határokat és falakat, lehozza a vallás és a művészet egét a földre, s márcsak ezért is eretnek, lázadó, kritikus, kánondöntő, tekintélyellenes, nyitott az újra, az önmeghaladás szüntelen mozgásában van, közösségi, univerzális és nemzetközi beállítódású.[11] A baloldali művészértelmiség gondolkodásában és tevékenységében a „szovjet" ekkor még nem az „állammal", hanem a „forradalom társadalmával" volt egyjelentésű, az *öntevékeny* társadalom „konkrét utópiáját" – új életmódot, erkölcsöt, esztétikát – jelentett, amíg végül mindez át nem csapott a totális állam konkrét valóságába. Ebben az összefüggésben a film még a *társadalom* (igaz, egy nemlétező, utópisztikus, csak akart és képzelt társadalom) forradalmi kultúrájának a része, az államtól elkülönült, önállóan működő filmstúdiókkal és szabadon szerveződő irányzatokkal, egyéni alkotómódszerekkel. A másik paradigma *totalitárius* : ez a harmincas-negyvenes évek *állami szovjet filmművészete*, amelyben a film az államvallásos kultúra-koholmány része, a társadalom államosításának eszköze és kifejezője, totálisan alá van rendelve az államnak és a totalitárius kultúra kanonizált témái és sémái határozzák meg.[12] A harmincas években aztán a „szovjet" teljesen összeolvadt az államival, a hivatalos, a bürokratikus, a „népi-nemzeti" szinonímája lett, ezzel együtt pedig az egyedül helyes, jó és igaz szinonímája is. A filmben, amely az államosított társadalom kultúrájának részévé vált – historizáló, eklektikus, sematikus, ál-klasszicista formanyelv vált uralkodóvá. A kulturális szakítás a hagyományos orosz kultúrával, amelyet a szovjet avantgard oly demonstratívan fejezett ki, előkészítette azt a nagy kulturális amnéziát, amely a 30-40-es évek sztálini államszocializmusát jellemezte, s amelyet a „birodalmi orosz" kultúrához való visszatérés külsőségei rejtettek el.

Az avantgárd film közös nevezője

Az avantgárdként jellemezhető szovjet filmnek több eredeti poétikája is létezett. Elegendő talán itt Dziga Vertov, Lev Kulesov, Szergej Ejzenstein, Szergej Pudovkin, Alekszandr Dovzsenko filmművészetére utalni. Az avantgárd – minden türelmetlensége és kizárólagosságra törekvése ellenére – sohasem vált monolitikussá – a filmben sem. Létezett azonban egy olyan szemléleti és esztétikai „minimum" vagy „közös nevező", amely az egymással rivalizáló, egymás ellen harcoló irányzatokat és alkotókat is egyesítette és amely az avantgárdizmust – mint a tradíciótagadás szellemi és művészi tradícióját – megalapozta a húszas években. Vegyük most sorra röviden, melyek voltak e közös nevező összetevői. Nélkülük ugyanis nehezen érthetnénk meg, *miért* és *mivel szemben* határozta meg saját tradíciójaként a 20-as évek forradalmi filmművészetét a 60-as évek szovjet „új hulláma" és mit és miért vállalt, újított fel, utasított el a *szovjet* avantgárd örökségéből az ekkor születő *orosz* filmművészet, mindenekelőtt maga Andrej Tarkovszkij.

1. A szakítás esztétikája és kulturális attitűdje.

A szovjet avantgárd szakított az orosz kultúra spirituális hagyományával. A vallási messianizmus pátoszát az utópikus messianizmus pátoszával cserélte föl. Az orosz értelmiség passzív „hamleti" attitűdjével és idealizmusával szemben aktivizmust, voluntarizmust és technicizmust hirdetett, az éterivel a materiálisat, a szellemivel az érzékit állította szembe. A műalkotást megcsinálandó dologként, az alkotót szakemberként, a befogadót pedig a meggyőzés, felvilágosítás, lenyűgözés tárgyaként fogta föl. Az avantgárd mindent profanizált, deszakralizált, dekanonizált, despiritualizált, megteremtve a lefokozás, a tagadás, a formabontás pátoszát, szentségét és új kánonjait. A lélek helyett a gép „szemével" akarta meghódítani a világot. Urbanista volt, a mesterséges környezet – a város, az üzemcsarnok, a lakóház – és a gépek szépségét a természet szépsége fölé helyezte. Az avantgárdból – s ez alól a filmben csak Dovzsenko „dokumentarista pantheizmusa" képez kivételt – hiányzott a természet vallásos vagy szentimentális áhitata. A természet hol a létezés kezdetleges fokának tűnt föl, amely mérhetetlenül alacsonyabban áll a technikai civilizáció csodáinál, hol pedig ellenfélnek, amelyet csapdába kell ejteni, meg kell szelidíteni, le kell igázni.

2. A forradalmi igazság nemzetközi nyelve.

A szovjet avantgárd filmesek erőfeszítése egy olyan – elméleti fogalmakra alapozott – nemzetközi vizuális nyelv megteremtésére irányult, amely lehetővé teszi az igazság – természetesen a forradalmi igazság, – *megtestesülését*, azaz hatásos, mindenki számára hozzáférhető kimondását vagy felszínre hozását, a „szociális tudattalan" tartalmainak a tudatba juttatását, átszellemítését és ezáltal a tömegek forradalmi öntudatosulását.[13] A film érzéki közegében a szociális világforradalom nemzetközi nyelvének kellett megszületnie, méghozzá – a forradalom „dionüszoszi" nyelvével, a zenével szemben – a szemlélhető értelem"apollói" nyelvének. Az új nemzetközi nyelvet a művész-technikusok közösen, egymást korrigálva és folytatva, a *kísérletezés tudományos szabadságának* jegyében hozzák létre. Mivel a mozgó vizualitás nyelvét az avantgárdisták *a forradalmi igazság fogalmának megtestesüléseként* fogták fel, azon voltak, hogy az elvont gondolat közvetlenül érzékien (népszerűen) jelenjen meg, s mindent elkövettek, hogy egyesítsék az értelmiség intellektuális radikalizmusát – fogalmi kíméletlenségét – az orosz néptömegek ösztönös radikalizmusával, a marxista fogalmakat az archaikus tudat képeivel és mitológikus képzeteivel, az „eszmét" az „anyaggal", az íróasztalt az utcával, az értelmiségi konstrukciót a népi karnevállal. (Ebben alighanem *A tőke* megfilmesítését tervező Eizenstejn jutott legmesszebb.)

3. Kollektivizmus-kozmizmus

Az avantgárd szovjet némafilm hőse – kétségkívül az individualizáló beszéd technikai hiányából következőleg is – sohasem a személy, a különös egyén, hanem a közösség, méghozzá a reális élet színterein önállóan, külső mozgalmasságában látható, különös alakzatként, ösztönös lényként fellépő forradalmi tömeg (katonatömeg, nagyvárosi tömeg, munkás vagy parasztтömeg), amelyből a film hőse egy pillanatra – legtöbbször a hősi cselekedet és a hősi ha-

lál pillanatára – mintegy kiemelkedik, de csak azért, hogy az alaktalan erő és formátlan jelentés benne nyerjen szemlélhető alakot és megformált értelmet. Az avantgárd film hőse nem reprezentálja a forradalmi tömeget, hanem megtestesíti, nem ideológikus viszonyban, hanem úgyszólván organikus, testi kapcsolatban áll vele. A mindenható, isteni attribútumokkal fölruházott (halhatatlan, a népi közösség előtt járó, azt reprezentáló) vezér totalitárius alakja idegen az avantgárd szemléletmódjától. A hős itt a forradalmi tömeg életműködése, szervi funkciója és pátoszát is e gigantikus természeti lényhez tartozásából nyeri. A heroizmus nem a hős személyéhez, hanem a közösség kozmikus erejéhez kapcsolódik, amely hol az elemi erőként elszabaduló tömeg féktelen tombolásának tüneményeiben, hol a társadalmi erők mozgásának „felismert szükségszerűségében" jelenik meg a filmképben. Az expresszionista német film vak tömegének démoniságával szemben, a szovjet avantgárd az öntudatra ébredő tömeg *forradalmi racionalista* toposzát teremti meg. Nem a hőst (a „vezért") rajongó szemmel csodáló és vakon követő totalitárius tömeg ez még, nem a történelmi mozgás engedelmes eszköze vagy tárgya, hanem *maga a hős*, amely a forradalom megváltó istenségeként lép fel ("vagyok, aki vagyok"), természeti erőként zúzza szét a fennálló világrendet és alkot újat avagy történelmi erőként realizálja a benne rejlő „történelmi projektumot".

4. Montázsfilm, dokumentarizmus, kísérletezés.

A montázs mint az avantgárd szovjet filmművészet legfontosabb formáló elve, több volt meglelt művészi technikánál. A művészi képet, forradalmi jelentést konstituáló montázsban mutatkozott meg legnyilvánvalóbban az avantgárd türelmetlensége. A montázs mintegy *felgyorsította* a történelem ritmusát, realizálta a *forradalmi ugrást* egyik világból (egyik jelentésből) a másikba és maga volt a *forradalmi kényszer*, vagyis a fogalmi igazság rákényszerítése a világra, a dolgokra és persze a film nézőire is. A montázs lett az avantgárd metaforikus (költői) filmnyelvének és filmelméletének alapja, a néző meggyőzésére, felrázására, irányuló forradalmi hatásosság esztétikájának stratégiája. A konvenciók, kiüresedett formák, élettelen kellékek és a hazug kuliszák művi világával való szembehelyezkedés és az új technika inspirálta szenvedélyes érdeklődés a tényleges valóság és igazi élet iránt magyarázza az avantgárd általános idegenkedését a játékfilmtől, a színészi játéktól, a műteremtől, a kellékektől és díszletektől, mindenféle irodalmasságtól és színpadiasságtól. Az avantgárd mindenek fölé helyezte a híradót és általában a dokumentumfilmezést, a kamerát az élet valóságos színtereire vitte ki, színészek helyett amatőrökkel dolgozott, forgatókönyv helyett inkább a rögtönzésre, a meglesett élet spontán alakulására és a vágóasztalra hagyatkozott. Az avantgárd márcsak a film technikai újdonságánál és dinamikus fejlődésénél fogva is a művészi alkotás szabadságát a tudományos kísérletezés szabadságaként értelmezte és a kísérletet mint teremtő elrugaszkodást, mint a művészi ihlet legfőbb forrását fogta föl. „Aki kísérletezni mer, rossz művész nem lehet" – foglalhatnánk össze az avantgárd experimentalizmus dogmáját. A kísérlet az avantgárd által „nagy művészként" dicsőített véletlen csodateremtő erejének felszabadítására irányult. Az avantgárd mint ismeretes, elvetette a szerző romantikus és individualista felfogását. Eszménye a kollektív – s ekként névtelen – szerző volt, amelynek megvalósítására a film – előállítása természeténél fogva – ideális terepnek látszott. Paradox módon azonban éppen a szovjet avantgárddal jelentek meg először az orosz filmgyártásban az individuális alkotók, itt jöttek létre az első „rendezői filmek", rendezői életművek és rendezői iskolák.

A szovjet „új hullám" két tradíciója: forradalmi avantgárd és ortodox kereszténység

Az avantgárd szovjet film átfogó szemléleti és poétikai vonásainak e vázlatos áttekintésére most csak azért volt szükségünk, hogy megmutathassuk, mihez és milyen értelemben tért vissza, illetve mit és miért tagadott meg ebből az avantgárd tradícióból – az egyetlen *hiteles szovjet* tradícióból – a 60-as évek szovjet „új hulláma". Már itt meg kell jegyezzük, hogy volt az azóta lezárult szovjet történelemnek egy másik hiteles korszaka is a forradalomé mellett, mégpedig a honvédő háború, ez a par excellence *nem-szovjet* esemény. A világháborús győzelem volt és maradt a szovjet idők egyetlen igazi „orosz csodája", amelyben az országos pusztulás, a nemzeti megszégyenülés és katasztrófa a nép és az állam (!) heroikus erőfeszítése és áldozata árán menekvésbe és diadalba fordult át, ahogy már az orosz történelem során annyiszor. A honvédő háború lett szovjet államnak az a történelmi vállalkozása, amely az orosz tradícióra nemcsak ideológikusan rájátszott, hanem azt valóban felevenítette, működésbe hozta. A totalitárius szocializmus hadiállamának kíméletlen erőszaka először és utoljára ebben a valóságos és nem ideológiai, külső ellenség és nem az oroszországi társadalom ellen vívott háborúban nyert igazolást és alkotott jellegzetesen orosz ötvözetet a népi heroizmussal. A forradalom, jóllehet népforradalom is volt, megosztotta orosz társadalmat ("vörösökre" és „fehérekre", „szegényekre" és „gazdagokra", „hóhérokra" és „áldozatokra") a Honvédő Háború viszont egyesítette (ismeretes, hogy erre az időre még a fehéremigráció túlnyomó többsége is a gyűlölt Szovjetúnió, azaz a „létező Oroszország" mellé állt), és mindmáig a szovjet történelem egyetlen „problémátlan", „szent" eseménye a népi tudatban.[14] Nem véletlen, hogy utóbb éppen e két nagy történelmi megrázkódtatás különbsége és ellentéte rajzolta ki a 60-as évek „új hullámos" szovjet filmjében a *szovjet* filmet az *orosz* filmtől elválasztó törésvonalat. Mert a fiatal szovjet filmesek túlnyomó többségét kezdetben (Tarkovszkij talán az egyetlen kivétel) a szovjet avantgárd megvesztegethetetlensége, forradalmi pátosza ejtette rabul. „Vissza a kezedetekhez! Vissza a forradalomhoz! Vissza a 20-as évekhez!"- oda ugyanis, ahol még nem volt elrontva minden, s ahonnan erkölcsileg és művészileg, sőt talán politikailag is, még egyszer el lehet kezdeni a forradalmat. A fiatal szovjet filmnek ez volt az *első visszahajlása* a sztálini korszak elé – a forradalom eredetidejéhez. Egy egész nemzedék számára a – a 60-as évek „korszellemével" is teljes összhangban – a forradalom maga volt az eszmény, igaz,olyan eszmény, amelyet – az avantgárd szovjet film dokumentarista látásmódjához hűen – történelmi valóságában, sáros és véres hétköznapiságában és rendkívüliségében, a pogárháború drámai kollizióiban mutattak meg és állítottak szembe a totalitárius erőszak kitalált, költői és hazug drapériáival és kuliszáival. Magát az orosz forradalmat tekintették „tiszta forrásnak", az egyetlen hiteles *szovjet eseménynek* és a szovjet eredetidőbe, a polgárháborús korszakba igye-

keztek kulturálisan és részben politikailag is visszahátrálni, visszaálmodni magukat, legalábbis addig, amig ennek megvolt a hitele a jelenben (mint például Koncsalovszkij az *Első tanítóban*, Gleb Panfilov *A tűzön nincs átkelésben*, Aszkoldov a betiltott *Kommiszárnőben*, Mitta a *Ragyogj, ragyog, csillagom*ban és így tovább, egészen a téma esztétizálódásáig és kommercializálódásig, az erkölcsi kíméletlenség nosztalgiává fakulásáig, mint azt a 70-es évek második felének polgárháborús témájú szovjet filmjei mutatják, köztük is legjobban talán Nyikita Mihalkov filmje, *A szerelem rabjai*). Később, a forradalmi pátosz elpárolgásával és a forradalmi tradíció hitelvesztésével következett be a fiatal filmes nemzedék *második visszahajlása* – 1917 elé. „Vissza Oroszországba! Vissza a századelőig, a 19. századig! Vissza Szent Oroszországig!" Egyszóval vissza oda, ahol még nem volt elrontva minden, ahonnan még erőt meríthet a szovjet korszak orosz embere, orosz értelmiségije. Akik az orosz kulturális tradíciót választották, és erkölcsi (nem politikai!) alapon helyezkedtek szembe a szovjet korszakkal (avagy azt is az orosz nép szenvedéstörténetének hagyományos értelmezési sémájába illesztették) azok a szovjet évtizedek egyetlen hiteles – mert egyetlen orosz! – eseményének a Honvédő Háborút tekintették, a háború katasztrófavilága lett számukra – Pasternak szavaival szólva – az a „morálisan jó időszak", ahová visszatérve *orosz történelemként* feslett föl a szovjet korszak idegen szövete (mint elsőként Tarkovszkij *Iván gyermekkora*, később *Tükör*, Igor Talankin *Nappali csillagok*, Alekszej German *Ellenőrzés az utakon* vagy Larisza Sepityko *Golgota* című filmjeiben).

Általánosságban tehát elmondható, hogy míg az 50-es évek fordulójától egészen 1967-68-ig az „új hullámos" szovjet film művészi pátoszát a totalitárius állam erőszakával és hazugságával való politikai és erkölcsi szembenállás határozta meg *a szovjet forradalmi tradíció antitotalitárius aktualizálásának jegyében* (Tarkovszkij művészi indulása, mint már jeleztük, kivételt képez ez alól), addig a 60-as évek közepétől egészen a szovjet korszak lezárulásáig az „új hullám" mindinkább magával az addig egyetlen, még hitelesnek tekintett szovjet tradícióval, a forradalommal és az avantgárd esztétikájával is szembefordul, méghozzá – tudatosan vagy csak öntudatlanul alkalmazkodva a „korszellemhez" – az eredeti ortodox keresztény kulturális tradíció művészi aktualizálása jegyében (Tarkovszkijjal az élén).

Míg az idősebb és középnemzedék (Romm, Kalotozov, Rajzman, Geraszimov, Bondarcsuk, Csuhraj, és mások) az ötvenes évek fordulóján egy „emberarcú állam" „szovjet humanizmusát" helyezték szembe a „sztálinizmus" embertelenségével, addig a fiatal nemzedék (Hucijev, Koncsalovszkij, Panfilov, Aszkoldov, Klimov) először a forradalmiságot, a forradalmi erőszak moralizmusát állították szembe az állami zsarnokság immoralizmusával, majd mind inkább a hatalomnélküliség, a jóság és szeretet, az önfeláldozás és áldozathozatal keresztény eszméjét – „orosz eszméjét"! – mindenféle erőszakkal, rombolással, törléssel és szakítással, mindenféle utópiával és terrorral, beleértve most már ebbe a forradalom, sőt az avantgárd művészet és szellemiség erőszakát is.[15]

A 60-as évek fiatal – a szovjet múlt történelmi terhétől szabad és erkölcsi próbatételének ki nem tett – nemzedéke tehát először az addig tabuval sújtott forradalmi 20-as évekhez hajolt vissza, az avantgárdizmust és a forradalmat nevezve meg autentikus szovjet tradícióként, amelynek talajáról – akkori hite szerint – a szovjet társadalom még megújítható, s amely szembeszegezhető a múlt és a jelen démoni erőivel, a tekintélyelvű állami erőszakkal, a bürokrácia lélektelenségével és ostobaságával, az államideológia tabuival és dogmáival, egyszóval a totalitárius zsarnokság egész szovjet rendszerével. Marlen Hucijev *Mi, húszévesek* című filmjében, amelyben szinte egész nemzedékét felvonultatja, Okudzsavától Voznyeszenszkijig, még Tarkovszkij is feltűnik az egyik epizódban egy cinikus fiatalember szerepében, a főhős szájából el is hangzik az „új hullámos" szovjet értelmiségi nemzedék „hiszekegye": „Hogy én mit veszek komolyan? Komolyan veszem a forradalmat, az Internacionálé himnuszát, a 37-es esztendőt, a háborút és a katonáit és azt, hogy szinte mindannyian apa nélkül nőttünk fel és komolyan veszem a krumplit, amely az éhínséges években az életet jelentette..." Később, – e sok tekintetben naiv, bár egyáltalán nem hiteltelen és terméketlen visszahajlás után – Hucijev nemzedéke már az 1917-es forradalom előtti Oroszországhoz, a 19. századi és századfordulós orosz kultúrához próbált visszalépni és az autentikus orosz tradíciót igyekezett feleleveníteni a filmben. Ettől kezdve az „orosz" szembeállítása a „szovjettel" (mind az állami-szovjettel, mind a forradalmi-szovjettel) a szovjet művészet kulturális paradigmájának meghatározó mozzanata lesz, ellenzéki, nem-hivatalos és hivatalos (!) művészetben egyaránt. Ami a 60-as évek elején egy egész nemzedéknek adott érzelmi felhajtó erőt és hitet az induláshoz, a szovjet fejlődés „forradalmi talaja" megújíthatatlannak és megújításra méltatlannak bizonyult. A *forradalmi illúziók elvesztése után* nem maradt más mint továbbhátrálni visszafelé az időben, most már a forradalom elé – az orosz civilizáció „eredeti talajához": feleleveníteni erkölcsi és művészi értelemben az ortodox kereszténység spirituális tradícióját.

Ennek megfelelően *három* – egymástól nemzedékileg, szemléletileg és esztétikailag is elváló – *fázis* rajzolódik ki előttünk a Sztálin utáni korszak szovjet filmművészetében. A fázisok egymásból és egymás után következnek, de egymásba vagy egymás mellé is csúsznak olykor, egymásból vagy egymás tagadásából merítenek erőt.

Az *első fázis* szovjet filmje – az 1956-os szovjet pártkongresszust követő desztalinizálás nyomán – a magát ideológiailag és kulturálisan is újrafogalmazó szovjet állam „emberi arcának",a sztálinizmus sötét kérge alatt is eleven és érintetlen „humánus" és „népi" vonásait igyekszik megmutatni. A szovjet állam új képét megteremteni – a *moralista korszellemnek* megfelelően – mindenekelőtt deheroizálást és dezillúziót jelentett. Tematikus értelemben ide tartozik a hétköznapok hősének felfedezése, az úgynevezett „személyi kultusz" szenvedélyes kritikája és az államosított társadalom ethoszának (abszolút hűség az államhoz és az Államatyához és abszolút hűtlenség önmagunkhoz, a hozzánk közelállókhoz, baráthoz, feleséghez, gyerekhez, igazsághoz és jósághoz, kultúrához és természethez) tagadása. A totalitárius *szovjet állam* hazug közösségével szemben a *szovjet nép* igaz közössége jelenik meg a kommunista eszmények letéteményeseként, a folytonosság hordozójaként, utóbb mindinkább az eredendően „jó", „közösségi", „önfeláldozó", minden bajt, nyomorúságot, csapást türelemmel viselő orosz nép, orosz ember vonásait öltve magára. Főként a sztálini korszakban induló rendezők nemzedéke vállalkozik a szovjet állami értékrendnek erre az újraintonálásra az 50-es évek második felében (Rajzman, Geraszimov, Kalotozov, Romm) de a középnemzedék is ezt folytatja (Bondarcsuk, Csuhraj). Elegendő talán itt Rajzman *A kommunista*, Kalotozov *Szállnak a darvak*, Romm *Egy év ki-*

lenc napja, Bondarcsuk *Emberi sors*, Csuhraj *Ballada a katonáról* és *Tiszta égbolt* című filmjeire utalni.

A *második fázisban* a hruscsovi „desztalinizálás" nyomán bekövetkezett az első visszahajlás – az embertelen és lélektelen szovjet állammal szemben – a 20-as évek forradalmi szovjet eszményéhez, az „igazi" „még forradalmi", „hősi" idők szelleméhez, nemzetközi, közösségi, népi és nem utolsó sorban individuális pátoszformáihoz. A szovjet történelem üdvtörténeti sémája átalakult: ami a hatalom fájáról szedett állam-alma megkóstolását, a „bűnbeesést" követte – a forradalmi korszak paradicsomából való kiűzetés és a totalitárius állam „siralomvölgye" – azt mostantól a forradalom tisztító szelleméhez való visszatéréssel próbálta a fiatal nemzedék jóvá tenni. Forradalmi módon át akarta ugrani *megint* az államot, hogy eljöjjön „szabadság birodalmaként" elképzelt kommunizmus világa. (Ne feledjük, hogy a „desztalinizáló", reformista Hruscsov-korszak ténylegesen meghirdette a kommunizmus eljövetelét a Szovjetunióban, legkésőbb a nyolcvanas évek végéig.)

A húszas évek szovjet avantgárdizmusa maga volt az elfeledett-felszámolt, *tabuvá vált* szovjet hagyomány, amelyben, a „szovjet" nemcsak jelentett még valamit, de e jelentésében a fiatal és már életkoránál fogva is radikális hangoltságú szovjet nemzedék vonzónak és hitelesnek találta. Hiszen a 60-as évek ifjú lázadóinak, egész „ellenkultúrájának", „felszabadítási utópiájának" szerte a világon ugyanazok voltak a hívószavai, mint 20-as évek szovjet avantgárdjának: a tekintélyelvűség, a passzívitás, a mozdulatlanság gyűlölete, az állam, a család és a magántulajdon szentségének tagadása, kánondöntés és antibürokratizmus, az életmód forradalma és a technikai-tudományos forradalom, a szabadságelv és a boldogságelv egyesítése az „érzéki felszabadítás" utópiájában és így tovább. A húszas évek *forradalmi kultúráját* a szovjet „új hullám" éppoly végletesen állította szembe a harmincas évek *totalitárius kultúrájával*, - ahogy annak idején maga a sztálini állam tette ezt éspedig – ha más előjellel is – lényegében ugyanazért: hogy az ellentét, a diszkontinuitás eltúlozásával minél hatékonyabban helyezkedhessen szembe a „sztálini korszakkal" ‚anélkül azonban, hogy feladná a forradalom eszményét és megtérne az orosz kultúra vallási vagy a nyugati kultúra polgári eszményéhez. A visszatérés a húszas évekhez az „új hullámos" szovjet filmben a kísérletezés és autonóm formaalkotás szabadságát éppúgy jelenthette, mint a dokumentarista filmpoézis nyelvének felújítását és játékfilmre alkalmazását, a forradalmi „terrorizmus és/vagy moralizmus" újratematizálást vagy a karneváli groteszk népi tradíció – 20-as években még eleven – felélesztését, egyszóval: kreativitást, játékosságot, szenvedélyességet, vitalitást. Elég talán itt Elem Klimov mesterművére, a *Hurrá, nyaralunk!*-ra vagy olyan „elsőfilmekre" utalni mint Szergej Paradzsanov *Elfelejtett ősök árnyai*, Marlen Hucijev – megcsonkított, ám azóta helyreállított – *Mi, húszévesek* (eredeti címén: *Iljics őrkatonái*), Alekszandr Szaltikov *Az elnök*, Rezo Csheidze *A katona apja*, Andrej Koncsalovszkij *Az első tanító*, Mihail Kalik *Szerelem*, Otar Joszeliani *Volt egyszer egy énekesmadár*, Kira Muratova *Rövid találkozások*, Gleb Panfilov *A tűzön nincs átkelés* című alkotásai.

A *harmadik fázisban*, amelynek kezdete Tarkovszkij művészi indulásához köthető, s amelyet „orosz nemzeti fázisnak" is nevezhetnénk, bekövetkezett a visszahajlás forradalom elé, az orosz kultúra – először éppen a 20-as évek forradalmi avantgárdja által megtagadott – ortodox keresztény tradíciójához, 19. századi orosz irodalom szelleméhez és a századelő orosz modernizmusához. A második visszahajlás – a szovjet államiság újjászületésével kapcsolatos remények 68-as elvetélése után, vagyis a forradalmi utópia újraélhetőségének és újrafogalmazásának csődje után – következett be, mikor a forradalmi tradíció már nem bizonyult elégséges gyógyírnak a totalitárius állam ütötte sebekre.

A szovjet filmművészetből ekkor „szakad ki" és önállósul – utolsóként a nemzeti filmgyártások sorában – a szó szűkebb, kulturális értelmében vett *orosz filmművészet*.[16] Ez persze nem a szovjet filmművészet egységének végét, csupán az „orosz" és a „szovjet" állami azonosításának végét jelenti. Ugyanis az eredeti orosz kulturális hagyomány feleleventése, a „nemzeti orosznak" mint népi és értelmiségi tradíciónak a rehabilitálása – mint az orosz kultúra történetében már annyiszor – itt is az „államilag orosszal" helyeződött szembe. A hetvenes években már ki-ki a maga saját „orosz" útját járja a szovjet filmművészetben is. (Tegyük hozzá: az irodalomban ez még előbb és még magától értetődőbben vette kezdetét. Elegendő a tolsztoji tradíciót feleleventő Szolzsenyicin regényeire vagy az úgynevezett „falusi írókra" – Valentyin Raszputyinra, Fjodor Abramovra, Vaszilij Belovra, Viktor Asztafjevre vagy a 19. századi orosz értelmiségi próza olyan folytatóira utalni mint például Bulat Okudzsava, Andrej Bitov, Georgij Vlagyimov, Andrej Szinyavszkij). Természetesen ennek az „országnak" a kulturális tartalma, esztétikai irányultsága, ideológiai intonációja igen eltérő és egymással élesen ellentétes is lehetett. A poszt-sztálini korszak e harmadik – „orosz" – kulturális fázisát, mely lényegében a szovjet korszak végéig tartott, a szovjet filmművészetben olyan különböző karakterű és felfogású rendezők művei fémjelezhetnék, mint például Vaszilij Suksin a *Vörös kányafával*, Tarkovszkij a *Rubljovval* és a *Tükörrel*, Andrej Koncsalovszkij az – 1967-ben „dobozba zárt"- *Ászja Klácsinával* és a *Szibériádával*, Nyikita Mihalkov az *Oblomov néhány napjával*, Elem Klimov az *Agóniával*, Gleb Panfilov a *Vasszával*. Az „orosz" film születésének paradoxona abban áll, hogy csakis szovjet körülmények között jöhetett létre és maradhatott fenn, miután a szovjet államból elpárolgott az eredeti forradalmi-nemzetközi és birodalmi-civilizációs *orosz jelentés* utolsó cseppje is. Így körvonalazódhatott előbb a kultúrában, később a politikában is a „nemzeti-orosz" addig ismeretlen jelentésben, jóllehet – az orosz állam és az orosz civilizáció természeténél fogva – mindig ellentmondásosan, hiszen a szovjet állam végső soron mégiscsak a történeti orosz államiság utolsó birodalmi képződménye volt. A szovjet állam paradox módon fenntartotta és éltette a tőle elszakadt és vele kulturálisan szembehelyezkedő *orosz filmet*. Összeomlása így mind ipari-pénzügyi, mind kulturális-szellemi szempontból egyben *az orosz filmművészet* összeomlását is jelentette, noha a filmgyártás a mai Oroszországban sem szünetel. A századfordulón megnyíló „orosz kör" itt bezárul. Mint minden egyéb téren – a film területén is – a szovjet korszak hatalmas kitérője után Oroszország visszatért oda ahonnan a századfordulón elindult. A filmművészet születése és felvirágzása Oroszországban egybeesett és összefonódott a szovjet államszocializmus időszakával, a szovjet állam bukásával pedig, amit annyira várt, siettetett és remélt, az orosz filmművészet e korszaka is lezárult.[17]

Tarkovszkij nem-avantgárdizmusa

Andrej Tarkovszkij szellemi és művészi öntudatra ébredése az *Iván gyermekkora* című első filmje váratlan világsikere után – a fennmaradt interjúk, beszélgetések, tanulmányok, előadások szövegeiben jól nyomon követhetően – pontról-pontra az egykori szovjet filmavantgárd elméletével és gyakorlatával szemben megfogalmazott kételyek, fenntartások és éles elutasítások során át halad az orosz ortodox spirituális tradíciónak a film technikai médiumában való újrateremtése felé. A személyes szellemi és művészi önmeghatározásban nem véletlenül játszik az avantgárd elutasítása ilyen nagy szerepet éppen a 60-as években, amikor a kortársak túlnyomó része – mint láttuk – a 20-as évek avantgárdjához tér vissza, s a szabad, kísérletező filmművészet ethoszát szegezi szembe a totalitárius állami és a kommersz piaci tömegkultúrával.

Ha sorra vesszük mindazokat a pontokat, amelyeken Tarkovszkij többé-kevésbé élesen elhatárolja nézeteit a szovjet filmavantgárdtól és általában véve is mindenféle huszadik századi avantgardizmustól (a negatív példatárban leggyakrabban előforduló nevek Ejzensteiné mellett Piacossóé, Dalié), hogy ezen a módon tegye élesebbé saját szellemi és esztétikai, filozófiai és filmpoétikai felfogásának körvonalait, akkor azt találjuk, hogy ezek a pontok – legalábbis a felszínen – megegyeznek mindenféle konzervatív avantgárd-ellenesség támadáspontjaival, messzemenően beleértve ebbe a sztálini korszak szocialista realizmusának – totalitárius realizmusának – avantgárd-ellenességét is. Természetesen az olyan vádpontok, mint „formalizmus", „lélektelenség", gépiesség", túlfeszített intellektualizmus", „kísérletezés", „önkényesség", „hagyománytagadás" és az olyan követelménypontok, mint „életszerűség, „eleven ember", „szervesség", „folytonosság", „népiség", „talaj" mástmást jelentenek, más a tétjük és következményük az állam hivatalos ideológiai szótárában és a modern individuum személyes szóhasználatában. Tarkovszkij művészi és szellemi konzervativizmusa éppoly kevéssé ideológikus (a műveket megelőző) jellegű, vallásossága éppoly személyes, poétikája pedig éppoly modern, mint mondjuk T. S. Elioté vagy Borisz Paszternáké, Robert Bressoné vagy Pilinszky Jánosé volt. A konzervatív modernség egzisztenciális alapra helyezett személyessége és vallásossága valamint a radikális avantgardizmus utópikusan megalapozott (tehát légből kapott)) kollektivizmusa és individualizmusa között abban nincs különbség, hogy ez is, az is abból indul ki, *ami van*: a modernitásból mint Istentől, közösségtől, abszolútumtól „elhagyott" világállapotból. Csak míg az ebből fakadó kétségbeesés az egyik esetben arra sarkallja a szellemileg szabad személyt, hogy a vallási világállapot szellemét s mindent, ami ebből született: Istent, tradíciót, a múlt tudatát önmagába – az egyes személy bensőségébe – helyezzen át, a személyes egzisztenciában horgonyozzon le és ezen a módon tartson életben, addig a másik esetben arra ösztönöz, hogy a tudományos-technikai észt istenítve maga a szabad személy helyezkedjen a Teremtő Isten pozíciójába, foglalja el azt a helyet, ahonnan „Új Ég és Új Föld teremthető", s ahonnan az élet egész köre – természet, társadalom, mindennapi élet – az ő műalkotásává válik.

Mik is hát azok a pontok, amelyek mentén Tarkovszkij elhatárolódik az avantgárd filmtől, hogy saját alapállását megfogalmazhassa:

1. Elutasítja az avantgárd film – egyébként a kommersz amerikai filmtől átvett – legfőbb művészi szervezési elvét – a *montázst*. Amikor a filmképet és a film ritmusát a *vágás* hozza létre, akkor Tarkovszkij felfogása szerint egyszerre követnek el erőszakot a film természete, a művészet és a néző ellen, méghozzá az ész nevében. Megfejtésre, racionalizálásra váró fogalmi jelentést erőszakolnak ugyanis az időbeli életfolyamat képére, amikoraz értelemadó ész konstruktív önkénye alapján feldarabolják. Úgyszólván leölik az élet képének saját, eleven, titokzatos – ésszel teljesen soha fel nem érhető – jelentését. A filmképet nem a fogalomnak, hanem az időnek kell kitöltenie. A filmkép – a teljes képfolyamat – vágása nem lehet *fogalmak szerinti* vágás (fogalmak szerinti szétválasztás és összeillesztés), csakis az időfolyamat vágását jelentheti. „A beállítások összeragasztása szervezi ugyan meg a film struktúráját, de nem ez hozza létre a film ritmusát, ahogyan azt általában képzelik"[18] – mondja Tarkovszkij, egyszerre határolva el magát a művészi hatásosságra törekvő avantgardista és a piaci hatékonyságot szem előtt tartó kommersz mozitól. A *filmkép* nem a vágóasztalon jön létre, vagyis nem a művész teremtő önkényének vagy racionális számításának eredményeként, hanem a forgatás folyamatában, magának az életfolyamatnak a megfigyelése és rögzítése során: nem két vagy több filmkocka határán, hanem magában a filmkockában keletkezik és létezik. A filmkép tehát nem konstrukció, nem szimbólum, hanem az élet képe és úgy kell elképzelni, mint valami egysejtűt. Felfogásának pontosabb megvilágítására gyakran fordul a keleti kultúra, különösen a haiku-költészet példáihoz: „A haikuban a művészi kép annyira mély, hogy nem lehet kimeríteni. Az ilyen kép csak a közvetlen életmegfigyelésből keletkezhet... A filmkép éppígy magának az életnek a képe."[19] S éppen az ilyen kép spirituális szépsége tehet szert arra a megrendítő erőre, ami Tarkovszkij felfogása szerint a művészet – e legsajátabb emberi alkotás – legfőbb értelme: „Az életigazság szépségének az adja különösségét, hogy a szépség itt magában az igazságban a szabad szemmel is észlelhető valódiságban és hitelességben rejlik."[20] Minderre később még visszatérünk.

2. Tarkovszkij tagad minden kifundált, konstruált, előre megtervezett művészetet, minden „fejművészetet", ahol a művészi alkotás kiindulópontja nem az életfolyamat, nem a természet, a kultúra, és ahol a művész nem az ezekben szüntelenül jelenlevő, megnyilatkozó – ésszel fel nem érhető – Abszolútumra hagyatkozik, hanem az „Ész eszére", amely fogalmi konstrukciók kínpadjára vonja az életet vagy mesterséges élettel igyekszik helyettesíteni az igazit. Minthogy a 20-as évek szovjet filmjére az avantgárd konstruktivista szakasza nyomta rá bélyegét funkcionális racionalizmusával, az érzelmeket, a „lelket" kiiktató gépi-ipari konstrukció pátoszával, nem meglepő, hogy ezen a ponton Tarkovszkij a korszak legjelentősebb „fejművészével" – Eizensteinnel polemizál. A személytelen és steril konstrukcióval az érzéki és a személyesen megtapasztalt életet állítja szembe; a fejjel a szívet, az ésszel az intuíciót, a megfejthető fogalmi jelentéssel a megfejthetetlen titkot. A gépszem vagy filmszem – a vertovi „kinoglaz"- személytelen pátoszát, a látható világ eddig még soha nem látott *vizuális birtokbavételének* avantgardista pátoszát a mindent lecsupaszító, költőietlen, önnön gépszerűségétől és a világ gépritmusától megittasult filmszem pátoszát Tarkovszkijnál a kamera „világfölötti tekintetének" spirituális pátosza váltja fel az érzéki életfolyamat kontemplációjának megfelelően. „A mozi végtére is azért született – mondja Tarkovszkij -, hogy rögzíthetővé váljon a valóság mozgása a maga tényszerűen konkrét időbeli egyszeriségében, hogy újra meg új-

ra visszaidézhető legyen a változékony és tovatűnő pillanat, amelyet úgy keríthetünk hatalmunkba, hogy filmre vesszük és megörökítjük a filmszalagon. Ez határozza meg a filmművészet eszközeit. A szerzői elgondolás csak akkor lesz eleven emberi tanúságtétel, akkor fogja felkelteni a néző érdeklődését, ha a szerző képes azt mintegy „belemártani"a valóság dinamikusan mozgalmas folyamatába és rögzíteni e folyamatot minden egyes pillanatának érzéki konkrétságában, tényszerű és emocionális egyszeriségében és rendkívüliségében. Különben a film arra van kárhoztatva, hogy megöregedjen és meghaljon, mielőtt még egyáltalán megszülethetett volna."[21] Márpedig csak az az emberi mű nem öregszik meg, csak az a műalkotás lehet halhatatlan, amelyben a szellemnek része, s meghatározó része van.

3. Tarkovszkij szenvedélyesen utasítja el az experimentális művészetnek még a gondolatát is. Mélységes ellenszenvvel tekint művészi kísérletezés szabadságjelszavára és magukra a művészi kísérletekre. Márpedig az experimentalizmus csakugyan az avantgárd művészetfelfogás és művészi gyakorlat egyik legitimációs ideológiája volt. A spirituális művészet *lényegi* komolysága összeférhetetlen a tudományos megismerés határai között jogosult és természetes próbálkozások és találgatások módszerével. A művészetet nem lehet kísérleti úton előállítani: vagy sikerül, vagy nem. A művésznek, merőben függetlenül attól, hogy végül is mit ér majd az, amit alkotott, mindig biztosra kell mennie, ugyanúgy, ahogy a hívő sem kísérletezhet a hittel, és az erkölcsi személy sem kísérletezhet a másik személlyel. „Kísérletezés! Még másként – Kutatás- keresés! (...) semmi értelmetlenebb nincs annál a szónál, hogy 'művészi keresés'. Ezzel a szóval takarózik az erőtlenség, a belső sivárság, az igazi alkotó szellem hiánya, a hiú öntetszelgés hitványsága (...) A festészet felszínes rajongói gyakran kapcsolják össze a 'művészi keresés' fogalmát Picasso nevével. Csakhogy Picasso erre egy ízben szó szerint a következőket válaszolta: 'Én nem keresek, hanem találok'. De megfordulhat-e valaha is a fejünkben, hogy a „művészi keresés" képzetét, mondjuk olyan nagyságrendű művész nevével társítsuk, mint amilyen Lev Tolsztoj: tudják, keresgélt az öreg... Gyakran elmélkednek a művészi kísérletezésről, követelik a „kísérletezés jogát", én azonban bizonyos vagyok benne, hogy művészet és kísérletezés – egymást kölcsönösen kizáró fogalmak. Hiszen a kísérlet olyan cselekvés, amelynek igencsak kétséges a kimenetele. De ahol megjelennek a kétségek, ott hiányzik a művészi eszme"[22] – írja Tarkovszkij.

4. Tarkovszkij elutasítja a hatásosság, a külső mozgalmasság, a látványosság esztétikáját, amely – ha másként-másként is – az avantgárd filmre és a kommersz filmre egyaránt jellemző. Egyetlen úgynevezett *műfaji filmet* sem csinált. Éppen ellenkezőleg,az *Iván gyermekkorát* a háborús film műfaji kánonával szemben, az *Andrej Rubljovot* a kosztümös történelmi filmmel szemben, a *Solarist* és a *Stalkert* pedig a sci-fi műfaji filmjének külsődleges fantasztikumával *szemben haladva* készíti el. Minthogy az ő filmjeiben az igazi történés a lélek bensejében zajlik, a szellem egyszerre személyes és kozmikus idejében, a természet és a történelem „nagy idejében", mélységesen idegen tőle az események – s általuk az időfolyam ritmusának – „trükkös" felgyorsítása, a *néző* – ám semmit sem látó és látni nem akaró – *szem* érzéki éhségének kielégítése, a belső sivárság, az unalom egzisztenciális szakadékának betemetése külsőségekkel, látványossággal, vizuális meglepetésekkel, váratlan fordulatokkal, kalanddal: a lenyűgözés, a meghökkentés, a szórakoztatás. Az általános lelassulás érzése, amely Tarkovszkij filmjeinek átlagnézőjét gyakran értetlenséggel vagy unalommal tölti el, valójában kétszeresen is megtévesztő: a Tarkovszkij-filmek időfolyásának ritmusa sem nem általában lassú, sem nem lelassított. A *minőségi idő* ugyanis lényege szerint *sokféle*, minden történésnek – legyen az lelki vagy fizikai –, egy fa korhadásának, az emlékezésnek, az eső esésének, az ikonfestésnek, a háborúnak, a búzatábla vagy a fű hullámzásának *saját ideje*, azaz létezésének *saját ritmusa* – kezdete, tartama, kifejlése – van. Csak a mennyiségi – mechanikus, külsődleges idő, az óra ideje és a pénz ideje – egyforma, lélektelen vagy szellemtelen, s ezért *unalmas*. Csak a minden minőségi időt „méretre vágó", a mennyiség közös nevezőjére hozó „mérőszalag-idő" gyorsítható fel és lassítható le tetszés szerint, azaz merőben mennyiségi értelemben. Csak az ilyen idő végtelen szellemi üressége ellen lehet orvosság a filmkép ritmusának technikai felgyorsítása, a mennyiségi idő vágása és összerakása által. A mennyiségi idő modern *unalmának* mennyiségi előzése nem más, mint az idő lelassításának és felgyorsításának mechanikus váltogatása. Ám épp ezért az előzött unalom mindig csak egy pillanatra előzött: a film ismételt megtekintése során hamarosan újra visszatér. Tarkovszkij nem lelassítja filmjeit, hiszen ez még csak az idő mennyiségi szemléletének felelne meg, hanem a *sokféleképpen múló, érzékien konkrét idő*, a *minőségi idő* végtelenül gazdag ritmusára hagyatkozva egyfajta szellemi elmélyedésre, kontemplációra és koncentrációra sarkallja nézőjét. Éppen ennek köszönhető, hogy mindazok számára, akik a mennyiségi idő modern fogságából képesek valamelyest is kiszabadítani magukat, filmjei – akár bármely nagy műalkotás -megunhatatlanok.

5. Az önmagában zárt, autonóm műalkotás-objektivációt a mindennapi életben, a termelésben „feloldó", a művészet efemeritását, tökéletlenségét hangsúlyozó, a „hibát" eszményítő avantgárddal szemben Tarkovszkij a művészet autonómiáját, időtlenségét-halhatatlanságát, tökéletességét, vallási komolyságát védelmezi. A modernitás katasztrófavilága, spirituális üressége, a modern – „világba vetett" – individuum antinómikus szabadsága Tarkovszkij számára nem a klasszikus művészetfelfogás végét jelenti, hanem *azt a követelményt*, hogy e klasszikus eszményt éppen *ebben* a világban, e világ technikai médiumában – s ezzel együtt tömegmédiumában – realizálja, hogy megpróbáljon a „film Bachjává", a „film Leonardójává", a „film Tolsztojává" válni, mert számára „csak így érdemes" filmet csinálni. Jellemző, hogy míg az avantgárd a film – ipari-szervezeti, technikai-gazdasági előállításának folyamatából következő – sokszerzős jellegét, az individuális alkotó eltűnését vagy elmosódását, a fennkölt alkotó tevékenység profanizálódását és technicizálódását örömmel és éppen legsajátabb célkitűzéseinek teljesüléseként fogadja, addig Tarkovszkij mindent elkövet az individuális szerző pozíciójának helyreállításáért. Még a „szerzői" vagy „rendezői" film hívei között is egyedülálló szenvedélyességgel és következetességgel képviseli azt az álláspontot, hogy a film egyetlen személy *saját alkotása* (ezért veszi saját kezébe a forgatókönyvírást és szeretné átvenni a kamerát is az operatőrtől), jóllehet olyan személyé, akiben a „közösség szelleme" nyilatkozik meg, s aki ennek a „közösségi szellemnek" csupán alakot ad. Ezért lesz Tarkovszkij stábjaiból – függetlenül attól, hogy Oroszországban, Olaszországban vagy Svédországban forgat éppen – a stáb tagjai számára is meglepő, s olykor megrendítő módon olyasféle „családias", „testvéries" közösség,

mondhatni „lélekközösség", amilyen az *Andrej Rubljov* emlékezetes harangöntési jelenetében a konok kamaszfiút veszi körül, olyan „csapat", amely nem az individuális alkotó tekintélyének vagy önkényének, hanem a benne, illetve az alkotási folyamatban megnyilatkozó „közös ügynek" rendeli alá magát.

Végezetül, míg az avantgárd egyáltalán nem „szégyelli" a műalkotás csináltságát, sőt, a művészi fogások (a „prijom") lecsupaszításával még ki is emeli azt, addig Tarkovszkij ezen a téren is visszatér a klasszikus műalkotás-eszményhez: a csináltság leghalványabb nyomát is eltünteti, a látható megformálásában alkalmazott művészi fogásai láthatatlanok. „A műalkotás befejezése azt jelenti, hogy sikerült eltüntetnünk minden mozzanatot, amely létrehozásának folyamatát megmutatná vagy akárcsak utalna rá" – idézi Paul Valéry konzervatív esztétikai állásfoglalását azokkal szemben, akik a pillanatnyit, a személyeset a műalkotás időtlensége fölé helyezik.[23] Mindebből nem következik, hogy Tarkovszkij az avantgárd művészet- és világfelfogásának, esztétikájának legfontosabb elemeivel együtt az avantgárd film egészét elutasítaná. A film történetében elsőként ugyanis éppen az avantgárd nyilvánította a filmet minden más művészettel egyenrangú művészetnek, s a *filmszerűség* sajátos elvének, a film saját érzéki és szellemi világának kibontásában is a 20-as évek avantgárdja jutott legmesszebbre. Ebben a tekintetben maga Tarkovszkij is visszatér az avantgárd művészeti tradíciójához, a filmben ugyanis más *művészeti* tradíció a 60-as években nincsen. Amikor például azt mondja, hogy „a film ereje nem a mégoly merész szimbólumok kitalálásában, hanem a valóságos tény konkrétságának és megismételhetetlenségének kifejezésében van"[24] akkor a 20-as évek szovjet avantgárdjának hitvallását ismétli meg. Csakhogy amikor az avantgárd nyilvánítja a filmet művészetnek, akkor ezt nem titkolt módon a „fennkölt", „komoly", „szent" művészettel *szemben* teszi, a „nyers", „barbár", „költőietlen" új technika tüntetően szellemtelen nyelvén. Az avantgárd számára éppen a mozi lett a klasszikus művészeti paradigma leértékelésének és meghaladásának talán legfontosabb terepe, és a tagadás vagy túllépés jogosultságának és elkerülhetetlenségének döntő bizonyítéka. Az avantgárd – különösen a német expresszionizmus, az orosz kubo-futurizmus és konstruktivizmus valamint a francia szürrealizmus – a 20-as évektől döntő szerepet játszott a film *filmmé* és *művészetté* válásában, azaz a film önállóságának és művészi egyenrangúságának elismertetésében, a szellem új létmódjának felfedezésében és kimunkálásában. Így, amikor a hangosfilm feltalálása után évtizedekkel a klasszikus paradigma is utat talált a filmhez (mégha csak egy nagyszabású közjáték erejéig is, a 60-as és70-es években) Tarkovszkijnak vissza kellett kanyarodnia az avantgárdhoz, ha nem akarta erőnek erejével ráerőszakolni az – úgymond – szellemtelen technikai médiumra az autonóm művészet és a szépség-metafizika klasszikus eszményét. Magában ebben a médiumban kellett feltalálnia ezt az eszményt, a szellem új létmódjaként. Tarkovszkij számára így nemcsak elfogadható volt az avantgárd film elszakadása az irodalomtól, a forgatókönyvtől, a színpadias dekorációtól és színészi játéktól, nemcsak érthető a valóságos életfolyamatot szinte dokumentarista hűséggel rögzítő kamera – a „filmszem" – abszolutizálása, de ezt tekintette mindenféle *filmművészet* alapjának, kiindulópontjának. Nem ezt, hanem az avantgárd világszemléletét és művészetfelfogását, a látható-hallható valóság képi tagolásának és felépítésének technicista-racionalista poétikáját utasította el. Az ő felfogásában a filmrendező – „időszobrász", aki az időfolyamatot formálja meg.[25] A művészi megformálás – mint Tarkovszkij mondja – a „helyesen felvett életfolyamat darabjainak" összeillesztésével kezdődik, s nem a felvételt megelőzően, a képek kiagyalásával, kész fogalmi jelentéseknek az élet mozgalmas folyamatára való ráerőszakolásával. A rendezőnek természetesen pontosan tudnia kell, hogy mit és miért éppen így vagy úgy filmez le, végtére is tudnia kell, miért alkot műveket és miért éppen ezt, s nem azt a filmet forgatja le, ám ez a tudás nem abban áll, hogy *tudja* hogyan kell észrevétlenül avagy leplezetlenül „belevinni" az élet képébe azt a jelentést, amire szüksége van, hanem abban áll, hogy *megtalálja* az életfolyamatnak azokat a színtereit, eseményeit, tárgyiassági formáit, amelyeknek képéből – mintegy magától – kibomlik a létezés konkrét, ám éppannyira megfejthetetlen, éppannyira titokzatos jelentése. Végső soron tehát nem a 20-as évek avantgárd filmjével, hanem csak annak racionalista-konstruktivista pátoszával áll szemben. Csak az Ejzenstein nevével összekapcsolt fogalmi montázst, a racionalista filmpoétikát, a „fejművészetet" utasítja el. Dovzsenko lélekből fakadó, nem észre és nem pusztán érzékekre ható filmes pantheizmusa maga a követendő minta, az örök példakép Tarkovszkij számára. „Mindenki másnál közelebb áll hozzám Dovzsenko, mert senki sem érzékelte úgy a természetet, mint ő. Persze, a korai, a némafilmes Dovzsenkóra gondolok. Az, ahogyan ő átszellemíti, megisteníti a természetet, az ő pantheizmusa közel áll hozzám. Dovzsenko volt alighanem az egyetlen rendező, aki a filmi ábrázolást nem szakította el a föld, az élet atmoszférájától, aki számára a természet nem háttér volt, hanem lételem. Úgy érezte, hogy belső kapcsolat fűzi össze a természet életével" – mondja egyik interjújában Tarkovszkij.[26]

Tarkovszkij filmművészetének „oroszsága"

Tarkovszkij művészetének „oroszsága" nem valamilyen nemzeti ideológia szolgálatában vagy a nemzetileg különös témák és vonások kultikus felmutatásában rejlik. Tarkovszkij nem tradicionalista, hanem *modern*. De modernsége abban áll, hogy a szétesőő orosz ortodox tradíció, a vallásilag megalapozott világállapot és civilizációs közösség értékeit, eszményeit, céljait, egész belső összetartó szellemét *a szabad individuum* szellemi „talajtalanságára" vonatkoztatva fogalmazza újra. Tehát anélkül, hogy feladná az orosz civilizáció – az ortodox kereszténység – legsajátabb értékeit és eszményeit: a spirituális szépség óorosz vallási felfogását (a „szofijnoszty" eszméjét)[27], a Szentlélek megnyilatkozásaként fölfogott természetet[28], a szentség közvetlen megjelenésén alapuló ikonszerűség elvét (beleértve ebbe az egész óorosz kultúra „ikonarcúságát", az „élő ikont", a személyiség ikonizálódását is)[29] a szereteten és áldozathozatalon alapuló lélekközösséget ("szobornoszty"), az igazság belső megtapasztalásának és közvetlen megélésének ésszel felfoghatatlan és követhetetlen lelki útját[30], a lélek halhatatlanságának és az időnek kitett létezők feltámaszthatóságának hitét és egyben az anyagiasság megvetését, az erkölcsi maximalizmust (a bűnbánat, a vezeklés és gyónás követelményét) és nem utolsósorban az üdvtörténet egyetemes jellegét és a történelmi folyamatot meghatározó *végre irányultságát*. (Mindezt részletesebben az utolsó fejezetben fogjuk kifejteni.) Tarkovszkij filmjei is a 19. századi orosz irodalom nagy vallási témái – megváltás és halhatatlanság,

passio és feltámadás, szeretet és hit, áldozathozatal és apokalipszis, gonoszság és jóság, bűn és bűnhődés – körül forognak. Ő azonban ezeket az abszolútumokat, vallási értékeket és eszményeket nem tekintheti már maguktól értetődőknek és mindenkit egyesítő módon létezőeknek. Az ő filmjeiben csak az egyes személy alkothatja újra őket, saját lelkiereje összeszedésével és megsokszorozásával, saját élete megváltoztatásával, azzal, hogy képessé válik a lemondás, a szeretet, az áldozathozatal csodájára. A személyes áldozathozatal kiindulópontja a krizis: a lelki élet, a hit hiányától, a sivárságtól vagy a bűnösségtől való szenvedés. De az út nem a fogalmi reflexió, a száraz teoretizálás, az üres moralizálás, a racionális megismerés útja, hanem a személyes sors újraválasztásának, a jóvátehetetlen jóvátevésének, a halott idő feltámasztásának *ésszel követhetetlen* útja. Hősei – és ebben áll modernségük – szabad individuumok, akiknek – és ebben áll „oroszságuk" – *saját személyes életükben kell feltalálniuk az orosz civilizáció vallási kozmoszát, bensejükben kell létrehozniuk a spirituális népi közösség tradícióját, a közös történelmet, átélniük és meglelniük magukban a „szeretet" és „jóság" közösségi törvényét, hogy egoizmusuk sziklasivatagából kiszabaduljanak.* Ami tehát Tarkovszkij „oroszságát" elválasztja *mind* a hagyományos vagy új állami-birodalmi „oroszságtól", az orosz civilizáció hivatalos hatalmi ideológiáitól és ezek képviseletétől, *mind* pedig az államellenes, értelmiségi „oroszság" szlavofil és nyugatos szólamaitól, az orosz civilizáció romantikus-retrospektív és futurisztikus-utópisztikus vízióitól, az 1/ nem a „nemzeti" és „nemzetietlen" között húzódó válaszfal; 2/ nem a művészet és a politika megkülönböztetése vagy szembeállítása; 3/ és nem a „hivatalos-orosz" és a „nem-hivatalos" esetleg „ellenzéki-orosz" kulturális vagy politikai ellentéte; nem az tehát, hogy ő *művészileg* és *„lentről"* vagy *„kívülről"* határozza meg a maga „oroszságát", hanem az, hogy *személyes tétként* éli meg és realizálja – mind a személyes sors, mind a választott művészi út szintjén. Az „oroszság" számára nem eszme és nem valamilyen politikai közösség – állami vagy utópikus, mindegy –, hanem a személyes egzisztencia közvetlen meghatározottsága. Ha a világ megmenthető még, ha a közösség számára van menekvés, ha a hit lehetséges még, akkor csak az egyes emberből, a személy belső valóságából kiindulva. Csakis az eleven személy (lényegében mindannyiszor maga az alkotó) *saját* szellemi-lelki életében és ettől elválaszthatatlan élettapasztalatában található fel mindaz, ami jellegzetesen az orosz civilizációra vall (az áldozathozatal, a tartozás vagy adósság erkölcsi érzése, a felelősség az emberiség és minden egyes ember boldogságáért és így tovább). Csak ez a személyes „oroszság" lehet – szellemileg és művészileg egyaránt – hitelesen *modern közvetítése* a orosz civilizáció vallási és közösségi szellemének akkor, amikor a régi világállapot már halott.

Ha Tarkovszkij filmművészetét *a szovjet korszak filmművészeten belül* „oroszként" különböztetjük meg és a „szovjet" mindkét történeti és kulturális jelentésével szemben határozzuk meg, azt is látnunk kell, hogy – művészi jelentőségétől függetlenül – egy ilyen típusú filmművészet – pénzügyi-szervezeti és spirituális értelemben is alighanem csak a szovjet korszakban volt lehetséges. Sem előtte, sem utána, s persze nemcsak Tarkovszkij esetében. Csakis az ideokratikus orosz államszocializmus viszonyai között tehetett szert a szellemi és művészeti magaskultúra *mágikus* jelentőségre (hiszen az állam egyszerre rettegte, üldözte és próbálta magáévá tenni, hogy varázsolhasson vele), csak a piaci- és pénzviszonyokat tűzzel-vassal üldöző államgazdaságban szakadhatott el *teljesen* a film tőkeigényes ipari-termelési alapjától, a profitszerzés szempontjától, a filmpiactól és végezetül, csakis egy ilyen ideokratikus diktatúra, „világi teokrácia" nyomása alatt tehetett szert arra az erkölcsi (részben politikai) pátoszra, amely az elnyomó, üldöző, megrendszabályozó államhatalommal szemben a szabadságáért küzdő művészetet és a vértanú művészt a modernitásban mindenkor megillette. Paradox módon tehát az *orosz filmművészet* anyagi alapzata az a rendszer volt, amellyel kulturálisan és esztétikailag szembenállt és amely minden rendelkezésére álló eszközzel korlátozta, tiltotta, üldözte a művészi szabadság ilyen kifejeződését, ami – a tiltott és üldözött szellemnek kijáró – jelentőséggel, a vértanúság pátoszával és a botrány érdekességével ruházta föl azt. Mivel a szovjet rendszerben a pénz nem volt idő, ugyanis nem a piaci vállalkozó, hanem a tervező és újraelosztó állam számolta, s mivel a művészet nem a dolog szellemtelen és személytelen, hanem személyek ideológiai közvetítésű erőszakhatalmának volt alávetve, *a totális állam propagandafilmjei mellett tömegével* születhettek olyan filmek – jók és rosszak, engedélyezettek és betiltottak-, amelyek piaci körülmények között vagy nem, vagy csak kivételképpen jöhettek volna létre. Nemcsak Tarkovszkij, hanem egész sor kelet- és közép-európai filmrendező minden filmje kétszeresen is esemény volt a „művészfilm" ekkor még – 60-as és 70-es években – létező világában: valóságos művészi esemény és politikai botrány.

Végezetül az „orosz" jelző szóhasználatunkban nem nemzeti hovatartozást, hanem civilizációt[31] és világállapotot jelöl. Oroszország alighanem az egyetlen európai állam, amelyben a huszadik században sem jött létre a modern politikai nemzet és nemzetállam s amelynek archaikus birodalmi keretei között fennmaradt – ismeretes áron és módon – a régi világállapot. A szó modern értelmében vett orosz nemzet ma is legfeljebb születőben van, de ez a születés ("második születés") egyben egy civilizációs katasztrófa záróakkordja. Tarkovszkij *orosz filmművészete* tehát nem *a nemzeti értelemben* vett „nem-orosszal", vagyis a „szovjettel" mint „idegennel" áll szemben, ahogy például Szolzsenyicin állítja szembe a „nemzeti-oroszt" a „nemzetközi-kommunista-totalitárius-idegen-nemorosz-kitalált" szovjet-tel. A „szovjet" – jellemző módon – sohasem vált szitokszóvá Tarkovszkij nyilvános szóhasználatában (végtére is nem politizált!): a szovjet korszak, a szovjet állam Oroszország magaválasztotta sorsa, keresztje, bűne, büntetése, vezeklése volt az ő szemében, s e tekintetben megismétlődése és megpecsételése Oroszország ezeréves szenvedéstörténetének, amit személy szerint minden orosznak kötelessége vállalni, magára venni. Az „oroszság" Tarkovszkij művészetében az *erkölcsi és szellemi* szembenállás kifejezése *ugyanazon* civilizációs alapmeghatározáson belül, s mint ilyen éppoly kevéssé csak a szovjet korszakra érvényes, mint e korszak csaknem összes egyéb törése, hasadása, szellemi megnyilvánulása. Tarkovszkij művészetének „orosz" jellege éppen abban tér el bármely modern nemzeti művészettől, hogy „oroszsága" – csakúgy mint egykor Tolsztojé és Dosztojevszkijé – nem *ideologikus* fogantatású és nem *a modern nemzetszemélyiségek a különösségét* jelenti, hanem *vallási* eredetű és az ökumené egyötödének civilizációs különállása és vallási elhivatottsága jelenik meg benne. Innen az egyetemes irányultság, az „egyetemes emberré" válás *orosz* követelménye, innen az emberiségért hozott áldozat *orosz* egzaltációja, a világ megmentésének és

megváltásának orosz maximalizmusa, ami végső soron nem más mint egy évszázadok óta agonizáló vallási civilizáció feszítő belső ellentmondásainak egyetemes szintre transzponálása és imaginárius feloldása egyetemes filozófiai tervezetekben és világraszóló művészi alkotásokban.

A vallási világállapotot mintegy prolongáló orosz civilizáció különössége azonban a legutóbbi időkig ténylegesen létezett és oly faszcinálóan hatott a huszadik század nyugati vallási gondolkodóira és művészeire, a „vallásit" választó nyugati modernekre, hogy például a nagy oroszok keresztény pátoszától lenyűgözött Pilinszky János egész Közép-Kelet-Európára kiterjesztette. Szavait akkor csakugyan lehetett vonatkoztatni a „kelet-európaizált" Magyarországra és más környező országokra is, általános érvényük azonban csak az orosz civilizációra nézve van: „A mi kultúránk és a nyugati kultúra között – írja Pilinszky 1972-ben egy párizsi ortodox templom éjféli húsvéti miséjének élménye alapján – bizonyos értelemben oly áthidalhatatlan a különbség, mint egy szanatórium betegeinek gondja és a névtelenül elhulló állatok haláltusája között. Mit akarok ezzel mondani? Elsősorban talán azt, hogy a mi kultúránknak tökéletesen más a nehézkedése, az alapja és kerete. Nálunk még él az úgynevezett népművészet, vagy ha kihalt is, egy friss temető erejével hat tovább. (...) Egy bizonyos: a mi kultúránk óramutatója másként forog, mint a nyugatié. Kedvelt példám erre az orosz ikonok és az európai festészet egybevetése. Míg az utóbbira a számtalan formaváltás jellemző, addig az orosz ikon századokon át mozdulatlan maradt, s egyedül intenzitásának hullámzása közölte az idő változásait a minőség tettenérhetetlen nyelvén. Igen, a keletnek más vagy legalábbis sokáig más volt az ideje, ami még ma is döntő módon érezteti hatását. Örök nosztalgiánk: a nyugatnak fejlődéshitébe vetett változékonysága. Valóságunk azonban: az ikonok időtlen ideje, azé a minőségé, amely soha, és minden pillanatban elérhető. Ebből a nosztalgiából és valóságból adódik minden kelet-európai kultúra sajátos feszültsége és drámaisága, ami legtermékenyebben Dosztojevszkij műveiben tükröződik. (...) Bárki bármit mondhat, a kelet-európai kultúrák zónája, ereje ma is változatlanul ez a gyermeki zóna, az események harapófogójában élő emberé. A szó számunkra ma is változatlanul a gyermekek és gyengeelméjűek, az éhezők és mezítelenek szava, amivel az ember enni és inni kért."[32] *Ikonok, nosztalgia, zóna, gyermekek, gyengeelméjűek, éhezők és mezítelenek*... Mintha a „pillanat és öröklét feszültségében" élő Pilinszky átlényegülésig azonosuló szeretete az orosz vallási művészet iránt ezen a ponton azt is meglátná Dosztojevszkijben, amit ő saját szemével nem látott és nem is láthatott: Tarkovszkij világraszóló orosz filmművészetét.

*

Andrej Tarkovszkij az orosz filmművészet eddigi legnagyobb alakja volt, aki az *Iván gyerekkorával*, az *Andrej Rubljovval*, a *Solarisszal*, a *Tükörrel*, a *Sztalkerrel*, a *Nosztalgiával* és az *Áldozathozatallal* az orosz kultúrát és művészetet klasszikus fokon képviselte a szovjet korszakban. Nem csupán az ortodox orosz civilizáció nagy dilemmáihoz, metafizikai kérdéseihez tér vissza, hanem hagyományos megközelítési módjukhoz is, nem csupán újrafogalmazza a klasszikus orosz irodalom erkölcsi eszményét – Tolsztoj és Dosztojevszkij szellemében –, hanem feleleveníti az orosz intelligencia jellegzetes – a keleti kereszténység ihlette – beállítódását is: a szemlélődésre, elmélyedésre, öntökéletesítésre összpontosuló idealizmust.

Tarkovszkij számára – filmjeiből megítélhetően – a szellemi kultúra egységes folyamat, a vallási értelemben felfogott Abszolútum létmódja, melybe nemcsak a művészet és a gondolkodás, nemcsak a műtárgyak és használati tárgyak, de a természet jelenségei és erői is beletartoznak. A kultúra az abszolút időben létezik, s ezért semmiféle politikai akarat, a legtotálisabb és legbrutálisabb sem képes megállítani hagyományozódását, megakasztani folyását. Legfeljebb eltorlaszolhatja vagy föld alá kényszerítheti, részeire bonthatja és kisajátíthatja, de a totális hatalom katasztrófájának nyomát őrző kulturális törmelékek, emlékezet-roncsok, szöveg-romok, világ-foszlányok is visszatérnek a nagy folyamba, beleolvadnak a kultúra folytonosságába. S annál akadálytalanabbul, mert e nagykultúra korunkban maga is törmelékek kultúrája. Ez nem azt jelenti, hogy törmelékes kultúra, hanem azt, hogy törmelékekből összerakott, törmelékként megvédelmezett kultúra (a kulturális törmelék, a rom *metonímiájának* Tarkovszkij minden filmjében kulcsszerepe van). Nemcsak oszthatatlan e katasztrófa utáni, törmelékekből egésszé összeálló kultúra, hanem egyetemes is. A nemzeti csak ott válik részévé, ahol egyetemes jelentőségre emelkedik. Ezért aztán nem véletlen, hogy Tarkovszkij az orosz kultúrában elsődlegesen az orosz irodalomhoz kötődik, hiszen mint Dmitrij Koncsalovszkij írta, „az orosz irodalom az, ami az orosz népet a világkultúra tényezőjévé változtatja".[33] Ezt a kultúrát Tarkovszkij egyfajta filmnyelvként használja, törmelékei – jelek, melyek egyfelől e szellemi kultúra elveszített vagy fenyegetett egyetemességét idézik fel, másfelől s éppen ebben a jelentésben – a film saját világát építik fel, a tulajdonképpeni művészi közlés jeleit alkotják. A világ kultúrájának ez a nyelvként való felhasználása egy olyan korban, melyben minden más nyelv közössége, minden egyetemes vonatkoztatási lehetőség elveszett, az orosz posztszimbolisták – Mandelstam, Ahmatova, Cvetajeva, Paszternak, Brodszkij – költészetét idézi. A kulturális hagyomány az a *spirituális nyelv*, amelyen még meg tudjuk „értetni" magunkat az Abszolútummal, amelyen még megszólítható a közösség, természet, Isten, a másik ember, a halál.

JEGYZETEK

1. Ld. ezzel kapcsolatban egyebek között: Jay Leyda: Kino: A History of the Russian and Soviet Film, New York, Collier Books, 1960 (Magyarul: Régi és új, Gondolat, 1967), N. A. Lebegyev: Ocserki isztorii kino SzSzSzR, I. köt. Nyemoje kino, 1917-1934, Moszkva, Isszkusztvo, 1965, The Birt of the Propaganda State, Soviet Methods of Mass Mobilization, Cambridge University Press, 1985, Denis J. Youngblood: Soviet Cinema in the Silent Era, 1918-1935, University of Texas Press, Austin,1991 .
2. Itt és az elkövetkezőkben a szovjet kultúra két történetileg és esztétikailag jól körülhatárolható és egymással élesen szembenálló típusát különböztetjük meg a 20-as és a 30-as évek minden téren (tehát nemcsak a hivatalos állami kultúra szintjén) ellentétes kulturális, mentalitás- ízlés- és életmódbeli mintái,

kulturális jelei és kultivált értékei alapján. A „két kultúra" paradigmáját – az orosz kultúra általános fejlődésének paradigmájaként mutatva be és a 60-as és 70-es évek kulturális váltására is kiterjesztve – Vlagyimir Papernij vázolta föl alapvető monográfiájában: Kultura „Dva", Ardis, Ann Arbor, 1985.

3. Leonyid Andrejev a 10-es évek népszerű orosz írójának e kitételét idézi T. Szeleznyova: Kinomiszl 20-h godov, Iszkusszstvo, Leningrád, 1972. 10.old.
4. Borisz Ejhenbaum: A filmstilisztika problémái, In: A film poétikája, Filmművészeti Könyvtár 58. Budapest, 1978. 21.old. (Eredeti megjelenés: Poetyika kino, Szerk.: B.M. Ejhenbaum, Moszkva-Leningrád, 1927.)
5. Ld. erről: Szilágyi Ákos: Sztálini idők mozija, 1-5 rész, In: Filmvilág, 1988. 9, 10,11, 12 és 1989 1. számok
6. Elég ehhez elolvasni Alekszandr Szolzsenyicin vehemens támadását az *Andrej Rubljov* ellen, amelyben történelemhamisítással vádolja meg Tarkovszkijt és tipikus szovjet „félértelmiségiként" ('obrazovanyec'-ként) aposztrofálja. Alekszandr Szolzsenyicin: Film o Rubljove, In: Vesztnyik Russzkovo Hrisztyianszkovo Dvizsenyija, Párizs, 1985. 142. szám, 137-144. old. (Magyarul: A Rubljov-film, In: Filmvilág, 1989. 5. szám, 10-13.old.) Ld. még ehhez: A. M. Semjakin: Szolzsenyicin i Tarkovszkij (K isztorii odnoj nyevsztrecsi), In: Kinovedcseszkije Zapiszki, 1992. 14. szám, 159-166.old. Ugyanakkor L. J. Pinszkij, a nemzetközi hírű reneszánsz-kutató a film megtekintése után egyik levelében a *Rubljovot* Tolsztoj *Háború és békéjéhez* hasonlítja és ezt írja: „A *Rubljov* nemzeti film – ahogy a *Holt lelkek* és a *Karamazovok* az irodalomban azok... Bámulatos, mennyire szabad ez a film mindenféle „narodnyik", „pocsvennyik", etatista, álhumanista előítélettől (csupán a mindig tisztán orosz értelemben vett humánum hatja át, az a humánum, amely sohasem jutott el a „humanizmusig", vagyis a „büszke ember" apoteózisáig, Puskin *Cigányok*-jával és *Anyegin*-jével kezdődően – mindmáig." (Iz piszem L.J. Pinszkovo, In: Kinovedcseszkije zapiszki, 1992. 14.szám, 167.old.)
7. Ld. erről: Sz. Ginzburg: Kinyematografija dorevoljucionnoj Rosszii, Moszkva, Iszkusszstvo,1963, valamint Ju. G. Civjan: Isztoricseszkaja recepcija kino: kinyematograf v Rosszii, 1896-1930. Riga, Zinantne, 1991. továbbá a forradalom előtti orosz mozival kapcsolatos publikációk válogatott bibliográfiáját: Kinyematograf dorevoljucionnoj Rosszii, In: Kinovedcseszkije zapiszki, 1993. 18. szám, 116-120.old.
8. Ld. ezzel kapcsolatban II.Miklós cár sokat idézett végzését egy rendőrségi jelentés margóján: „A kinemagráfiát üres, haszontalan, sőt, veszedelmes időtöltésnek tartom. Csak abnormális ember helyezheti ezt a vásári látványosságot a művészettel egy színvonalra. Ostobaság az egész, semmi néven nevezendő fontosságot nem kell tulajdoni az efféle vacaknak. „(Idézi: N. A. Lebegyev: Ocserki isztorii kino SzSzSzR, 1. köt. Nyemoje kino, 1917-1934. Moszkva, Isszkusszstvo, 1965. 43-44.old.) Ld. még ehhez: Peter Kenez: The Birth of the Propaganda State, Cambridge University Press, 1985. 105.old.
9. V.V. Majakovszkij: Oroszország, a művészet és mi, Corvina, 1979. 67.old.
10. A bolsevik modernizációs diktatúra „amerikanizmusa" különösen a 20-as évekre jellemző. Még Sztálin is úgy határozza meg ekkor a leninizmus munkastílusát mint „az orosz forradalmi lendület" és az „amerikai gyakorlatiasság" ötvözetét (J.V. Sztálin: A leninizmus kérdései, Budapest, 1951. 101.old.) Lev Szosznovszkij bolsevik vezető 1923-ban az „új embert", magukat a bolsevikokat is „orosz amerikaiakként" köszönti és szólítja föl: „Egész Oroszföld amerikaiai, egyesüljetek!" (In: Sto ja budu gyelaty v 1923 godu? Pravda, 1923 január 1.) Ld. ehhez még: Lev Kulesov – a szovjet avantgárd film úttörőjének és első teoretikusának „Amerikanizálás" című írását (In: Lev Kulesov: Filmművészet és filmrendezés, Gondolat, 1985 77-79.old.) valamint azt a jegyzőkönyvet, amely az 1933-ban Leningrádba látogató Louis Milestone amerikai filmrendező és a szovjet filmesek találkozójáról készült: „Vi etot montazs nazivajetye „amerikanszkim" ..." In: Kinovedcseszkije Zapiszki, 1993-94. 20. szám,236-253.old. Ld. tovább: Bernhard Schulz: Inzsenyer i kommerszant – Amerikanizm v Germanyii I Szovjetszkom Szojuze, In: Berlin-Moszkva, Prestel-Verlag és Galart, Moszkva, 1996. 216-219.old.
11. Ld. ehhez a 20-as évek egyik nagy eretnekjének, a „Mi" című antiutópia szerzőjének, Jevgenyij Zamjatyinnak „O lityerature, revoljucii i entropii" ('Az irodalomról, a forradalomról és az entrópiáról') című írásában kifejtett forradalom-felfogását: „A forradalom ott van mindenütt és mindenben. A forradalom végtelen progresszus, utolsó forradalom nem létezik, ahogy a számsorban nincsen utolsó szám: a forradalom törvénye nem társadalmi, hanem kozmikus törvény, egyetemes törvény, ugyanolyan mint az energiamegmaradás vagy az entrópia, az energia-kimerülés törvénye. (...) Az eretnekek – ők az egyetlen (meglehet, keserű) orvosság az emberi gondolat entrópiája ellen. (...) A robbanás – kevéssé kellemes dolog. Ezért aztán a robbantókat, eretnekeket joggal irtják tűzzel és vassal, fejszével és szóval. A ma szempontjából, mindenféle evolutív, lassú, nehéz, ám hasznos, koráll-alkotó munka szempontjából az eretnekek kártékonyak: meggondolatlanok, ostoba módon a mába vetik magukat a holnapból, romantikusok... Joggal nyisszantják le az eretnek, a dogmát feszegető irodalom fejét: az ilyen irodalom – kártékony. De ez a kártékony irodalom ezerszer hasznosabb a hasznos irodalomnál, mert az entrópia ellen hat, mert az elmeszesedés, betokosodás, elkérgesedés, elpudvásodás, a halotti nyugalom elleni harc eszköze. „(In: Jevgenyij Zamjatyin: Szocsinyenyija 4. köt. München, 1988. 291-293.old.) Ld. még ehhez: Szilágyi Ákos: Hamu és mamu (Az orosz irodalmi avantgard 1917 előtt és után), Holnap Kiadó, ,1989.
12. A forradalmi avantgárd, a totalitárius szovjet és náci film összehasonlító elemzését ld. Szilágyi Ákos: Paradicsomi realizmus. Totalitárius államművészet a XX. században, In: A művészet katonái. Sztálinizmus és kultúra (Szerk.: György Péter és Turai Hedvig), Corvina, 1992. 7-11 old. valamint Uő: Adolf Hitler szupersztár, In: Filmvilág, 1990. 1.szám és: Totalitarnije kulturi XX veka: religija i rinok, In: Obscsesztvennije nauki I szovremennoszty, 1994. 3. szám, 151-166. old. Ld. továbbá: Richard Taylor: Film Propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany, New York, 1979.
13. Ld. ehhez: Alekszandr Etkind: Erosz nyevozmozsnovo: Isztorija pszihoanaliza v Rosszii, Meduza, Szent-Pétervár,1993 és Uő: Szodom I Pszihejа, IC-Galart, Moszkva, 1996.
14. Az értelmiségi tudatban korántsem egészen az: elegendő itt azokra a máig tartó vitákra utalni, amelyek a háború katasztrófális kezdeti szakasza vagy a Vlaszov-hadsereg körül lobbantak föl vagy a szovjet hadifoglyok millióinak sorsukra hagyásáról és a hazatérők Gulagba transzportálásáról, az emberéletet tékozló katonai vezetés felelősségéről stb. stb. szóltak.
15. Jellemző tüntete volt ennek a szemléleti fordulatnak az avantgárd és a totalitárius kultúra viszonyának átértékelése. Míg a 60-as években egymást érték Nyugaton és Keleten egyaránt a forradalmi avantgárd elfeledett és kiátkozott művészetét és kultúráját föltáró, visszasíró, a totalitárius rémkorral szembeállító monográfiák, művészeti albumok, addig a 70-es évek végétől a szovjet avantgárd és a szovjet állam művészeti korának lényegi egységét, folytonosságát kezdték hangsúlyozni a 60-as évek ekkor már nem olyan fiatal nemzedékének művészettörténészei, gondolkodói és művészei is. Mindenekelőtt Igor Golomstok és Boris Groys. Ld ehhez: Igor Golomstock: Totalitarian Art: In the Soviet Union, the Third Reich, Fascist Italy and People's Republic of China, London,1990. (Oroszul: Totalitarnoje iszkusszstvo, Moszkva, Galart, 1994.) Boris Groys: Gesamtkunstwerk Stalin, München 1988 és Sztil Sztalin, In: Uő: Utopija I obmen, Izdatyelsztvo Znak, 1993 és A.I. Morozov: Konyec utopii, Moszkva,Galart, 1995.
16. Jellemző, ahogy ezt a fázist maga Tarkovszkij a 70-es évek közepén Olga Szurkovával közösen írt, ám akkor ki nem adott interjú-könyvében összefoglalja: „A nemzeti érzés – az ember lelki-szellemi alkatának egyik legfontosabb alkotórésze. Márpedig mi, éppenséggel mi, oroszok, gyakran megfeledkezünk a kultúrának erről a nemzeti sajátosságáról. A kultúra és a művészet nemzeti sajátosságait *nemcsak a nemzeti köztársaságokban*

és autonóm nemzetiségi területeken kell tanulmányozni és elmélyíteni, hanem Oroszországban is. Ebben az összefüggésben látom rendkívül fontosnak a magam számára Dosztojevszkij alakját." (In: Olga Szurkova: Knyiga szoposztavlenyij, Kinocentr, Moszkva, 1991. 169.old.) Itt jegyezzük meg, hogy a továbbiakban Olga Szurkova interjú-könyvének *orosz* szövegére támaszkodunk az idézeteknél, s nem Andrej Tarkovszkijnak az Ullstein kiadónál 1985-ben megjelent *Die Versiegelte Zeit* című könyvének csak németül létező szövegére, mely 80 %-ban megegyezik az interjúkötet szövegével és tagolásával (Olga Szurkova pár évvel Tarkovszkij halála után a társszerzői jogokért indított pert megnyerte a kiadóval szemben. A németül napvilágot látott könyv eredeti orosz kézirata mostantól csak kettejük neve alatt jelenhetne meg, amit viszont Tarkovszkij jogörökösei ellenéznek.)

17. Ha a 60-as évek fiatal nemzedékének első visszahajlását a tradícióhoz *szovjetnek és avantgárdnak*, a másodikat pedig *oroszosnak és modernnek* nevezzük, akkor meg kell említenünk azt a sajátos *harmadik visszahajlást* is, amely a 70-es években bontakozik ki és tart mindmáig, s amely a *posztmodern* jegyében áll. Ez a visszahajlás már nem vagy alig észrevehetően jelenik meg a szovjet filmművészetben, hiszen csak az underground képzőművészetben (a moszkvai konceptartban és szoc-artban), a költői performanszokban és az amatőrfilmezésben (például a leningrádi nekrorealizmusban) valósult meg. Ez a visszahajlás már nem valamilyen tradícióhoz való visszahajlás, hanem a visszahajláshoz mint formához, konvencióhoz, a „szovjethez" mint jelrendszerhez való visszahajlás. Ebben a visszahajlásban nyoma sincs már a tradíció aktualizálásának a hagyománytörő, sivár fennálló világgal szemben, nyoma sincs a kontestálás pátoszának. A kontestálás is csak egy „nyelv", egy „jelrendszer", egy „nyelvjáték" a sok közül, amellyel műalkotásokat, pontosabban szövegeket, eseményeket, látványokat lehet működtetni. Semminek nincs általános érvénye, érvényessége csak az érvényesítő én-nek van, amikor és ahogyan, ameddig és amíg. Ld. ehhez: Borisz Groys: Sztyil Sztalin, In: Uő: Utopija i obmen, Znak, 1993. 11-112.old. Borisz Paramonov: Posztmodernyizm – Konyec sztyilja, In: Nyezaviszimaja Gazeta, 1994. január 26. 5.old.Mihail Epstejn: After the Future: The Paradoxes of Postmodernism and Contemporary Russian Culture, Amherst: Massachussetts University press, 1995. és Uő: Vera i obraz, Ermitazs, USA, 1994. Evelyne Artaud – Michel Chassal: Perestroik'art – Les couleurs de la transparance, Edition Cercle d'Art, 1990. Dmitrij Prigow: Arbeiten (1975-1995), Ludwig Museum Budapest, 1995. O. V. Holmogorova: Szoc-art, Moszkva,Galart, 1994. Szilágyi Ákos: Mint hulla a hulla! (Vázlat a szovjet nekrorealizmusról) In: Uő: A vágy titoktalan tárgya, Liget, 1994.
18. Idézi: Olga Szurkova: Knyiga szoposztavlenyij, i. m. 1991. 87.old.
19. In: i.m. 78-79.old.
20. In: i.m. 77.old.
21. In: i.m. 61.old.
22. In: i.m. 65-66.old.
23. In: i.m. 89.old.
24. In: i.m. 52.old.
25. „Vajanyije iz vremnyi", vagyis „szobrászkodás az időből" vagy az „idő anyagából" – így hangzik Tarkovszkij alapmeghatározása. (In: i.m. 90.old.)
26. Igaz, Tarkovszkij ebben a Dovzsenko-rajongásban egyáltalán nem állt egyedül. A nagy ukrán filmrendező a moszkvai filmfőiskolán tanított haláláig és az „új hullámos" nemzedékre kivételes hatással volt mind művészi zsenijével, mind legendás egyszerűségével és erkölcsi tisztaságával. Joszeliani szerint „Dovzsenko valóban zseni volt, sokak számára mindmáig felfoghatatlan maradt". (In: Positif,1969. 110. szám) Paradzsanov, aki a kijevi Dovzsenko filmstúdióban egy ukrán klasszikus novellája alapján készítette el első igazi filmjét ugyanúgy mesterének tekintette őt mint Koncsalovszkij, aki a *Szibériáda* „örök nagyapójának" alakjában állított emléket neki. Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy az orosz film fiatal rendezői nemzedéke éppúgy az ukrán – „kisorosz" – Dovzsenko *Földjéről* érkezett, ahogy a múlt században Dosztojevszkij nemzedéke „bújt ki" – az író elhíresült megfogalmazását idézve – a „kisorosz" Gogol *Köpenyéből*. Ld. még: A. Tarkovszkij: Ucsityel (K 70-letyiju szo dnya rozsgyenyija A: P. Dovzsenko), In: Szovjetszkoje Kino, 1964. szeptember 12.
27. Ld. erről: V.V. Bicskov: Russzkaja szrednyevekovaja esztetyika, Miszl, Moszkva, 1992. 207-294.old.
28. Ld. ehhez: G. P. Fedotov: O szvjatom duhe v prirogye I kulture, In: Uő: Rosszija, Jevropa i mi, Ymca-Press, Párizs, 1978. 215-228.old.
29. Ld. ehhez: Lepahin Valerij: Az óorosz kultúra ikonarcúsága, JATE, Szeged, 1993.
30. Ld. ehhez: Szemjon Frank: Russzkoje mirovozzrenyije, In: Obscsesztvennije Nauki i szovremennoszty, 1990. 6. és 1991. l. számai
31. A „civilizáció" szót az angolszász nyelvben meghonosodott értelemben használjuk, ahogyan például Toynbee különböztette meg Oroszországot a bizánci ortodox civilizáció oldalágaként. Ebben az értelemben honosodott meg egyébként a „civilizáció" szó az oroszban is. Különösen a posztszovjet időszakban – a birodalmi egységes állam keretében egyesített „orosz civilizációtól" távolodva – sokasodtak meg az „orosz civilizációnak" szentelt elmélkedések, kézikönyvek, sőt, tankönyvek Oroszországban. Csak néhány a legfrisebbek közül: A. Sz. Ahiezer: Rosszija: krityika isztoricseszkovo opita, I-III. Moszkva, 1991 Civilizacija (M. A. Barg szerk.) vip. 1-3. Moszkva, 1992-1995 Ju.V. Jakovec: Isztorija civilizacij, Moszkva, 1994 I. N. Jonov: Rosszijszkaja civilizácija (IX-nacsalo XX veka), Proszvescsenyije, Moszkva, 1995 L. I. Szemennyikova: Rosszija v mirovom szoobscsesztve civilizacij, Kurszív, Brjanszk,1996.
32. Pilinszky János: A kelet-európai kultúrák néhány adottságáról – Simone Weil gondolatvilágának fényében, In: Uő: A mélypont ünnepélye, 1. kötet, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1984. 426-427.old.
33. In: Duhovnij mir D. P. Koncsalovszkovo, Párizs, 1977. 15.old. Ugyanitt a második világháborút követően emigrációba kényszerült orosz történész és gondolkodó ezt írja még: „Ezt az irodalmat teljes egészében a kereszténység eszménye hatja át, annak pravoszláv (ortodox) kifejezési formájában. Mindez rendkívüli művészi megelevenítő erővel párosul. Teljes egészében orosz talajról sarjadt, csak a forma tekintetében – európai, tartalmában – teljesen orosz. Az orosz nép lelkéből lelkedzett, az ő világszemléletét, világérzékelését, erkölcsi felfogását, életbölcsességét, feladatát tükrözi. E szerint nem a törvények, nem az államiság, nem a társadalmiság, nem az egyéni, testületi, csoportos jogok, nem a tudomány, a dicsőség stb. stb. számítanak, hanem az örök értékekkel való érintkezés – Isten, az „istenes élet", a testvériség tudata, a másiknak mint felebarátunknak a szeretete, az egyszerűség, az alázat. Mindenki bűnös avagy „nincsenek bűnösök e világon". A szenvedés felmagasztalása. Egyszóval az evangéliumi igazságok. Ily módon nemcsak irodalom ez már, hanem filozófia és vallás is, amely művészi-irodalmi alakokban és képekben nyer kifejezést. Egy különös spirituális világ feltárása és megnyitása ez Európa és az egész világ számára." (I.m. 18.old.)

Gondolatok a könyvtárról

MISKOLCZY AMBRUS

„És elmondja, hogy Hitlerre gondol…
(Esterházy Péter: Termelési regény")

A Hitler könyvei közé beszabaduló történész szívét először „boldogság" járja át, hiszen másoktól még alig kiaknázott forráskincset tárhat föl. Aztán lassan kétségek ébrednek benne. Vajon mindegyik könyv csakugyan Hitler tulajdona volt-e? S ha igen, akkor őtőle származik-e az összes lapszéli jegyzet? Valamennyi alá- és melléhúzás? A díszkötésű Mein Kampf-példány margóján a kérdőjeleket ő maga helyezte volna el? S miként kell értelmezni a kétségkívül Hitlertől eredő kiemeléseket? Egyetértés jelei ezek, vagy talán épp ellenkezőleg? Amikor pedig a jegyzetből minden kétséget kizáróan meg lehet állapítani, hogy Hitler véleményét tükrözi, akkor még mindig számolni kell azzal a körülménnyel, hogy az olvasó olvasás közbeni véleménye a könyv végére érve akár meg is változhatott. Megannyi kérdés – némelyikükre a kutatásra jutó szűkreszabott idő miatt nem sikerült feleletet találni, mások pedig, úgylehet, örökre megválaszolatlanul maradnak.

A történész nem tehet egyebet: bevallja korlátait, bevallja, hogy nem képes pontos és teljesen tárgyilagos leírást adni a könyvtárról. Csak annyira vállalkozik, hogy az itt következő írásban meg fogja osztani föltevéseit az olvasóval.

De még ez sem könnyű vállalkozás. Amidőn a szellem nagyjainak könyvtárait búvároljuk, a nagy gondolatok eredetét, megszületésük körülményeit vizsgálva, van sugallat, amelyet követhetünk: éppen a szellemi nagyság sugallata. Ennek a könyvtárnak a kutatója persze le kell, hogy mondjon az efféle iránymutatásokról.

A Führer olvas" – ezzel a képaláírással örökítette meg urát a náci udvari fényképész, Heinrich Hofmann.[1] A fénykép abban az 1932-i albumban jelent meg, amely a híres, repülőgépes választási kampánykörutat mutatta be. Az ábrázolásnak nyilván azt a jelentést kellett hordoznia, hogy a Führer még az ilyen észveszejtő tempójú utazás közben, két beszéd között is szívesen választja az elmélyülést. Hofmann 1936-i képeskönyvében Hitler már csak lapozgat egy könyvben. Olvasni olvas, de újságot (mint jó lokálpatrióta: a berchtesgadeni helyi lapot.)[2] Az olvasó Adolf Hitler motívuma lassan eltűnik az ikonográfiából azidőtájt, amikor a náci hírverés szerint már cselekedni kellett, miután letelt a felkészülés időszaka.

Pedig fontos tudni, hogy olvasott-e, s mit Adolf Hitler. Ifjúkori olvasmányait sokan meghatározónak tartják. Föl szokták vetni például May Károly felelősségét,[3] mert róla Hitler úgy nyilatkozott, hogy ő nyitotta szemét a világra.[4] Amidőn a hatalomátvetel után állítólag újraolvasta kedvenc kamaszkori íróját,[5] s May Múzeumot is alapított, mintha elfelejtette volna, hogy – az 1912-ben Bécsben pacifista előadást tartó – May Károly nagy hősei nem szerették az erőszakot,[6] az apacsok iránti rokonszenve pedig aligha minősíthető rasszizmusnak. Legkitűnőbb életrajzírója: Joachim Fest Wagner hatását tarja meghatározó élménynek, és azt sugallja, hogy a nagy operák nélkül nem lehetett volna Hitler az, ami lett.[7] Valójában – hangsúlyozzák mások – csak a teatralitás érdekelte, nem értette Wagner gondolati mélységét.[8] De amikor a Führer a maga módján eljátszotta a maga wagneri színjátékát, akkor mégis az eredeti hatása alatt tette ezt. Aztán előszeretettel hivatkoznak az *Ostara* című okkult folyóiratra és szerkesztőjére, Lanz von Liebenfelsre. Hogy Bécsben ő lett volna Hitler mestere. A müncheni évekkel kapcsolatban a legtöbben a félresiklott morfinista költő, Dietrich Eckart szerepét emelik ki. C. C. Mann, kitűnő könyvesszéjében, általánosságban is foglalkozik azzal a viszonnyal, amelyek a Mein Kampf szerzőjét bizonyos német szellemi hagyományhoz fűzi. A történészek tehát mind nagy fontosságot tulajdonítanak Hitler olvasmányainak.[9] Ezek után mely könyvtárjáró tud ellenállni a kíváncsiság kísértésének, ha tallózhat a Führer könyvei között? S különösen akkor, ha eddig mindössze egyetlenegy nagyobb tanulmány (és néhány újságcikk) született e könyvtárról?

Hitler olvasási szokásai

Üssük föl a „Hitler-Könyvtár" egyik albumát! A Hitler-Jugend vezetője, Baldur von Schirach így kelt védelmére vezérének „a magánkedvteléseiről elterjedt pletykák és hazugságok" ellenében: „Nagy örömet jelent számára könyvtára, amely mintegy 6000 kötetből áll, amelyeket nemcsak átlapozott, hanem el is olvasott. E könyvtár legnagyobb ré-

A jelen dolgozat, amely a náci mitológiát elemző nagyobb munka része a Fulbright Alapítványtól – a Contrasting National Mythologies című pályázattal – elnyert ösztöndíjas tanulmányutamon készült, és kapcsolódik a kelet-közép- és délkelet-európai nemzeti mitológiák vizsgálatát célzó OTKA pályázathoz. Őszintén köszönöm a washingtoni Kongresszusi Könyvtár Ritka Könyvek Gyűjteményében dolgozó könyvtárosoknak az önzetlen segítséget, amellyel munkámat segítették, és az éppen folyó katalogizálásnak alávetett könyveket sok fáradsággal előkerítették. Külön köszönettel tartozom Joseph Agyemangnak, akinek tanácsai nélkül nem juthattam volna be a raktárba.

sze építészeti és történeti művekből áll."[10] Hogy hány könyve volt Hitlernek, nem tudjuk, mert erről katalógus nem maradt fenn, mint hanglemezeiről és képeiről. A könyvekből csak annyi van meg, amennyit Berchtesgaden mellett az egyik sóbányában megtaláltak az amerikaiak. Innen Münchenbe szállították, és egy német asszisztensre bízták a felügyeletet, aki minden betévedőnek lelkesen mutogatta az anyagot, ési olyannyira belefeledkezett ezekbe az örömökbe, hogy végül kifejezetten meg kellett parancsolni az anyag Amerikába való átszállítását. Ma a Kongresszusi Könyvtár Ritka Könyveinek Tárában, annak Harmadik Birodalom című különgyűjteményében található. Katalogizálását csak mostanában fejezik be. Ez a szerencsé-je a könyvtárjárónak, mert végül csak besírhatja magát a raktárba. A látvány mégis más, mint a katalóguscédula. Szembeötlenek a nagy, díszes kötetek, amelyek közül sok fehér pergamenbe van kötve. A látogató szívesen ismerné fel a pompás kivitelű könyvek jelképiségét. A legnagyobb, fehér bőrbe kötött könyv, amelyet lehetetlenség nem azonnal észrevenni, a gyarmatokról szól.[11] A könyvben Hitlernek szóló, vörös betűkkel nyomtatott ajánlás buzdít a gyarmatok visszaszerzésére. Nem ilyen nagy, de aranybetűs kötésű a „zsidókérdés" története. Ebből csupán tíz darab készült ilyen pompázatos kivitelben. (Ez nem az első, csak a nyolcadik.[12] Ugyanis Karl Holz néptársnak dedikálta a szerző, s ő nyilván továbbajándékozta Hitlernek, mert az utóbbi ex librisét is megtaláljuk benne.)

A könyvtár persze nem jó, a látogatóban semmi irigységet nem ébreszt. Goebbels, úgy látszik, lódított, amikor „A Führer és a művészetek" című írásában arról elmélkedett, hogy Hitler „a dilettantizmus esküdt ellensége, és ama büszke nézetnek hódol, hogy kifizetődőbb a jót és a nagyot tízszer elolvasni, megnézni vagy meghallgatni, mint tízszer valami átlagos vagy átlagon aluli árut".[13] Hitler valójában kulturális mindenevő volt. Wagnert, amíg ideje engedte, rituálisan élvezte Bayreuthban, rajongott Lehár Ferenc *Víg özvegyéért*, és hanglemezen megvolt neki *A fürdőkádamban én vagyok a kapitány* című nóta. Az ifjúkori barát, August Kubizek szerint Hitler szinte valamennyi német klasszikust olvasta, Schopenhauerje, majd Nietzschéje mindig vele volt.[14] Könyvtárában ezeknek nyomuk sincs. A félművelтség vagy inkább az obskúrus szubkultúra nyomja rá bélyegét a Hitler Könyvtár arculatára.[15] Az viszont túlzás, hogy nincs benne érték,[16] legfeljebb nem sok. Hölgyismerősei gyakran ajándékoztak neki szép könyvet. A filmrendező, Leni Riefenstahl – aki a nürnbergi pártnapi seregszemléket olyan mesterien vitte a mozivászonra, hogy a náci dinamikának és önmozgásnak már-már a transzcendencia látszatát tudta kölcsönözni – Fichte sorozattal lepte meg. Gerdy Troost – Paul Ludwignak, az elsőszámú építésznek özvegye, az egyetlen, aki állítólag ellent mert mondani neki anélkül hogy megtorlástól kellett volna tartania[17] – 1942 karácsonyára 19. századi művészlevelek igazán szép válogatásával ajándékozta meg.[18] A könyvtárban ma meglévő egyetlen klasszikus szépirodalmi értéket: Kleist összes írásait is egyik nőrajongójától kapta. A hatalma csúcsára érkező Hitler – jellemző módon épp titkárnőjének –arról panaszkodott, hogy nincs ideje szépirodalomra, és csak tudományos műveket olvas.[19] (Állítólag a börtönben sokat olvasott. Akkor viszont mikor diktálta a *Mein Kampfot*?)[20]

Hitler olvasási technikáját és olvasottságát Joachim Fest jellemezte a legmélyebbrehatóan. „Hitler olvasmányairól csak annyit tudunk, amit mások elmeséltek, mivel ő nagyon ritkán beszélt könyvekről vagy kedvenc íróiról. Mint annyi autodidakta, félt, hogy gondolatait nem tartják eredetinek. Az egyetlen író, akit gyakran és különböző összefüggésekben idézett, Schopenhauer volt. Róla azt állította, hogy műveit magával vitte a frontra." Titkárnője egyszer szóvá tette a filozófiai fejtegetésekbe bonyolódó Führernél, hogy amit mond, Schopenhauernél is megtalálható, mire a leleplezett így vágta ki magát: „Ne felejtse, gyermekem, hogy mindaz, amit tudunk, másoktól származik, és minden ember csak egy apró részecskével járul hozzá az egészhez."[21] Fest így jellemzi Hitler ismereteinek forrásait: „Világszemléletének elemeit másodlagos áltudományos munkákból merítette: fajelméleti értekezésekből, antiszemita pamfletekből, a teutonságról, a fajmisztikáról, az eugenikáról szóló munkákból, valamint a darwinizmusról és a filozófia történetéről szóló népszerű írásokból".[22] Valószínűleg igaz, hogy „műveltségének alapját a fronton szerzett tapasztalata alkotta. Tipikus félművelt maradt egész életében, olyan aki mindig mindent mindenkinél jobban tudott, aki a felcsipegetett fél- vagy hamis ismeretekkel lehetőleg olyan közönség előtt hozakodott elő, amelyre azért hatott, mert még nála is tudatlanabb volt."[23]

Az értelmiségieket megvetette, de megvetése mögött könnyű fölfedezni az önértékelés zavarát s a kényszerers versengést. Saját olvasásmódját így veti egybe az övékével a *Mein Kampf* lapjain:

"Természetesen mást értek »olvasás« alatt mint a mi ún. »intelligenciánk« nagy átlaga.

Ismerek embereket, akik végtelenül sokat »olvasnak«, könyvről könyvre és betűről betűre haladnak, és mégsem tudnám őket »olvasott«-nak minősíteni. Persze »tudásuk« óriási, csakhogy agyuk nem képes ezt a felvett anyagot feldolgozni és rendszerezni. Hiányzik belőlük a művészet, hogy a könyvben elkülönítsék az értékest az értéktelentől, azt amit mindig fejben kell tartani és amit, ha lehet, egyáltalán nem is kell látni, mindenesetre nem cipelni céltalan ballaszktként. Az olvasás sem öncél, hanem célnak alárendelt eszköz. Elsősorban abban kell segítenie, hogy kiteljen az a keret, amelyet kinek-kinek a tehetsége és képessége nyújt, azon belül eszközt és építőanyagot jelent, amelyre az egyes embernek élethivatásához szüksége van, függetlenül attól, hogy egyszerű kenyérkeresetről vagy pedig magasabb rendeltetésről van szó; másodsorban pedig általános világképet kell közvetítenie. Mindkét esetben azonban arra van szükség, hogy annak a tartalmát, amit valamikor olvastunk, ne a könyv felépítésének megfelelően adjuk tovább, vagy abban sorrendben ahogy emlékezetünk felidézi a könyveket, hanem úgy kell beilleszteni, mint egy mozaikkockát az általános világkép neki kijáró helyére, és éppen így segít, hogy ez a kép az olvasó fejében kialakuljon. Egyébként a betanult anyagból zavaros összevisszaság keletkezik, amely egyrészt értéktelen, másrészt a boldogtalan olvasót beképzeltté teszi. Végül egész komolyan »művelt«-nek hiszi magát, azt hiszi, ért valamit az életből, és vannak ismeretei, miközben e »műveltségének« gyarapodása valójában egyre inkább elidegeníti a világtól, mígnem szanatóriumba kerül, vagy politikus lesz egy »parlamentben«."[24]

Ceruzajegyzetek

Az olvasó Führernek megvolt szerencsére az a szokása, hogy olykor megjelölte ceruzájával, amit fontosnak tartott, és olykor egy-két szót is odavetett. Kérdés persze, hogy ő írt-e bele a könyvekbe. Itt nem részletezendő okokból az a benyomás alakult ki bennem, hogy a könyvtárban megfigyelhető mindkét bejegyzési mód, mind a finom grafitceruzás vonal, mind pedig a durva kék vagy piros aláhúzás az ő kezétől származik. Hitler kézírása egyébként elég nehezen felismerhető, akkor is, amikor kalligrafikus, akkor is, amikor kusza. Éppoly jellegtelen, mint az arca. Politikai pályafutását részben e jellegtelen, üres arcnak köszönhette, mondja Ernst Jünger 1945-ös naplóbejegyzésében.[25]

S alighanem Jünger műve, a *Tűz és vér* a Hitler-könyvtár legjobb darabja,.[26] Vallomás a háborúról ez a mű, az ölőgép-ember magatartásának diagnózisa. Nem rágódás az emlékeken, nem azok öncélú újraélése, hanem készülődés a jövőre, az 1919-ben született „modern nacionalizmus" kiteljesítése. „A férfiak, akik számára írok, tudják hogy nem múlt-, hanem jövőbeli dolgokról van szó." Hitler a több tucat, neki ajánlott háborús könyvbe, úgy tűnik, legfeljebb belelapozott. Ezzel azonban vitatkozott. Kérdőjelet tett a lapszélre a következő passzus mellé: „A csata a termelés félelmetes mérlege. A győzelem annak az üzleti versenytársnak a sikere, aki olcsóbban, a célnak megfelelőbben és gyorsabban tud termelni. Itt fedi fel a mi korunk a másik arcát. Nyilvánvalóvá válik a gép uralma az ember fölött, a szolgáé az úr fölött... a technika véres győzelmet arat." A Führernek ez bizonyára azért nem tetszett, mert ő a már egyedül üdvözítőnek hirdetett világnézet birtokában az embernek a technika fölötti uralmát hirdette. Gondolom, a következő gondolatmenettel sem érthetett egyet, de csak a lapszélen húzott egy vonalat: „Olyan korból származunk, amelyben a postahivatalokat úgy építették, mint a román stílusú várakat, a pályaudvarokat mint gótikus várakat és az elektromos műveket mint kisvárosi palotákat, olyan korból, amelyben az új tartalmakat régi homlokzatok mögé rejtik, és amelyben lelkileg még nem nőttünk fel a gépi fejlődéshez. Bárcsak ez a vasközjáték [– mármint a csata –] arra szolgálna, hogy legalább mi magunkkal tisztába jöjjünk." Hitler innen is meríthetett ötletet. Amikor, immár hatalma teljében, a náci pártnapon a művészetről is hosszú beszédet tartott, elítélte a historizáló stílusokat. Általában is elvetette az ún. teutomániát. Amikor a tannenbergi, historizáló stílusú emlékműnél a felravatalozott Hindenburgot búcsúztatta, úgy nyilatkozott, hogy „most indulj a Valhallába."[27] A mindennapi élet pszichopatológiájának fíléstelen tünete volt ez, hiszen azt is jelentette, hogy Hindenburgnak még az árnyékától is meg kíván szabadulni. Megtévesztő az az ismert ábrázolás, amelyen Hitler páncélos lovagként látható. A páncél nem illett az ő mítoszához, hiszen „a nép mélyéről jövő egyszerű frontkatona"-ként bukkant fel, mint új megváltó. Számára a front volt a nemzetiszocialista népiség iskolája.

A frontszolidaritás élményében mindenki egyenlőnek érezhette magát a másikkal. Hitler nem húzta alá, de csak egyetérthetett Jüngerrel abban, hogy a frontkatona „ágya a csatamező". Itt minden valami értelmet kap, új felismerés forrásává válik: „Életet és halált a kézben tartani, az ember számára hatalmas érzés, és a csatában a természet örök törvényein kívül nincs más törvény". Ott aztán „szépek a vadállatok". Hitler magát farkasnak tartotta, főhadiszállását is farkasról nevezte el, és mindennek forrása az, hogy hadifutárként farkas fedőnéven teljesítette szolgálatát. Jünger azt öltöztette irodalmi formába, amihez hasonlót a náci propaganda csak a rasszizmus primitív szólamaival tudott hírlelni. Az élet melódiájáról a Führer hol fecsegett, hol üvöltözött, de ilyen sejtelmes és mégis konkrét halandzsára, mint az író, nem volt képes: „Mi nem akarunk békés és konstruált világot, mi a világot lehetőségeinek teljességével akarjuk, a színek és hangok egész skálájával, a maga mindent felölelő melódiájával és kontrasztjainak szaggató feszültségével. Számunkra olyan, amilyen, és így jó." Ezt Hitler a lapszélen ceruzával megjelölte: „És miközben itt egymást öljük, bizonyára annál fontosabbat teszünk, mintha valami nagy kásává öntenének össze minket. Alkotunk. Műhelyünk a csatamező. Az ellentmondásból jön elő az igazság és a mű, a kontrasztok lecsiszolt csúcsából, a vértekről lepattanó szikrákból." Elképzelhető, mennyire tetszhetett Hitlernek az a hely, ahol Jünger a minap még az iskolamestertől félő fiatal katona méltóságáról ír. Jelölte is a lapszélen.

Hitler nem értette meg az itt következő részt, vagy nem értett vele egyet. Erről a lapszélre vetett kérdőjel árulkodik: „Egy anya sohasem fogja megérteni, ami ma itt velünk történik. És én sem szeretném, ha olyan hősies anyám lenne, amilyet a drámaírók darabjaikban felléptetnek, és akik elfogadják, hogy fiúk egy eszme áldozatává válik. Ezt elfogadhatja az apa, de az anya számára felfoghatatlan." Pedig Hitler anyja, miután több gyermekét is elvesztette, valósággal bálványozta őt. És ő is anyját. A korabeli sajtóban is közölt verse épp erről szól: mi lesz, ha meghal az anyja. Amikor ez bekövetkezett, az orvos nem látott még ilyen szerencsétlennek embert, mint a gyászoló fiút. Olyan megrázkódtatás volt ez, hogy van, aki egyenesen úgy értelmezi tevékenységét, mint a világon való bosszúállást anyja szenvedéseiért.[28] Az ilyen pszichologizáló magyarázat szerint Hitler az anya halála után megkeményedett, vagy inkább kiürült, és érzéketlenné vált, kiváltképp érzéketlenné épp az anyákat és gyermekeiket összefűző kapocs iránt. Amikor a sörpuccs után bíróság elé állították, akkor az utolsó szó jogán azt is hangoztatta, hogy a mozgalom, mármint a náci mozgalom, „akkor sikerült volna félre, ha akárcsak egyetlenegy anya előállt volna, és a következőket mondta volna: Hitler úr, gyermekem élete az ön lelkén szárad. De biztosíthatok mindenkit, egyetlen anya sem jött hozzám" – eleveníti fel az esetet a mozgalom – hűség jegyében fogant – krónikája.[29]

Nem tudjuk, mi járhatott Hitler fejében, amikor a jüngeri gondolatmenet folytatását megjelölte a lapszélen: „És amikor mi holnapután, nem, már holnap reggel rohamra indulunk, a föld olyan vértől színeződik, amelyet enkezünkkel ontottunk ki. Ámde a másik oldalon, a dickensi családi környezetből érkező katonákkal is ugyanez történik. Ama viszony mentén, amely bennünket az ellenséggel összeköt, ide-oda imbolyog a sötét, szenvedő anya. Sokat kell még tanulnunk, ha meg akarunk szabadulni a háború e figurájától, hogy mindent összhangba hozhassunk." Hitler a maga részéről megtette. És úgy érezhette, a *Mein Kampf*ban jobban elmondta a szintén megjelölt következő gondolatot: „Minden csak kifejezés, és az ember fegyvereiben az életet hajtó erők keménysége és könyörtelensége tudja magát találó módon kifejezni. Amit az állatvilágban az erősebb karmaival és fogaival az élő testtel művel, azt tesszük itt mi a gránátokkal." Ugyanakkor felvillan a kontraszt, miután a halott bajtárs holmijából kis csoma-

got készítettek a túlélők, és a priccseken elheveredve, gondosan jelentéktelen dolgokról beszélgettek. Az olvasó ezt is aláhúzta: „Gyermekként feküdtünk így reggel a meleg ágyban, miközben az iskola a maga kis gondjaival fenyegetett. Ugyanígy szeretne a lét mindig lágyan és gondosan bezáródni az álmok fészkébe az éber és kemény valósággal szemben." Aztán jön a rohamelőtti éjszakai menetelés, amelyet az olvasó szintén megjelölt: „Felkelünk és úgy érezzük, a talaj elsüllyed lábunk alól." Kezdődik „az élet orgiája". A sok közül két utolsó – ceruzával megjelölt – jellemzése ennek: „Az életakarat az egyes emberről a nemzetre sugárzik át. Az egyes ember tettre készen áll, titokzatosan, élete minden szálát ellenállhatatlan erőáram feszültsége járja át. Ezért lehet mindenki ezekben a pillanatokban, amelyek felemelők és borzalmasak, teremtők és megsemmisítők mint maga az élet, csak hős, még az utolsó kalmárlélek is kigyullad és egy magasabb lét és nemlét értelmének veti alá magát." Itt már nem lehet – és nem is kell – gondolkodni. „Vannak dolgok, amelyekhez az embernek hagynia kell, hadd sodródjék oda, és amely dolgok csak önmagukból érthetőek." De hogy Hitler ebből a színvonalas lázbeszédből mit fogott fel, ki tudja. A zsarnokok szerencséje és balszerencséje, hogy akik dicsőítik őket, vagy alájuk játszanak, jóval többet látnak bennük, mint ami bennük lappang. Többet abból, amit emberi lényegnek nevezünk, miközben a zsarnok éppen ezt akarja megsemmisíteni, saját önfenntartása érdekében is. Így járt Jünger, Heidegger és Carl Schmitt is Hitlerrel. Csakhogy míg e két utóbbi nem mert szembefordulni a veszélyes bálvánnyal, Jünger megírta az ellenállás regényét, igaz, azt állítva, hogy annak központi figurája Sztálin. Nem vett részt a július 20-i összeesküvésben sem, talán azért, mert úgy érezte, a dolgoknak ki kell magukat futniuk, mestersége-sen nem lehet beleszólni. Mégis perbe lehetett volna őt is fogni, de Hitler megvédte. Ugyanakkor Jünger – két említette barátjától eltérően – önkritikát gyakorolt, hogy aztán az „Erdőjáró"-ban megírja hajdani énjének továbbélését is. Most százegyesztendős.

Időrendben Ernst Moritz Arndt „Katekizmusa" nyitja meg a Hitler által összefirkált könyvek sorát.[30] A napóleoni idők legnépszerűbb német pamfletírójának művét a szerző ükonokája ajándékozta az ő vezérének. Az olvasót a versek nem érdekelték, annál inkább az ember, az állat és Isten kapcsolata. Alá is húzta: „Isten teremtette az állatot az ember hasznára." Lapszéli ceruzavonással jelölte: „Szabad ember az, aki Isten akarata szerint cselekszik, azt teszi, amit Isten az ő szívébe írt, de aki félelemtől reszket: az szolga, és aki félelemből csinál bármit is: alacsonyrendű állat." Továbbá: „Isten csak a büszke szívben lakozik, az alacsony értelem számára az ég túl magas."

Csábító a tézis: a Hitler-jelenség a német különút szerves folyománya. A nacionalista öncélúság gondolatának folytonossága kétségtelen. De a fajelmélet és annak alkalmazása: az, hogy az embereket fajokra osszák, és módszeresen irtsák, XX. századi új fejlemény. Arndtot alaposan át kellett értelmezni, hogy a nürnbergi zsidótörvényekkel egyidőben – példás – állatvédelmi törvényt hozzanak. Jellemző, hogy a már említett díszkötésű könyv, „A zsidókérdés története" a fajelmélet előzményeit nem a biológiában, hanem a középkori babonás obskurantizmusban próbálta fellelni és egy-két zavaros XIX. századi brosúrában, miközben a reformációt és főleg Luthert elmarasztalta, mert az egyéni hitélet felelősségével „gyakorlatilag lehullt a korlát a németség és a zsidóság között".[31] Hogy a kereszténység mennyire kizárja a fajelméletet, azzal egyébként Hitler is tisztában volt, jobban, mint azok, akik Krisztushoz vagy Lutherhez akarják kapcsolni a hitleri eszmevilág kialakulását. De akkor miért jelölte meg Arndt könyvében a zsoltáros Dávid király szavait, arról, hogy „Isten a mi erősségünk", és „ezért nem félünk, akkor sem, ha elpusztul a világ". Bizonyára nem véletlen, hogy e „katekizmus"-t 1942-ben újra kiadták. Csak azt nem lehet tudni, milyen célzattal tették, és ki hogyan olvasta. Mert amit Hitler megjelölt, azt katonai ellenzéke is vallhatta volna: „Aki a zsarnokért harcol, és az igazság ellen vonja ki gyilkos fegyverét, annak neve átkozott a nép körében".

Arndt tehát nem tekinthető a nácizmus előzményének, Paul de Lagarde viszont annál inkább. Bár ő a múlt századi német konzervatív gondolkodás egyik reprezentatív képviselője,[32] akinek jelentőségét nem vonják kétségbe,[33] sőt a „kulturális kétségbeesés" prófétájaként munkásságát bőven bemutatták,[34] mégis háttérbe szokott szorulni Chamberlain mögött, ilyen összefüggésben alig említik,[35] vagy egyenesen megfeledkeznek róla.[36] Fő műve –az 1885-ben először megjelent „Német írások" című cikkgyűjtemény – méltó helyet foglal el Hitler könyvtárában.[37] Két példányban is. A náci írások kiadója, J. F. Lehmann tette közzé 1934-ben, mindkettőt ajánlva. Az egyik ajánlás: „A Harmadik Birodalom prófétáját a Harmadik Birodalom megalkotójának". A másik ajánlás: „A német nép régi prófétáját az ő utódjának". Az első ajánlás egyértelmű, hogy kinek szól. A második szólhat Alfred Rosenbergnek is. Az ő néhány könyve ugyanis összekeveredett Hitler könyveivel. A történész filológiai problémája csak az, hogy sajnos épp ebben az utóbbi ajánlással ellátott példányban találjuk a különböző jelöléseket kék ceruzával, amellyel Rosenberg maga is belefirkált saját könyveibe. A kérdést nemcsak filológiai okokból nehéz eldönteni. Elvégre a nürnbergi sportcsarnok alapkőletételekor mindkét könyvet befalazták, nemcsak a *Mein Kampfot*, hanem „*A XX. század mítoszát*" is. A megjelölt részek mindkét figurára jellemzőek. Bár talán több olyan mozzanat van az aláhúzott vagy oldalhúzással jelölt részekben, amelyek inkább Hitlernek nyerhették meg a tetszését. Az olvasó például kérdőjelet tett ama rész mellé, amely a német nemzet számára egyetlen vallást tart kívánatosnak. A Führer ugyanis hatalompolitikai megfontolásokból – mondhatnánk – a felekezeti béke és a vallásos pluralizmus híve volt. Nem akarta, hogy a felekezeti viszálykodások, a vallásról szóló viták a főcélról eltereljék a figyelmet. Rosenberg viszont „mítosz" névvel valami új valláspótló világnézetet akart kialakítani. Míg Hitlernél a náci ateizmus Isten nevével is visszaélt, Rosenberg „mítosz"-tanában a keresztény hittételek mintájára rakott össze valami féle magánteológiát, amelyben például az ember és a világ nem Isten teremtményei, hanem Istennel egylényegű és egyszerre örök dolgok. Goebbels nagy mulatságára a mítoszt hivatalossá is próbálta tenni. Ez az ideológusi becsvágy lehetett egyik oka annak, hogy Hitler megalázó módon kihagyta Rosenberget a birodalom központi vezetéséből.[38] A Führer ellenezte, hogy „A XX. század mítoszá"-nak „párt-pápai jelleget" adjanak. A címét is rossznak találta, mert „nem lehet azt mondani, hogy a XX. század mítoszát, mint valami misztikus dolgot a XIX. szá-

zad szellemi irányzataival állítjuk szembe, hanem mint nemzeti szocialista azt kell mondani, hogy a XX. század hitét és tudását a XIX. század mítoszával állítjuk szembe."[39] Mindemellett Rosenberg főideológusnak számított, és a háború folyamán a keleti területeken nagy hatalmat kapott.

Rosenberg, amikor Szent Pált „epileptikus zsidó"-nak nevezte, akinek szubjektív élményeire épült a keresztény egyház,[40] azt a Lagarde által is képviselt antiszemita közhelyet ismételte meg, hogy – mint latinosan írták a távolság érzékeltetése végett is: – Paulus hozta be az egyházba az Ótestamentumot. Ebben persze semmi eltérés nem volt a Vezér és az Ideológus között. Aminthogy abban sem, hogy a zsidók idegenek, márpedig „egy idegen részecske gennyedést okoz a szervezetben", ennek okán tehát „minden zsidó a mi nemzeti életünk gyengeségének bizonyítéka, és bizonyítja annak az értéktelenségét, amit keresztény vallásnak nevezünk."

De akad olyan finom ceruzajelölés is, amely Hitler kezére vall. Például a következőket jelölte ki így: „Aki jószántából nem csinál belső forradalmat, az nem menekül meg a külsőtől: de a külső forradalom büntetés a belső elmaradásáért, állandó betegség. Minden forradalom elsatnyuláshoz vezet." Lagarde szerint a francia forradalom egyénekre bontotta az organizmust, 1688-ban pedig az angoloknál kaszturalom köszöntött be. A német forradalom után viszont – és ezt is megjelölte az olvasó – „Németország összes ereje állami akciókban fog kifejezésre jutni, és az állam nem a nemzet szolgálója lesz, hanem a nemzet urává és szurrogátumává válik". Ez a hitleri forradalomelmélet és államrezon lényege. Társadalmi változás helyett társadalmi mobilitás, a gazdasági élet pedig az állami parancsok végrehajtója. Hitler pragmatizmusa aztán a háborúval hosszabbította meg a növekedésre alapozott dinamika életét.[41] Ehhez is ad olyan tanácsokat Lagarde, amelyeket aláhúzott az olvasó. Mindenekelőtt azt, hogy Ausztriát Németországnak kolonizálnia kell, azaz beolvasztania. Különben is a magyarok tehetségtelenek, úgy fognak eltűnni, mint a kelták. „A magyarok a szellemi élet terén sohasem alkottak semmit", bár „évszázadokon keresztül csapatostul jártak a német protestáns egyetemekre". A csehekkel kapcsolatban még voltak Lagarde-nak reményei, de aztán rájött (ez megintcsak alá van húzva), hogy „a magyarok, csehek és az Ausztria jogara alatt élő hasonló nemzetiségek terhet jelentenek a történelem számára". És miközben „jelenleg egyrészt Oroszország, másrészt Anglia és Franciaország ellen viselünk háborút", alapjában Közép-Európa egységét kellene megvalósítanunk, mégpedig az osztrák és lengyel zsidók Palesztinába való áttelepítésével. Az értelmiségit, „aki az új német birodalom felszínén úszik", ezt „az átokhínárt folyóinkból és tavainkból el kell takarítani". Mindehhez „csak egy nagy, erős, tiszta akaratú ember hiányzik": A kis professzor Lagardenak olyan hatalmas császár kellett, aki „mellett nincs senki, alatta csak az alattvalók, fölötte Isten és az Utolsó Ítélet".

Az eléggé hiányos szakirodalom két könyvet említ, mint olyanokat, amelyekben Hitler itt-ott megjelölt valamit.[42] Az egyik Berthold Otto: „A jövő állama mint szocialista monarchia" című műve. Ebben egyébként még egy rossz szórendet is kijavított.[43] A könyvnek állam és nép egységét valló alapgondolatával csak egyetérthetett, de a pénz kiküszöbölésére tett javaslatával már nem. A másik munka az Argentínába való német kivándorlás lehetőségeivel foglalkozik, önzetlen kulturális cserét támogatva, és azt vallva, hogy a tudomány és a technika vívmányai valamennyi nép közkincsét alkotják. Ez alkalommal a kék plajbásszal a lapszélre húzott vastag vonalak az egyértelmű nemtetszést jelezték. A piros viszont az azonosulás színe. 1932-ben dedikálta neki J. Busch az üzleti számításról szóló művét. A Führer színes ceruzája végig is szántotta azokat a sorokat, amelyek a tőkehiányról és a piacok szűkösségéről szóltak, valamint a termelési költségek csökkentéséről és a vállalkozók állami pártfogolásáról.

Wagner

Hitler még egy könyvet alaposan megdolgozott, Chamberlain Wagner-életrajzát.[44] Ezúttal nem kusza kék vonalak tarkítják a szöveget, hanem finom, szaggatott, a kötőszavakat átugró ceruzavonások. Aki Lagarde-ot olvasta, lelkesen habzsolta az „igazságokat", Chamberlain olvasója megfontoltan haladt, mintha mérlegelte volna a szavakat.

Lagarde-tól eltérően Houston Stewart Chamberlain nem szorul átértékelésre. Hatását lépten-nyomon kiemelik a történetírók. Szólnak „A XIX. század alapjai" című fajelméleti alapvetéséről, amelyet azzal mentegetnek, hogy írója nem tartotta tudományosnak, hanem csak intuíciója termékének.[45] Találnak nála – Lagarde-hoz és náci híveihez képest – kétségkívül pozitívabb vonásokat. Nevetségesnek tartotta, ha a zsidókat „általános bűnbakká" akarták tenni, Szent Pált mélyen tisztelte. Jó polgár volt, és ebben-abban szinte még liberális is.[46] Kantról, Goethéről és Wagnerről komoly munkákat írt.[47] Hitler számára Chamberlain személye fontosabb volt mint műve, amelyet egyszer említ a *Mein Kampf*ban. Az angol generális fia a német faji felsőbbrendűséget hirdetve lett német, külön hálát adva ezért Istennek. De ami ennél is jelentősebb lehetett Hitler számára: Chamberlain Wagner lányát vette feleségül; így szimbólummá vált. Chamberlain – jelzi Fest – kvázi-wagneri áldást adott Hitlerre, amikor a sörpuccs előtt levelet intézett hozzá.[48] Ezt az ismert levelet – mivel írója már ágyhoz kötött beteg volt – Eva Wagner jegyezte le, és csak az aláírás eredeti.[49] Chamberlain üzenete egyértelmű volt: a parlamenti rendszert fel kell számolni. Hitler magasztalásába azonban – úgy érezzük – némi irónia is keveredett. Régi és új szokásuk ez azoknak az értelmiségieknek, akik – Platónt követve – tanácsot adnak a zsarnoknak: „az igazi ébresztő nyugalmat hoz", és míg „a fanatikus rá akar beszélni, Ön meggyőzni kíván."[50]

Nem tudni, hogy Hitler elolvasta-e Chamberlainnak a „A szőlősgazda" című drámáját, vagy félredobta, amikor abban a nem túl szimpatikus pincért is Adolfnak hívták. Igaz, ugyanaz a kéz írta az 1924-i karácsonyra küldött könyvbe az ajánlást, mint amely az idézett ominózus levelet.[51] (A történet egyszerű: a kapzsi földbirtokos, Seugnié el akarja venni főhősünk, Jan földjét, aki természetesen elszántan harcol, mert minden szőlőtőkét ismer, és azzal érvel, hogy övé a munka, mégha az nem is kamatozik. Végén belehal, amikor jön az uzsorás.) Még kevesebb a valószínűsége, hogy a Führer elmélyült a karácsonyi ajándékot kiegészítő, ugyancsak dedikált – „Hinkebein úr koponyája" című humoreszkekben.[52] Chamberlain ezzel a Svejkszerű, félművelt gimnázium után is sokat olvasó figu-

rával a filozófiai gondolatok – sajátos „autodidakta", félművelt közegben való – „továbbgondolását" akarta érzékeltetni. Azt, hogy egy mély filozófiai intuitív gondolatot miképpen vált aprópénzre egy nyárspolgár. A mű Hinkebein monológjaiból áll, amelyet az írnok és a doktor egy-egy megjegyzése szakít meg, olykor kérdése, amely elvész a bölcselkedés szóáradatában. Hősünk olyan büszke a fejére, hogy koponyáját halála után múzeumban akarja kiállíttani. Tudjuk, Hitler is sokra tartotta, és méricskélte saját fejét. Amit pedig Hinkebein mondogat, egyben a náci halál- és örökkévalóság-kultusz kifigurázása is lehet: „A halál az én reményem, a legszebb nap hajnala... Amikor Hinkebein már holt, akkor egészen holt akar lenni – hogy teljességében tudjon élni. Ezért kell agyamat spirituszban és koponyámat múzeumi üvegszekrényben kiállítani." A doktor ítélete is találó: „Nem értem, hogy ezen az emberen a legkülönbözőbb elmebetegségek tünetei jelentkeznek, és mégis egész értelmes, beszámítható fickó." Hinkebeinre is ráillik az, amit Thomas Mann „Hitler testvér"-ről írt: „Ez a fickó katasztrófa, de attól még érdekes, mint jellem és sors."[53]

A Hitler-könyvtár legszemélyesebb darabja Chamberlain Wagner könyve. Egy magát meg nem nevező lipcsei Wagner-rajongó hölgy ajándékozta a birodalmi kancellárnak, 44. születésnapjára, 1933. március 20-án. Jelentősége abban rejlik, hogy igazolja Joachim Fest Wagner-tézisét,[54] amely a másik monumentális Hitler-életrajzzal, John Toland művével is összhangban van, de megvan már Rauschningnál is.[55] Arról van szó, hogy Hitler Wagnert tartotta egyedüli előfutárának. Kapcsolatuk azonban – mint Fest hangsúlyozza, – nem egyszerűsíthető az antiszemitizmusra. Hitler okkal látott Wagner antiszemitizmusában csupán hangulatot, amely sértődöttségből fakadt, szemben az ő tudományosnak ítélt rasszizmusával. Mélyebben húzódnak a Führer Wagner-kötődései. Még tizenhatéves korában Linzben, miután megnézte a *Rienzit*, valósággal extázisba jött, saját küldetéséről és a németség veszélyeztetettségéről szónokolt barátjának, August Kubizeknek, akit 30 év múlva meghívott Bayreuthba, és amikor a hajdani előadás került szóba, így nyilatkozott: „Abban az órában kezdődött." Állítólag kívülről tudta *A nürnbergi mesterdalnokok*at. Wagner zsenielmélete nyújtott vigaszt kudarcaiban. A világgal való szembenállását igazolta a wagneri hősök és a gonosz külvilág harcának látványa, megerősítve őt „a mindent vagy semmit" primitív életfilozófiájában, és csodavárásában, abban, hogy egyszer valami hallatlanul nagyszerű történik, és elégtételt nyer mindenért, mi őt és népét sújtotta. Wagner operái kínálták a hatalmas tömegek megmozgatásának és megmozgathatóságának az élményét is. Hitler számára a művészet a tömegek mozgatásának művészete is lett. Wagner szerint a görög poliszban még megvolt a természet és az ember egysége. Hitler, anélkül, hogy az ősi állapotokhoz való megtérést vallotta volna, a hanyatlás elleni harcot hirdette meg. Az árjának nyílvánított görögök művészetét tartotta követendő példának, annak továbbfejlesztését tűzve ki programként – valamiféle megfoghatatlan és leírhatatlan örökkévalóság jegyében. A monumentalitással akarta pótolni a gondolat hiányát. Mint 1932. október 11-én hangoztatta az „isteni rend" a legbölcsebbek és a legokosabbak uralma, miközben „az isteni elhivatottságnak csak egyetlen bizonyítéka van: a teljesítmény", más szóval: a monumentalitás. Ez maga az élet, mert: „Egyetlen nép sem él tovább, mint kultúrájának dokumentumai" – mint ezt a piramisok kapcsán 1934 szeptember 5-én Nürnbergben fejtegette.

Nem Wagner tehet róla, hogy ő fedte fel a Führernek „a vér mítoszát". A náci pusztítást és pusztulást viszont kétségtelen Wagner-reminiszcenciák kísérik. Fest szépen megmutatja, hogy a háborús jelenetek és a wagneri metaforák miképpen fedik egymást egészen a bunkerben bekövetkező *Istenek alkonyáig* és *Rienzi* lángoló Capitoliumáig.[56] Hitler titkárának naplója szerint az *Istenek alkonya* volt az utolsó előadás, amelye Bayreuthban résztvett, 1940 júliusában. Az utolsó opera, amelyre 1943 januárjában spanyol vendégeivel elment, a *Turandot* volt.[57] Wagnert élőben folytatta – saját melodrámájával. Wagneri ihletésű szavakkal tudatta környezetével, hogy Eva Braunnal házasságot köt, és aztán feleségével a halált választja. A sors különös iróniájaként az egyik nehezen előkerített házassági tanút is Wagnernek hívták, aki idegességében nevét két a-val írta alá.[58]

Milyen üzenetet közvetített Chamberlain Wagner életrajza, amelyet kis mérete ellenére az egyik szemfüles amerikai újságíró már akkor felfedezett a Führer könyvespolcán.[59] Ha belelapozott volna, talán érezhette volna, hogy aki aláhúzogatott benne, onnan is merített ihletet, mielőtt a nürnbergi őszi pártnapokon a kultúráról szóló évi beszédét megtartotta, és azokban az örök eszmények bőséges kifejtése közben a neandervölgyiek, a futuristák, kubisták, dadaisták, impresszionisták elpucolásának ígéretével hívta tetszésnyilvánításra már-már elpilledő közönségét. Hitler, akinek rekedtes suttogástól az üvöltözésbe ívelő hangszerelését a wagneri dallam felépítéséhez is hasonlították, csak magára vonatkoztathatta, amit olvasott és aláhúzott. „E művészet *lelke a zene*, legtökéletesebb formája szükségszerűen a dráma. Bárcsak befogadná a német – földrajzi helyzetének és szelleme tanulékonyságának köszönhetően – a különböző művészi benyomásokat. [...] Neki *saját*, még *eddig soha nem létező – legbelsőbb szükségből és leggazdagabb tehetségből született – művészetet* kellett teremtenie, olyan művészetet, amelyben a *lelke* tisztán és tökéletesen tükröződik." Természetesen Wagner teremtette meg ezt a művészetet. „Hiszen ő volt az *első*, aki *kíméletlen őszinteséggel és fanatikus kitartással* a *német sajátosságra utalt:* azt a *képességet*, amelyet az egészében *szemitizált* ún. *latin* világ elvesztett, mint írta, a német törzsek csak úgy szerezhetik vissza, ha »gyökereikhez mennek vissza.« Emellett ő volt az első, aki vállalkozott arra, hogy *a német eszményt bármiféle spekulációtól elforduló, tiszta művészi előadásként valósággá* tegye: A *bayreuthi* [Hitler jele:] ⌈ *ünnepi játékok* megalapítása egyedülálló az emberiség történetében.⌋ [Hitler kezeírásával: „És mégis olyan drágán kell megfizetni a bayreuthi élményt, hogy egyszerű földi halandó számára lehetetlen."] Görögországban az egész nép rendezett magának ünnepi játékot; adott rá az állam óriási összegeket? Németországban egyetlen ember maga cselekedte meg ezt".

Nem tudni, mikor vetette lapszélre Hitler a fenti észrevételt. Feltehetően már készült arra, hogy ő – majd – az olcsó ünnepi játék élményét nyújtja, hatalmas sportcsarnokok építésével is.[60] 1933 őszén a nürnbergi pártnapon nagy csalódás érte. A Párt tagsága ahelyett, hogy a Mesterdalnokok ünnepi előadására ment volna az Operába, a kocs-

mákat töltötte meg. Hiába üzent a Führer, elviccelték a dolgot. A következő évben már kemény parancsot kaptak a megjelenésre. De a Führer nem volt elégedett, mert sokan elszunyókáltak. 1935-ben aztán civil közönséggel váltotta fel az egyenruhásokat. A jegyért jócskán kellett fizetni, a hangulat viszont megfelelő lett.[61]

Chamberlain *Wagner*jének olvasása közben igazán akkor dobbanhatott meg Hitler szíve, amikor egyik saját korábbi bölcsességére ismert. „Alapjában véve, mozgalmam nem más – mondta 1932 október 13-án – mint a német nép őserejéből kibontakozó megújulási folyamat." Chamberlain szerint a „*megújulás*" nem más mint „*újjászületés*", azaz „*visszanyúlás a természettől adotthoz, az élet hamisítatlan őserőihez* – míg a *tulajdonképpeni politikus* (bármely párthoz is tartozzon) *csak reformot* ismer, az *örökre* [? –Hitler ceruzás kérdőjele] érvényesnek tartott társadalmi, mesterséges rend *lassú, fokozatos* megváltoztatását és javítását – és a szocialista a forradalommal kizárólag e rend *megváltoztatását* akarja, a *maga* javára, tehát *új politikai rend* érdekében.

E megújulásnak ez a gondolata alapjaiban különbözik a szokásos világboldogító tanoktól. Hiszen az »örök természetes«-hez, a »tisztán emberi«-hez való visszanyúlás, amiként ebben az üdvösség útját hirdeti, megbélyegzi az *állítólagos »haladás«* mai állapotát, mint *romlás állapotát*. Következésképpen látnunk kell, hogy az *emberiség romlásának* fogalma, az emberiség *elfajulását* feltételezi".

A következő bekezdéshez felkiáltójelet tett az olvasó: „A megújulás eme gondolatát *a keresztény vallásban* és Jean Jacques Rousseaunál leljük fel. A keresztény *egyház* azonban *lemond az emberi társadalom evilági megújulásáról*, megelégszik azzal, hogy az egyes egyént az újjászületés útjára vezesse". Rousseaunál viszont „az »örök *természetes*«" a *hamisítatlan »természeti állapot«, minden kultúra*, minden tudomány tagadása." A megújulás útját Chamberlain szerint Schiller és Wagner, tehát „*nem politikusok, hanem ez a két költő mutatták meg a német népnek az utakat*, miképpen *kell* megváltoznia, *ha küldetését teljesíteni akarja*"… „E két férfi *tanítása azonos*, és mint Schiller mondja: az emberiség *okoskodás* miatt *hullt ki a természetből*, az *értelem* révén kell visszatérnie." Hitler azt is aláhúzta, hogy a költők eme szerepe a német szellem sajátossága, hiszen: „A költő *látnok*, ő »megteremti, amit meglát«."

Hitler nem most fedezte fel a költőket. Schillert már ifjúkorában olvasta.[62] Beszédeiben gyakran magasztalta a költőket, a zeneszerzőket, dalnokokat, szobrászokat, építőmestereket, és természetesen az isteni kegyelemmel megáldott alkotókat. Az írókról és a festőkről hallgatott, miután 1933 előtt saját foglalkozásaként író mivoltát hangoztatta, és még a festésről sem mondott le. Amit Chamberlain Schillerről írt, azonban az 1933 szeptember 1-jei nürnbergi beszédben mintha felbukkanna, miközben a faj a természetes állapot metaforájaként is megjelenik a képzavar teljes eredetiségében: „A faj, amely az egész népre rányomja bélyegét, saját szemeivel látja a művészet feladatait. Ő, szuverén módon fogva fel a cél és az anyag valamennyi körülményét és feltételét, teremti meg a maga értelmének megfelelő műalkotást. De közben egyedül csak a legvilágosabb emberi értelem és szellem lelheti fel a legfenségesebb szépséget. Ennek végső mértéke a kristálytiszta célszerűség felismerése. Ennek semmi köze ama állítólagos »tárgyilagossághoz«, amely nem akarja felfogni, hogy az állati primitivizmust nem kell összetéveszteni a harmonikus szépséggel. (Tetszés)" Ez a szépség fajilag is adott, örök is, pontosabban természetes, ha jól értjük a „művész"-t, aki előzőleg elmarasztalta a stílust, mint a faji őserő érvényesü-

ÖV ALATT

Sztálin a köbön

JONATHAN TREITEL

A Nyugállományba Helyezett Sztálin-hasonmások Társasága történelmi horderejű alakuló összejövetelét 1953 őszén tartották a moszkvai Szövetségek Háza nagytermében. Vörösgránit- és márványoszlopok tövében költöttük el a vacsorát; a hosszú, csillogó vacsoraasztalt aranyozott szélű poharakkal, sarló-kalapácsos, keményített asztelkendőkkel és ezüst kaviáros tálakkal terítették meg. Az egész falat elfoglalva tekintett ránk Vezérünk életnagyságot jócskán meghaladó, egész alakos képe.

Amióta Ő néhány hónappal korábban itt hagyott bennünket árván, most először találkozhattunk egymással társadalmi rendezvény keretében. Akadt persze köztünk olyan is, akit hasonmási munkája az ország távolabbi szegleteibe szólított, és személyesen soha nem is találkozott Vele, sőt egyikünk-másikunk azt hitte, hogy ő volt Belőle az egyetlen példány (leszámítva persze az eredetit). De személyes kapcsolat – kézenfekvő okok miatt – még azok között sem jöhetett létre korábban, akik tudták, hogy több hasonmás létezik, sőt talán meg is pillantották valamelyik hasonmáskollégát, amint átsuhan a Kreml félhomályos folyosóin.

Megjelenésünk, és ezt hangsúlyoznom kell, hogy nem volt tökéletesen egyforma. De végül is az Ő alakja csak idealizált festmények meg az újságok retusált fényképei által vált ismertté, no és persze néhány karcos, homályos filmhíradóból – emiatt aztán egyikünk sem gondolta, hogy Sztálin személyének túlságos pontossággal kellene hasonlítania az ikonikus változatra. Ráadásul sokunk már leborotválta a bajuszát, és új frizurát is csináltatott magának. Hogy csak egy szélsőséges példát említsek: a társaság egyetlen nő tagjáról (Sztálin XXVII; szül. Olga Kirova, Vlagyivosztok) aligha gondolta volna bármelyikünk is, hogy valaha ő is hasonmás volt. Álbajusz nélkül és a friss szőke dauer miatt csupán állkapcsainak szögletessége és hideg tekintete idézte fel Őt. Merem állítani, hogy ha valaki akkor csak véletlenül keveredik a Szövetségek Házába, és bekukucskál a termünkbe, csak korosabb, kedélyes szovjet polgároknak nézett volna minket – mondjuk járási titkárok küldöttségének –, és ha megfordult volna is a fejében, arra, hogy itt valami nem stimmel, nem tudta volna megmondani, mi az.

Az angol szerző írását kéziratból közöljük.

lését akadályozó tényezőt. Képei, főleg amelyeket levelezőlapokról másolt, nem is vádolhatók stílussal. Nem kell stílus – fejtegette a Führer. „Nem: Csak az ösztön-bizonytalan – mert faji egységét vesztett – népnek van szüksége szabályokra, hogy ne ejtse el azt a csodálatos fonalat, amelyet a kegyelemteljes fajnak az egyszerű – mert természetes – képviselői egyszer már megleltek." [63]

Hitler nemcsak ihletet, hanem konkrét útmutatást is nyerhetett, pontosabban megerősítést, hogy jó úton jár. Wagner 1848. június 14-i beszédének ismertetésében többször is aláhúzta: „Minden *nemesi kiváltság eltörlése*." A náci demokráciának a nivellálás épp olyan vágya volt, mint a „*gyarmatok megszerzésé*"-nek ugyancsak wagneri követelése, nem is beszélve „*az általános néphadsereg megteremtésé*"-ről. De ami még inkább szárnyat adhatott Hitler képzeletének az Chamberlain következő eszmefuttatása volt: „Nem a *birtok*, nem a *tulajdon* ad »*jog*«-ot, hanem egyedül a király kegye; ezt az *ógermán álláspont*ot képviseli Wagner, és harcol a mi mostani *római jogi állapot*unk ellen, mely »*az ember egyre mélyebb elértéktelenedésének*« az alapja." Ahhoz a wagneri idézethez viszont már kérdőjelet tett, amely szerint az alkotmányosságtól megszabadulva „a *köztársaság* igazi lenne, és nekünk csak azt szabad követelni, hogy a *király az első* és a *legigazabb köztársasági legyen*." Vajon arra figyelt fel Hitler, hogy Wagner a köztársaság kifejezést római értelemben használta? Vagy elfelejtette, hogy a köztársaság egyszerűen államot is jelenthet? Mert a wagneri gondolat megfelelt a Führerprinzipnek, annak, hogy a vezér a népet fejezi ki, és valamiféle közmegegyezés alapján teljes hatalommal rendelkezik. Chamberlain felhívása úgy elnyerte tetszését, hogy nemcsak aláhúzta benne, amit fontosnak tartott, hanem a lapszélen is két függőleges vonallal megjelölte: „Kövessük *a nagy német Mester példáját*, aki *azt tanítja, amit szívünk mélyén igaznak tartunk és tudjuk, hogy ezt az egész világ és önmagunk ellenében is, csak azért is vallanunk kell! »Tegyük alapelveink* et világos meggyőződéssé« – tekintsük első és *legfontosabb kötelességünk*nek, hogy másokat e meggyőződésnek megnyerünk, és – *építsünk Istenre!*"

Wagner több volt mint zeneszerző Hitler számára. De természetesen csak bizonyos fokig, mert a legnagyobb tudás birtokának kegyelmi állapotában csak ő érezhette magát. 1938. szeptember 6-án a nürnbergi pártnapok „kulturbeszédé"-ben ezt így adta tudomásul, először is minden korábbinál pontosabban meghatározva a nácizmus (és a náci nihilizmus) mibenlétét, megvilágítva a náci tömegtüntetések, az egyházi szertartások és a wagneri látvány közötti különbséget is:

"A nemzeti szocializmus nem kultikus mozgalom, hanem kizárólag faji felismerésekből kinövő népi-politikai tan. Nem tartozik a lényegéhez semmiféle misztikus kultusz, hanem a vér által meghatározott nép ápolása és vezetése.

És a mi gyűléstermeink jellegzetessége nem a kultuszhely misztikus homálya, hanem az éppoly szép mint célszerű terem vagy csarnok világossága és a fénye. Ezért itt nem kultikus eseményekre kerül sor, hanem kizárólag néptüntetésekre oly módon, amilyen módon amint azt hosszú harcok során megtanultunk és megszoktuk, és amint azt meg akarjuk őrizni.

Ezért a misztikus beállítottságú, okkult túlvilágkutatónak a mozgalomba való beférkőzését nem lehet tűrni. Ők nem nemzetiszocialisták, hanem valami mások, mindenesetre olyanok, akiknek mihozzánk nincs közük.

Nem titokzatos sejtés áll programunk élén, hanem a világos felismerés és annak nyílt megvallása. Ha mi ennek a felismerésnek és annak, amit vallunk, a középpontjába az isteni teremtményt állítjuk, akkor ezzel isteni művet tartunk fenn, és isteni akaratot szolgálunk, és nem valami kultikus hely titokzatos homályának látszatában, hanem az Úr nyílt színe előtt.

Volt idő, amikor a félhomály bizonyos tanok hatékonyságának előfeltétele volt, de ma oly korban élünk, amely-

---

Lassan fölmelegedtünk, és általánosságokról beszélgettünk. Lázasan próbáltuk kideríteni egymásról, ki kicsoda, és hogy Vezérünk alkotó életének mely területén (katonai, mezőgazdasági, kriminalisztikai stb.) működött közre. Még szerencse, hogy mindannyiunknak le kellett tennünk egy memóriavizsgát – elvégre egy hasonmásnak tudnia kell, kivel fogjon kezet, kinek tisztelegjen, kivel váltson csókot, kit ne méltasson egy pillantásra se –, így aztán nem okozott gondot a számtalan név és arc összekapcsolása. Apró, de annál meglepőbb véletlenekre derült fény. Például Sztálin XI ugyanabban az órában beszélt az ötéves tervet túlteljesítő celinográdi kolhozparasztok gyűlésén, amikor Sztálin III hasonló gyűlésen vett részt Szemipalatyinszkban!

Végre leültünk a hosszú mahagóniasztalhoz. Az esemény szervezője, Sztálin IV (szül. Mose Szegal, Vityebszk) rövid beszédet mondott. Kiderült, hogy ő az egyetlen közülünk, aki aki még mindig tartja a frontot. Elmesélte, hogy gyakran kell modellt feküdnie a ravatalon, és – tekintettel az imperialisták és szekértolóik állandó fenyegetésére, valamint a Malenkov és Hruscsov közötti utódlási harc pillanatnyi állására – néhány évig még bizton számíthat megrendelésekre (mellszobrok, diorámák stb). Jelenlegi megbízásait – folytatta – nem is lehet egy napon említeni az élő Vezér megszemélyesítésének hátborzongató izgalmával, mégis nagy megtiszteltetésnek tartja, hogy továbbra is a Generalisszimusz rendelkezésére állhat, és meggyőződése, hogy ezt a többiek is így érzik. (Taps.) A történelmi szükségszerűség dobta Sztálint az arcvonalba, és történelmi szükségszerűség volt, hogy Sztálinnak hasonmásai legyenek. (Egyhangú egyetértés, hangos ováció.)

Fölpattantunk. Behozták a vodkát. A kancsó mindig jobbról bal felé vándorolt. Ki-ki töltött, és fölemelte a poharát.

– Elvtársak, az Ő egészségére!

Ittunk, azután egy emberként hajítottuk kristálypoharunkat a vállunk fölött a falnak meg az oszlopoknak. A padlót csillogó szilánkok borították.

Most már nem éreztük magunkat annyira feszélyezve. Leültünk, és magas támlájú, vörös bőrrel és rézszögekkel kárpitozott trónusainkon kényelembe helyeztük magunkat. Szépen, sorban elmeséltük Legemlékezetesebb Élményünket. Egyesek sztálinosan (reszelős hangon, grúz akcentussal) beszéltek, mások beérték saját, hétköznapi hangjukkal. Volt köztünk persze olyan is, akit korábban csak látni lehetett, hallani nem. Ilyen volt Sztálin XVI (szül. Rahim Muhamedov, Baku), aki csak pár szót tudott oroszul, mint szervusz, elvtárs, köszönöm szépen. Egyik-másik visszaemlékezés roppant megható volt. Sztálin V Leningrád ostroma után ellátogatott egy katonai kórházba , ahol a hálás sebesültek az egekig magasztalták – a mesélőnek még most is könnybe lábadt a szeme. Mások tréfásabb történetekkel rukkoltak elő.

ben a mi sikeres cselekvésünk előfeltétele a fény. Fájdalmas azonban, ha a zavaros misztikus elemek beférkőzésével a mozgalom vagy az állam nem világos megbízásokat oszt ki. [...]

A mi kultuszunk kizárólag a természetesség ápolása, azé, amit Isten akar.

A mi alázatosságunk a lét – számunkra, emberek számára – ismert isteni törvényeinek való feltétlen engedelmesség és azok tisztelete.

A mi imánk: az ebből adódó kötelességek betartása. Kultikus cselekedetek számára nem mi, hanem az egyházak illetékesek.

Ha valaki mégis azt hiszi, hogy a mi feladataink őt nem elégítik ki, vagy azoknak nem tud megfelelni, akkor neki kell bebizonyítania, hogy az ő Istene jobbat tud.

De ők olyan feladatot nem vállalhatnak, amelynek csak a művészet tud eleget tenni. És a művészek sem kísérelhetik meg olyan feladatok megoldását, amelyek a művészi alkotó erő lehetőségén kívül esnek. Ezt végtelenül fontosnak tartom, mert alkalom adtán az egyszer választott tévút egy egész századot művészetileg terméketlenné tehet.

A zene, mint abszolút művészet ma még ismeretlen törvényeknek engedelmeskedik. Ma még nem tudjuk pontosan, hogy mi az alapja a jó hangzásnak és mi felelős a rossz hangzásért. Az biztos, hogy a zene az érzelmek és érzések legnagyobb alakítójának tartható, amely megmozgatja a kedélyt, és amely a legkevésbé alkalmas az értelem kielégítésére.

Ezért fordulhat elő oly könnyen, hogy az értelem és a zenei hallás egyazon testben nem egyesülnek. Az értelem megnyilatkozásaira a nyelvet használja.

Az érzések és hangulatok nyelvileg nehezen megjeleníthető világa nyilatkozik ki a zene által. Ezért a zene meglehet nyelvi kifejezés nélkül is, és természetesen kísérete révén segíthet viszont bizonyos nyelvileg rögzített dolgok benyomását érzelmileg elmélyíteni.

Minél illusztrálóbb szerepe van a zenének, annál fontosabb, hogy az aláhúzandó cselekmény látható legyen. A nagy művész ingéniuma aztán a tiszte cselekményen túl mindig kiegészítő, csak a zene által elérhető összhangulatot biztosít és vele hatást.

A zenei alap- és általános karakter mint hangulat alkotásának eme művészete a maga legmagasabb pontját a bayreuthi mester műveiben találta meg."

Wagner tehát csak zeneszerző, csak illusztrál. Mert: „Teljességgel lehetetlen világnézetet mint tudományt zeneileg kifejezésre juttatni". Ez az „Ő" feladata; a övé, aki kiosztja a további feladatokat: „Költőink vagy gondolkodóink feladata, hogy megtanulják a nyelvet úgy uralni, hogy az ne csak az előttük lebegő felismeréseket adja vissza világosan és mintha metszet lenne, és azzal az embertársaknak közöljön, hanem ezen túlmenően ez a nyelvben adott hangzási formák uralásával műalkotássá tegye.

A technikai tudás a belső képesség kinyilatkoztatásának szükséges külső feltétele.

Legyen szó építészetről vagy zenéről, szobrászatról vagy festészetről, egyvalamit soha sem lehet figyelmen kívül hagyni: minden igazi művészet a szépség bélyegét kell művére nyomja, hiszen valamennyiünk számára az eszmény az egészséges ápolása. Minden egészséges viszont egyedül helyes és természetes. Minden helyes és természetes ezáltal szép. Ma éppen olyan fontos a bátorság ahhoz, hogy megtaláljuk a szépet, mint ahhoz, hogy megtaláljuk az igazságot. A világ-ellenség, amellyel harcban állunk, az igaznak a megsemmisítését éppen úgy a zászlajára tűzte, mint a szépnek a megsemmisítését.

Feladatunk, hogy vegyük a bátorságot az igazi szépségnek a megtalálására és ne hagyjuk magunkat megtéveszteni a dekadens tollnokok idétlen és szégyentelen locsogása által, akik azzal próbálkoznak, hogy a természetest és vele a szépet giccsnek kiáltsák ki, a betegest és egészségtelent

---

Sztálin XXI azt az emlékét idézte fel, amikor egy Krasznojarszk melletti téesz bölcsődéjében paskolgatott egy kisbabát, ám a fondorlatos csecsemő hirtelen megharapta a mutatóujját! Sztálin XXI alig tudta elfojtania a jajkiáltását – különben még valamelyik túlbuzgó testőr végzett volna a babával és családjával. Voltak, akik újabb vonásokkal gazdagították Sztálin-képünket. Kevesen tudják például, hogy a potsdami tárgyalások egész ideje alatt gennyes kelés miatt fájt a háta (Sztálin IX bejelentése), vagy hogy néha rágcsálta a fogkeféjét (Sztálin XXII adata).

Aztán a szervezőnk elszavalta az Óda Joszif Visszarionovics Dzsugasvilihez című verset, és többször is koccintottunk: „A Pártra!" „Malenkovra!" „Hruscsovra!" „A történelemre!" A kaviár elfogyott. Finoman gyöngyözött a grúz pezsgő. Egyszerű, de kellemes vacsorát szolgáltak fel, melyet jóízűen elfogyasztottunk.

Vacsora után fölállt a szervezőnk, és bejelentette, hogy bár eredetileg egyszeri alkalomnak gondolták ezt a találkozót, de az óriási sikerre való tekintettel miért ne találkozhatnánk jövőre is, meg azután, meg azután, a végtelenségig! „Sztálin szelleme tovább él!" (Dübörgő taps.) Néhány vidéki elvtársunk azt javasolta, hogy a következő összejövetelt Moszkván kívül rendezzük meg. Javaslatukat egyetértés fogadta. De mi legyen a helyszín? Sztálingrádot emlegették, mint szimbolikusan megfelelőt. Elhangzott Sztálinszk és Sztálino neve is. De a legtöbb támogatást három másik város kapta: Brassó, Várna és Donyeck – illetve akkori nevükön Sztálin, Sztálin és Sztálin. Az egyik csoport, amely az asztal végén ült, a legtávolabb a hatalmas Sztálin-képtől, humorosnak találta ezt a névazonosságot. Kétségkívül többet ittak, mint amennyi szigorúan véve ajánlatos lett volna. Leállíthatatlanul fecsegtek:

– Menjünk inkább Sztálinba! Ostobaság, csakis Sztálin jöhet szóba...

Nagy nehezen lecsillapítottuk őket. Végül elhatároztuk, hogy jövőre Sztálinban találkozunk.

1954-es összejövetelünk szerényebb keretek között és intimebb hangulatban zajlott le. Kerek asztalhoz ültünk; a közepén, szárított virágokon az Ő gipsz mellszobra állt. Ezúttal jóval kevesebb hasonmás jött el – volt, akit a nagy távolság tartott vissza, másoknak sürgősebb elfoglaltságuk akadt. Akik jelen voltak, már sokkal kevésbé emlékeztettek Rá; részben, mert megöregedtek (Sztálin XIV tokája ijesztően megereszkedett, Sztálin XIX pedig félig megkopaszodott), részben a divat változásai miatt. De az ilyesmire számítani kell: ha él, maga Sztálin sem lett volna már ugyanaz a Sztálin.

Elhangzottak a szokásos pohárköszöntők. „A Pártra!" „Hruscsovra!" „Malenkovra!" „A történelemre!" A vörös kaviárnak nagy sikere volt. A fehér bort elegáns, karcsú üvegpoharakban kaptuk. A kedélyes hangulat mégsem volt annyira meg-

érdekesnek, figyelemre és ezáltal tiszteletre méltónak állítsák be. Ha az emberiség erre az útra lép, és eltávolodik az örök-széptől, elveszti az emberi kulturális teljesítmények értékelésének képességét."

Az okfejtés alfája és ómegája a faj. Egyedül ez természetes, következésképpen szép és így tovább. Wagner zenéje így lett a fajkultusz háttérzöreje.

Keresztények, zsidók

A Hitlernek dedikált könyvek többségét nácik írták. A mélypontot a szépirodalom mutatta fel. Mert mi tagadás, a náci „tudományosságban" van valami „szórakoztató", hiszen olyan mint valami karikatúra, amelyhez hasonlót volt alkalmunk közelről megismerni. A „Hitler él!" műcím is félig-meddig a *déjà-vu* komikumával hat.[64] A fajelmélet filozófiájának az irodalmi fikció szintjén való megjelenítése azonban realisztikus, és ezért nyomasztó. A „zsidó" megkonstruálása az elméleti művekben absztrakt fogalmakkal és átokformulákkal sajátos képzeletvilágba viszi az olvasót. Nem véletlen, hogy a *Mein Kampf*ot sokan nem vették komolyan, nyílván maguk a zsidó olvasók sem, úgy érezve, hogy a „zsidó" ismérvei rájuk alkalmazhatatlanok. Stefan Zweig szerint: „Az volt az általános hibánk, hogy a hamis újságok nyomán tájékozódtunk, melyek a művelteknek írtak és a régi liberális önhittséggel a beképzelt agitátorról beszéltek; közölünk senki sem gondolt arra akkor, hogy még idejében egy pillantást vessen a *Mein Kampf*ba. Csupán néhány újságíró gúnyolódott a nyomasztó és darabos szövegen." Azt gondolták, hogy a nácizmus „nem a szabadság, a béke, a műveltség, a tőke, a kultúra, a vallás ellen irányul, sőt még a zsidók ellen sem, hanem csak a bolsevizmus és a »marxista« zsidók ellen."[65] Ha Stefan Zweig egy-két szépirodalmi szöveget is megnéz egy kicsit, a *Mein Kampf*ot is elővette volna.

Az irodalmi történetmondás olyasmit is érzékeltethet, amit értekezve nem lehetne az olvasó tudomására hozni. Például a „Hitler él!" egyik novellájában a zsidó ócskás sorsa az – arisztofóbiával és Nyugat- azaz Párizsellenességgel dúsított – antiszemita (egymásnak is ellentmondó) közhelyek alkalmazásának paradigmája. Hannah Arendt ismert kifejezésével élve „a gonoszság banalitásá"-nak paradigmája. A szegény házaló meggazdagszik, de ezt csak a lánya tudja. Az öreg álma: férjhez adni a lányt, aztán eltűnni, hogy ne legyen útban. Közben megtudjuk: a zsidók a másfajú embereket nem tekintik embernek. Egyébként kihalófélben vannak, és más fajokon élősködve maradnak fenn. A bolsevista Oroszországban 28 millió embert éheztettek halálra. Az ócskás is halálra éheztette volna a kutyáját, ha a pap meg nem vette volna. És most jön a náci happy end: a zsidó lányát az álgróf kérő Párizsban megöli. Az öreget, aki menekülni akar Németországból, szemfüles SA-legények kapják el, és mivel aranyat, ezüstöt akart kicsempészni, lefogják. A börtönben öngyilkos lett, de előtte a falra karcolja: „Hitler erősebb mint Juda. Jehova, szedj áldozatot. Jehova, zsidók Istene, bosszuld meg gyermekeidet!" Csakhogy: „Mi németek, népünket és Istent akarjuk szolgálni, és ezért nem fogunk elbukni, hanem egyre inkább felemelkedünk, Hitler Adolffal a Harmadik Birodalomba! Népünknek és az egész világnak az üdvére."

Míg ebben a szerző „harcrakészség"-ét is megfogadó dedikációval ellátott könyvben a náci „univerzalizmus" is némileg kifejezésre jutott, Artur Dinter: „Vérellenes bűnök" című könyve a tiszta faji öncélúság regénye, természetesen hosszú „tudományos" fejtegetésekkel. Nem csoda, hogy 1917-ben még a majdani náci Lehman Kiadó sem akarta vállalni. Nem is jelent meg csak ezer példányban, 1918-ban már elérte a négyezres példányszámot, 1921-ben a

---

hitt és felszabadult, mint az előző évben (öreg hiba megpróbálni fölmelegíteni a múlt sikereit)…

…ám egyszer csak Sztálin XII (szül. Szergej Balin, Moszkva), akkor a Mezőgazdasági Fejlesztési Intézet telefonkezelője, föltárta kutatásai eredményét. Elmondta, hogy hipotézise szerint nem csak Sztálinnak, hanem más államférfiaknak is kell hogy legyen hasonmásuk, és meg is próbált kapcsolatba kerülni a a világ más vezetőinek helyettesítőivel.

Visszafojtott lélegzettel hallgattuk. A lengőajtó felé sandítottunk, ahol két teremőr állt, övükben kézigránát. Hű, lehet hogy a következő pillanatban egy tucat Churchill vagy Roosevelt masírozik be, és többször is újratárgyalják a jaltai békekonferenciát?! Esetleg láthatunk egy öregecske Lenin-hasonmást, vagy néhány Szibériából előbukkanó ál-Trockijt?

Balin fölemelte a kezét. Kifejezte sajnálkozását, hogy a szorgalmas kutatás ellenére sem tudott döntő bizonyítékot szerezni a hasonmásokról, azonban, tette hozzá… (és ekkor bekapcsolt egy hangerősítő rendszert, amely a nemzetközi telefonhálózatra volt kötve) …azonban egy bizonyos Norman Jones van a vonalban, Londonból. Jonest jól hallottuk, a hang tisztán és erősen, bár kissé visszhangosan szólt, s csak nagyméha recsegett egy kicsit. Jones oroszul üdvözölt bennünket, majd elmondta, hogy annak idején Churchill hasonmása volt. Nem kell semmi nagyszabású dologra gondolni, csak beszédeket olvasott fel a rádióban, és hangfelvételeket készített olyan szónoklatokról, amelyeket a miniszterelnök korábban már elmondott, de a gyarmati és az amerikai rádióállomások újból közvetíteni akarták. Előadott egy kis egyveleget a legnagyobb slágereiből („Vér, verejték, könnyek", „Nem tudom, hol, nem tudom, mikor, nem tudom, hogyan, de győzni fogunk", „Ez még nem a vég, nem is a vég kezdete, de talán már a kezdet vége", „Vasfüggöny ereszkedett le Európában" és így tovább) – talán tzlésesebb összeállítást is készíthetett volna. Viszont még az angolul nem tudók is elismeréssel hallgatták Jones tökéletesen hiteles dörmögését és selypítését, meg ahogy a műfogsor között visszaszívott nyál szörcsögését utánozta.

Hát az amerikai elnök? A rokkant Roosevelt csak nem lehetett meg dublőrök nélkül, amikor olyan rengeteg kötelezettségnek kellett eleget tennie! De kiderült, hogy minden valószínűség szerint teljesen egyedül végezte munkáját. Sztálin VIII (szül. Borisz Bacsov, Kijev) fel is hívta rá a figyelmet, hogy ha Rooseveltnek lett volna hasonmása, akkor bizonyára nem engedik, hogy a legalkalmatlanabb pillanatban „haljon meg" 1945-ben – a hasonmása legalább a háború befejezéséig kitartott volna.

Ebben a pillanatban mindnyájunknak ugyanaz jutott az eszébe: vajon Neki miért kellett meghalnia? Amikor bármelyikünk megfelelően helyettesíthette volna a párt Vezérét meg az

170 000-et, 1927-ben a 235 000-t, 1934-re a 260 000-t.[66] Hermann, a főhős már mindent tud, amire Hitler még nem jött rá. A vérkeveredés nem más mint fertőzés: a faj halála. A méreg: a zsidó és a néger vér. Így aztán nem csoda, a főhős felesége, mert a német faj aláaknázásán fáradozó zsidó őse is volt: afro-judeo majmot szült. A második szülésbe bele is halt. Hermann ezek után fajhigiéniai kutató intézetet alapít. Újranősülne. De jövendőbelijét korábban megrontotta egy zsidó, mire öngyilkos lesz, gyermekét is megölve. Főhősünk megöli a csábítót. A bíróság felmenti.

Vajon tetszett-e mű Hitlernek? Talán igen. A németeket megrontó zsidó szerepel a *Mein Kampf*ban, amellyel a Führer a náci diskurzus valamennyi résztvevőjét felül akarta múlni. Az viszont nem nyerhette meg tetszését, hogy Dinter szerint a német nép keltákból, szlávokból és germánokból áll, mert „nem fajtiszta, hanem fajilag tiszta nép".[67] Jellemző, hogy „regényírónk" Trockij eltávolítása után a kommunistákkal való szövetkezést propagálta. A „197 tézis" című fajvallási katekizmusa miatt Hitler kizáratta a pártból, szerzője legnagyobb meglepetésére, hiszen ezt a művét is, akár regényét „hűséggel" ajánlotta a Vezérnek.

Hitler – mint már jeleztük – jó taktikai érzékkel ismerte fel, hogy a vallás kérdését nem kell feszegetni. Ugyanakkor antiszemitizmusa keresztényellenességet is takart. Amikor „újpogány" bosszúja a zsidókra sújtott, a kereszténységet jelképező „misztikus Izrael"-t is fel akarta számolni – mint erre újabban hívták fel a figyelmet.[68] Jellemző demagógiájára: a zsidó népet alkotásképtelennek hirdette, miközben – paradox módon, éppen fajelméleti nézőpontjához következetesen – tisztelte is a zsidókat, pontosabban: „a zsidó"-t, mert az egyes számot eléggé következetesen használta. Hiszen azzal, hogy a német népet nyilvánította választott népnek, éppen a zsidók helyét akarta elfoglalni. Egyébként már az is dicséret, hogy a nagyszerű német fajt mérgezte „a zsidó". Így, mint Szász Zoltán jelezte: „Ha mindazok a vádak, amelyeket a zsidóság ellen felhoztak, a vádlók részéről mélyen átélt meggyőződést takartak, akkor logikai úton eljuthatott volna Hitler vagy környezete arra a következtetésre, hogy a zsidóság »magasabb rendű faj« mint a germán, esetleg a »legmagasabb rendű faj«."[69]

Rosenberg nyílván felismerte a náci antiszemitizmus eme belső ellentmondását, azt hogy miközben ellenfelét gyalázza egyben magasztalja, és ezért ő a maga ideológusi tisztjével élve – mint látni fogjuk a Führer szemléletéhez is igazodva – a zsidók faji mivoltát is tagadta. A náci héják – köztük a Führer leghívebb szolgája, a mindenkori hivatali életet jellemző aktaháborúban oly állhatatos buta és ravasz funkcionárius mintapéldánya: Martin Bormann, a titkár – már alig várták, hogy a katolikus egyházzal is leszámoljanak. Végül a Führer is lélekben elszánta magát erre a majdani nyílt fellépésre, miközben fizette az egyházi adót és eleljárt az egyházi szertartásokra.[70]

A nácizmus és a kereszténység viszonyáról szól a Hitler-Könyvtár egyik legérdekesebb darabja.[71] Szerzője Alois Hudal, római püspök. A könyvbe – 1937 szeptemberében – ajánlást is írt: „A német felemelkedés Führerének, a német remény és nagyság Siegfriedjének, Adolf Hitlernek".

A minap is a fejére olvasták ezeket a sorokat, kiemelve, hogy náci tiszteket mentett a háború végén, és elhallgatva, hogy korábban zsidókat is,[72] bár erről is lehet már tudni.[73] Kétségtelen, szíve inkább a nácikhoz húzta. Utólag felrótta magának, hogy nem vette észre: Hitler is csak a Schönerer féle pángermán mozgalom folytatója, amely a kisvárosok és falvak félműveltségéből emelkedett ki[74] –

államfőt is. Őriztük volna a lángot, továbbvittük volna a stafétabotot. És egyáltalán – miért kellene Neki bármikor is meghalnia? Hiszen ki lehet válogatni és föl lehet nevelni a hasonmások új nemzedékét, ily módon halhatatlanná téve a nagy Vezért.

Az angliai telefonvonal megszakadt, a bor elfogyott. Ideje volt szedelődzködnünk.

A harmadik találkozót egy területi pártbizottság hátsó helyiségében tartottuk, Sztálin városában (nem az előző évi Sztálinban), 1955 októberében. Talán a hírverésen múlt, talán a szállodai szobafoglalással akadtak nehézségek – elég az hozzá, hogy alig tizenöt-húsz hasonmás jelent meg. A szamovár fölött, a falon egy Sztálin-kép színes reprodukciója lógott. Bizonyos értelemben barátságosabb, meghittebb volt a hangulat, mint a korábbi alkalmakon. Sokszor koccintottunk („A Pártra!" „Hruscsovra!" „Sztálinra!" „A történelemre!"). Ezen a találkozón nem ettünk kaviárt, viszont a borscs felséges volt. A vidámabb, hogy ne mondjam: kissé már becsípett Sztálinok nem hivatalos grimaszversenyt tartottak – ki tudja jobban utánozni az Ő nagylelkű mosolyát, a népe sorsáért aggódó Vezér arckifejezését, az „én is ugyanolyan jókedvű dolgozó vagyok, mint ti" nevetését, a zord államférfi rosszalló tekintetét... A verseny díját Sztálin XIII ajánlotta fel: elhozta az Ő borotváját, melyen még mindig ott volt a rászáradt hab és néhány szőrszál az Ő álláról. A győztes végül Sztálin XV lett, aki elsősorban a „középtávolba meredő, szigorú tekintetű Vezér" ijesztően pontos utánzásának köszönhette sikerét.

Sztálin XXII (szül. Joszif Zaharudov, Jakutszk) felállt, és a torkát köszörülte. Mindenképpen el kell mondania, kezdte, hogy sajnálatos visszaesés tapasztalható a mai fiatalok Sztálin iránti érdeklődésében. Példaként megemlítette, hogy a nagy Vezér gyermekkori hőstettei (amikor szembeszállt a feketézővel, gáncsot vetett a guz kapitalistának, leleplezte a kémet) kikerültek az alsós tananyagból, pedig a gyerekek ma is példát vehetnének az Ő igazi szocialista viselkedéséről. Sokan úgy éreztük, hogy az ünnepinek szánt est a kelleténél talán komolyabbra, sőt melankolikusabbra sikeredett.

Korán elbúcsúztunk egymástól.

1956-os találkozónk volt az utolsó. Éreztük is mindannyian. Eredetileg szeptemberre tűztük ki Sztálin városának rendőrlakatanyájába – de a város nevét egy hónappal korábban megváltoztatták (kell-e rosszabb előjel?), és a várható létszám is alacsonynak tűnt.

Így aztán egy fagyos októberi estén jöttünk össze – tízen sem voltunk, akik kibumliztunk Moszkva külvárosba, megmásztuk a három emeletet, és végigmentünk egy keskeny folyosón, hogy végül Sztálin IV zsúfolt szobájában kösséink ki. A pecsétes, fakózöld díványra meg a nyikorgó hokedlikre ültünk, a későnjövők már csak

elsősorban a Szudéta-vidéken, ahol az antiszemitizmust a szláv veszély hirdetésével ötvözték. Csehországból származott Hudal is, német nacionalizmusát is a hazai létszorongás határozta meg, valamint a Párizs környéki békék „metafizikai bűne" miatti indulat. Innen a bűnös és naiv illúzió: a nácizmust olyan nacionalizmussá lehet alakítani, amely a német nemzeti nagyságot és a kispolgári keresztény értékeket élteti, miközben a kommunizmus ellen világtörténeti küldetést teljesíthet. Ez óhatatlanul valamiféle biedermaier fasizmus felé mutat. Apostola nem egyszerűen szlávellenes, 1922-ben a keleti és nyugati kereszténység közeledését szorgalmazta.[75] 1937-i híres-hírhedt könyvében eléggé határozottan is lépett fel a rasszizmus ellen. Senki nem vette akkor még a fáradságot, hogy a nácizmus eszmei előzményeit és összetettségét ilyen alaposan feltárja. Ahogy a francia fajkultuszt bemutatja, vagy a nemzet istenítésének és az osztálynélküli társadalmi utópiának az alternatíváját jelzi, mondhatnánk Ernst Nolte összehasonlító fenomenológiai elemzésének az előfutára. Fő ellenfele: Rosenberg, akinek álfilozófiájáról és fő művéről „A XX. század mítosza"-ról akkortájt csak Lukács György írt ilyen kimerítően.[76] E könyvet Róma Hudal javaslatára helyezte indexre.[77] Ezzel azonban a mű iránti kereslet úgy megnőtt, hogy elérte a kétszázezres példányszámot,[78] amit Hitler részben némi bosszúsággal, és részben némi elégtétellel nyugtázhatott. Hiszen nem szerette a rosenbergi művet, és a vele kapcsolatos fejleményekben saját egyházpolitikáját, azaz képmutató felekezeti semlegességét láthatta igazolva. Ez is óvatosságra intő politikai lecke volt számára.

Ha viszont Hudal a *Mein Kampf*ot alaposabban elolvassa és nem a vallásnak tett taktikai engedményekre figyel, akkor észrevehette volna, hogy Hitler miképpen folytatta az említett Schönerer-féle mozgalmat. Úgy mazsolázott Hudal a hitleri műben, mint a kommunistává degradált polgárok Leninben, de azért – Hudal dicséretére legyen mondva – Dintert elmarasztalta antiszemitizmusa miatt is. A római püspök azonban a mai furfangos alamuszság előfutára abban is, amikor azt hangsúlyozta, hogy az antiszemitizmus története a zsidókérdés megoldásának története. Rosenberg nézetei kapcsán viszont azt is szóvá tette, hogy az antiszemitizmus jórészt a keleti német határterületek problémájának a Birodalomba való áttétetele, a faj-antiszemitizmus pedig a kereszténység ellen is irányul. Ezzel engedményt tett a nácizmusnak, ugyanakkor el is határolta magát. A zsidók osztályozásával (keleti, nyugati, kommunista, cionista, frontharcos, konzervatív, államhű), ha nem is a nürnbergi törvényeket támogatta, de nem is azok ellenében járt el, látszólag úgy mint Stefan Zweig, aki szintén a zsidóság differenciáltságát próbálta bemutatni, amikor a rasszizmus értelmetlenségén tűnődött el. Ezt tette voltaképpen Hudal is, csakhogy teológiai alapon a vallásos zsidókkal szemben a „bolygó zsidó" mítoszának körmönfont változatát nyújtotta. A Krisztus utáni zsidóságban az első rasszistákat sejttette, mert szerinte a zsidók az isteni kegyelmet természeti adottságnak tekintették. Ugyanakkor számára ők „a világtörténelem állandó emigránsai, akik nyugtalansága az idegen kultúrkörökben a nemzeti középpont elvesztéséből fakad".[79] De emellett külön kiemelte, hogy a zsidóság problémája szellemi és nem faji, azaz: materialista, természeti jellegű. Viszont hangsúlyozta, hogy nem látja okát a zsidó marxisták védelmének, tehát ebben az esetben, mégis a – vulgár-empirikus – faji mozzanat elfogadására hajlott. Annak jelzése viszont, hogy sok marxista náci lett, és ebben az átváltozásban materializmusa is közrejátszott, a nácizmus ellen irányult. (A Hitler Könyvtárban találunk is valami – a Führernek dedikált – regényszerűséget, amelynek hőse a marxizmustól jutott el a nácizmusig, mert egyszercsak „átlátta a marxista hazugságot".[80] Egyik náci „moralista", aki szintén dedikálta művét a Vezérnek, okkal kérdezte költeményében: „Te »kom-

a szőnyegre kaporodhattak le. A könyvespolc oldalára Sztálin fekete-fehér fényképe volt felszögezve.

Az történt, hogy februárban Hruscsov a XX. pártkongresszuson hosszú, gyújtó hangú beszédben leleplezte Sztálin „bűneit". Ami azt illeti, a beszéd hivatalosan titkosnak számított, de bemondta az Amerika Hangja, a Szabad Európa meg a BBC világszolgálata, úgyhogy mindenki tudott róla.

Senki sem akart elsőnek megszólalni. Végül a házigazda, Sztálin IV – ő hozta össze a társaság első, fényes sikerű találkozóját is három évvel azelőtt – ezt motyogta maga elé:

– Azt sosem állítottam, hogy annyira tökéletes volt.

Mondogattuk is, hogy mindnyájan emberek vagyunk, hogy tévedések voltak és lesznek, és hogy nyilvánvaló: egyszer-kétszer még Ő is hozott hibás döntést.

Sztálin XII felidézte, amikor a bíróság előtt trockista ügynökként bélyegezte meg Szirint, pedig Szirin valószínűleg ártatlan volt. Persze könnyű utólag bölcsnek lenni. Mindenki mesélt hasonló eseteket. 1937–38-ban Sztálin VI számos koncepciós perben tanúskodott, pedig tudta, nem lehetett az összes vlagyivosztoki tiszt japán kém, a cárizmus híve, szodomita stb. Sztálin XXX-nak az apósát kellett feljelentenie. Sztálin XVII pedig még egy kollégája (a néhai Sztálin XVIII) letartóztatásáért is felelős volt, akit zinovjevista elhajlással vádoltak.

Igazság szerint egyikünk sem mondhatta el magáról, hogy csak Sztálin személyiségének pozitív oldalát jelenítette volna meg. Mindenkinek akadt folt a múltján. Persze, mondtuk, egyikünket sem terhel személyes felelősség. Nem vitás, hogy ha tényleg mi magunk lettünk volna Ő, álmunkban sem követünk el ennyi brutális dolgot – de hát az volt a munkánk, hogy Sztálin helyett cselekedjünk.

De ez volt a teljes igazság? Sztálin VI elmondta, hogy gyakran csak egészen vázlatos eligazítást kapott – mondjuk, hogy egy koncepciós perben tegye meg a „szokásos" tanúvallomást –, aztán kiderült, hogy a vádbeszédnek is beillő heves szónoklat helyett egy sokkal visszafogottabb beszéd is megfelelt volna. Mindenkinek volt hasonló tapasztalata. Ahogy visszatekintettünk, úgy éreztük, meglehetősen szabad kezet kaptunk a figura felépítéséhez, és talán túlzásba estünk az alak vérszomját illetően.

Utólag belegondolva a gyászos korszakba: sok tragikus eseményéért mi, hasonmások vagyunk a felelősek. Az is lehet, hogy maga Sztálin egészen gyengéd személyiség volt, csak mi értettük félre Őt!

A vodkásüveg begurult a dívány alá, valakinek ki kellett nyúlnia onnan. Aztán töltöttünk – kupicába, bögrébe, fogmosó pohárba, kinek mi jutott. Senkinek se volt kedve Sztálinra, Hruscsovra vagy a Pártra koccintani. Végül egyikünk így szólt: „A történelemre!" – és erre ittunk.

FORDÍTOTTA BARABÁS ANDRÁS

munista« vajon tudod-e magad,/ hogy nem kommunista vagy."[81]) Hitler maga is úgy nyilatkozott Hermann Rauschningnak, a danzigi polgármesternek, hogy „több minden köt a bolsevizmushoz, mint ami elválaszt". Mindenekelőtt: „a forradalmi érzés". Engedélyezte is, hogy a kommunistákat azonnal vegyék fel a náci pártba. Úgy vélte, „a szociáldemokrata kispolgár és a szakszervezeti főnök soha nem lesz náci, de a kommunista mindig".[82] Egyébként a náci vezér – hiteles kortanú szerint – „arra a következtetésre jutott, hogy a sztálinizmus magának a bolsevizmusnak valamiféle fasizmussá alakulását jelenti, igaz, Dzsingisz Kán fasizmusává".[83]

Utólag azt is kiolvasták Hudal fejtegetéseiből, hogy elfogadta a nürnbergi törvényeket, mint – úgymond – a jogos önvédelem eszközét.[84] Ezzel szemben a római német püspök határozottan elutasította a faji jogfelfogást, mely szerint a faj akarata maga a jog, és jó elméleti érzékkel hangoztatta, hogy ez a jogszemlélet Carl Schmitt formuláira vezethető vissza, és elvetette a Nietzsche- és Lenin-féle cél-etikát. (Igaz, közben Schmitt – egy kis piszkos antiszemita cikk után – nagy hallgatásaival megalapozta, hogy a leigázott német szellem hordozójaként emelje szavát, méghozzá a címével is erkölcsi fölényt hirdető 1950-i könyvecskéjében: *Ex captivitate salus.*) Hudal a maga naiv cél-etikájának engedett, amikor úgy nyilatkozott, ha „a nemzeti szocializmus csak politkai-társadalmi probléma", akkor a katolikusok csatlakozhatnak. De ha dogma, világnézet, mítosz – akkor: *non possumus*.[85]

Hudal könyve a szómágia különös dokumentuma. Bécsben jelentették meg, részben azért, mert ott lehetett, részben aktualitása miatt, hiszen az Anschluss fenyegetése miatt az ausztriai katolikusok számára létkérdésnek látszott egyházuk és a náci vezetés viszonya. Franz von Papen, hajdani kancellár és állandó intrikus adta át a dedikált példányt Hitlernek. Ez „örömmel fogadta, és érdeklődéssel olvasta. Sőt, még parancsot adott, hogy be lehessen hozni Németországba, ahol nagyon bíztam a mű tisztító hatásában." Csakhogy Goebbels és főleg Bormann hamar felzúdultak, hogy rossz hatással van a pártra, és Papen nem tudta meggyőzni Hitlert az ellenkezőjéről.[86] Hudal művét Róma is hallgatólagosan elítélte. XI. Pius már amikor hozzáfogott jelezte, hogy a náci mozgalomban szellemről beszélni nem lehet, mert az „masszív materializmus". Faulhaber, müncheni kardinális pedig a „Párt főteológusá"-nak nevezte a szerzőt, aki a kettős elutasításban találta meg a lelkiismerete nyugalmát, úgy vélve még ez is jobb, mint aláásni a katonai frontot, és a német egység eszméje ellen dolgozni.[87] Ennek érdekében még 1942-43-ban is egyik SS-tiszttel az Állam és Egyház, valamint a Birodalom és a nyugati hatalmak megbékítésén fáradozott, 1943 márciusában íróasztalfiókjában maradt tervezetében nemcsak a hitért szenvedő katolikusok, hanem a protestánsok amnesztiáját is kérte, valamint „a zsidógyilkolás azonnali felfüggesztését, mely a birodalomnak külföldön óriási károkat okoz, a zsidókkal szemben emberies bánásmódot, és Birodalom érdekében értelmes munkákra való alkalmazásukat."[88] Aztán a „nyílt város" német parancsnokát is óvta a zsidók deportálásától, mert szerinte ez esetben a szentatya tiltakozni fog. XII. Pius nem így cselekedett.[89] Hudal aztán nem minden elégtétel nélkül számolhatott be erről is Rolf Hochuthnak. „A helytartó" című drámába az ő tapasztalatai és talán személyiségvonásai is beépültek.[90] A kétértelmű magatartást talán nem is lehet másként, mint irodalmi szinten megragadni.

A Hitler Könyvtár barnaságában azonban más színfoltokat is találunk. Méghozzá a neki dedikált könyvek között. Ezek elsősorban: Hubert Renfro Knickenbocker, ismert amerikai újságíró művei. A „tisztelettel"[91] és „legjobb kívánságokkal"[92] szóló dedikációk egyszerűek és kicsit megtévesztők. Mert Knickerbocker nem tisztelte a Führert, de erről hallgatott, és Goebbels jó akaratát is megnyerte egy ideig.[93] Állítólag „Hindenburg és Hitler után, őt ismerték a legjobban az országban," mert annyira kedvelték cikkeit és könyveit. Amikor azonban beszámolt a „náci forradalom" terrorakcióiról, kiutasították. A Führer feltehetően csalódott, mert a köztük fellángoló gyűlölet „az egyik leghevesebb gyűlölködés a történelemben".[94]

Miben állt az az „új típusú amerikai újságírás",[95] amelynek olyan nagy vonzereje volt? A szókimondás és a sejtelmesség, a tényszerűség és elmélet furcsa keveréke. Furcsa annyiban, hogy a nyugati demokrácia újságírójától éles vagy élesebb náci ellenességet várnánk el, hiszen a náci rendszer elvetette a demokratikus értékeket. Knickerbocker, aki pszichiátriát tanult, Münchenben és Bécsben is, úgy kezelte Németországot, valamint Oroszországot és Európát, mint egy beteget. Diagnózist adott. Leírta a tüneteket, de nem tett olyan utalást, ami a gyógyulást akadályozhatná. A nácizmust és a kommunizmust nem nevezte ráknak. De amit leír, az az. Például „A német válság"-ban, miután a nácik és kommunisták között dúló belső polgárháború mértékéről annak jelzésével ad képet, hogy naponta negyvenre rúg a sebesültek száma és kétnaponta egy halottat temetnek, majd bemutat egy közös gyűlést, amelyet Heil Moskau! és Heil Hitler! kiáltozással kezdenek, majd a rendőrség szétzavar, amikor a kommunisták éppen az Internacionálét énekelnék, ami a nácik számára vörös posztó. A verekedés így elmarad. A diagnózis: „Németországban a baloldali radikálisoktól a jobboldali radikálisokig nem egyenes vonal vezet, hanem egy majdnem zárt kör. Képzeljünk magunk elé egy kört, amelynek felső részében egy lyuk tátong. Ettől balra találjuk a kommunistákat, jobbra a nácikat, a lyukban pedig Moszkvát. [...] A náci és kommunista tömegeknek, nem a vezéreknek, hanem a tömegnek kevés eszméje, de sok érzelme közös és ma mindenekelőtt a lyuk választja el őket. És a német politika nagy paradoxona a következő: ami a nácikat és a kommunistákat Németország és a világ számára egyaránt fontossá teszi, nem a két párt egymás iránti gyűlölete, hanem híveik érzéseinek hasonlósága."[96]

Nem kevésbé jól sikerült részlet a munkanélküli náci tanító megszólaltatása. Ez kertelés nélkül elmondta, hogy Hitler szétzúzza a versailles-i békerendszert, visszaszerzi a lengyel korridort, megszünteti a köztársaságot és a munkanélküliséget, elkergeti a zsidókat. Knickerbocker szerint, ha bekövetkezik a hatalomátvétel, akkor a náci vezetés „ennek az egyszerű nácinak a programját, mint hülyeséget vagy provokációt fogja elvetni", pedig ez a tanító „nem agyalágyult vagy provokátor, hanem csak egyszerűen náci" és „ezek a náci program végső céljai".[97] Jól kiegészíti ezt a Spenglerrel készített interjú, mert jelzi, hogy egy náci tanító többet értett a történelemből, mint az oly elismert kultúrfilozófus. Ugyanakkor az egész a helyzetmegítélés képlékenységét is érzékelteti. Hiszen Spengler szerint a náci párt „ma vezér és program nélküli párt. Vezérei agitátorok, programjuk akcióprogram." Per-

sze ez bizonyos fokig igaz. De annak feltételezése már meglepő, hogy Franciaország – Spengler szerint – elfoglalhatja Dél-Kínát. A félelem a gazdasági autarkiára való törekvéstől viszont aligha volt alaptalan. És az sem, hogy az Egyesült Államok hegemóniájának lehetőségét jósolta, bár ebben nem állt egyedül.[98]

Illúziói voltak Knickenbockernek Hitlerrel kapcsolatban? Vagy inkább a valóság kényszerítő erejében hitt, amikor valamiféle normalitást előlegezett hatalomra kerülése esetére? Fenntartásait nem tagadta. A müncheni cirkusz arénájában szónokoló Hitlert „a német politika Vasárnapi Billy"-jének minősítette. A nyolcezres közönség „eszköz, amelyen Hitler a nemzeti szenvedély szimfóniáját játszotta". Nem kevésbé ironikus a lehetőségek jelzése: „Az evangélista Hitler új vallást alapíthatna. A színész Hitler zsúfolt színházat tudna magával ragadni. A szónok forradalmat csinálhatna." Az viszont már dicséret, hogy „Hitler művész. A híres Barna Ház, a százszobás palota ... az ő alkotása."[99] A német fordítás még mérsékeli is a dicséretet, mert az angol eredeti szerint: „az épület kifogástalan ízlés"-ről tanúskodik.[100]

Az újságíró és a Vezér egyelőre egymásnak kölcsönös „engedményeket" tettek. Hitler visszafogott interjút adott, amelyben a General Motors németországi jelenlétét előnyösnek minősítette, az amerikai típusú áruházak ellen nem rohant ki, miközben a kis egzisztenciák védelmezőjének szerepében tetszelgett.[101] Mindezeket a jeleneteket, történeteket valami borzalmas katasztrófa sejtelme hatja át. Mert: „A németek többsége, miként az európai nemzeteké, Clausewitzzel azt hiszi, hogy a háború és a politika azonosak".[102] És ha Németország lakossága nem is érheti el a Hitler által jósolt 250 milliót, Oroszországé gyorsabban nő. Amerika „hálás lehet az Atlanti Óceánnak. Nyugat-Európa és a Szovjetunió között nincs Óceán."[103]

De milyen sors vár Európára? Hogyan függ össze Európa és Németország sorsa? „Felemelkedik-e újra Európa" – hangzik Knickerbocker könyvének címe, amelyben a Duna-tájjal is foglalkozik. A mű csak azt mondja el, amit akkor sokan tudtak, és reméltek. Németország kilábal a válságból, és „ha felemelkedik, Európa is felemelkedik". Ha Papen programja megvalósul a nácik lehanyatlanak. „A német felépülést csak késleltetni lehet, ha a politika megerőszakolja a gazdaságot." „A Duna-táj sorsa Európától függ." Az európaiak Amerikától várják az adósságok leszállítását és újabb hiteleket. „Vajon Európa jó példával fog elöl járni, amennyiben a Duna-tájnak segít? Ha ez történik, akkor a dunai országok népei számára is a felépülés megfogható közelségbe kerül."[104]

Azokat a munkáit, amelyek erről szólnak, Knickerbocker már nem küldte el dedikálva Hitlernek, bár még Berlinben is megjelentek. Ezek már a fegyverkezési versenyről, Hitler „preventív békéjéről" szólnak,[105] valamint a szovjet ötéves terv áldozatokat követelő, több millió kulák életét is kioltó „hadjárat" lendületéről, valamint a kommunizmus irracionális vonzerejéről szólnak.[106] Aztán megírta legszenvedélyesebb művét, amelyben Amerika hadba lépését sürgette, olyan hévvel, mely mintha feledtetni akarná a minapi illúzióit. A szovjet szövetség híveként hangsúlyozta, hogy a nácik a bolsevik etikát másolták, viszont nincs más, mint egyik betegséget a másikkal győzni le, hiszen bécsi professzora is azt tanította, a malária könnyebben gyógyítható, ha meggyógyítjuk a szifiliszt, és ez esetben a malária a kommunizmus, a szifilisz pedig a fasizmus.[107]

Most már nem titkolta az amerikai újságíró, hogy amikor először látta Hitlert 1923-ban, elnevette magát. Szerepét viszont nem becsülte le, mert úgy vélte, hogy nélküle – „a leghatékonyabb csőcselék-mester" nélkül – a nácik frakciókra bomlanának. A hadba lépés követelését pedig olyan Jung-interjúval hitelesítette, amely nem csak érdekes Hitler-elemzés, hanem bevált jóslat. Ezen interjú – amely nem szerepel az egyébként terjedelmes Jung-irodalomban – jól kiegészíti azokat az információkat, amelyek alapján a svájci pszichológus nácizmushoz való viszonyáról vitatkoznak.[108] Röviden Jung véleménye: Hitler „nem egyén, hanem az egész nemzet". „Egyetlen nemzet sem tartja szavát." Olyan mint „egy vak hernyó". A tömeg „kollektív intelligenciája olyan mint az aligátoré". Anglia és Franciaország nem fogják Csehországot segíteni – mondta Jung öt hónappal München előtt. 1934-ben Masaryk azt jósolta, hogy a nácik is hamar túl lesznek a forradalmi mozgalmak szokásos extázisán, és aztán békésen együtt élnek...[109]

Nagy elégtétellel olvasta volna ezt a masaryki „jóslatot" Hitler, hiszen végül is a totalitárius rendszer hatékonyságának dicséreteként értékelhette volna a polgári demokráciák – általa hangoztatott – tehetetlenségével szemben. Azért is feltételezhetjük, hogy beleolvasott volna Knickerbocker eme kifejezetten ellene irányuló könyvébe, ha tudott volna angolul, mert olyan könyveket is fellapozott, amelyek kifejezetten az ő ideológiája ellen irányultak. Például Hans Hoppeler keresztény emberiességről elmélkedő és arra emlékeztető dedikációval – „Önnek, Vezérem, egy figyelmeztető csendes órában" – megküldött könyvében megjelölte azt a részt, amely a szíverek elmeszesedéséről és a szív teherbírásáról szólt, hiszen neki is voltak ilyen problémái. Még alá is húzta a szerző magyarázatát Szent Pál szeretetre figyelmeztető idézetéhez: *"Sokkal jobban érezzük magunkat, ha kevesebbet gondolunk magunkra és többet testvéreinkre, ha több áldozatot hozunk a közösségért. Jobban érezzük, mint korábban: az öröm, amelyet másoknak nyújtunk, önnön szívünkhöz tér vissza! Ez nem nagy áldozat, hanem kicsi, sőt alamizsna!"*[110] Persze, ha idegesítette egy mű, akkor nem vágta fel. Hans Lungwitznak a neurózisról szóló könyvében csak néhány oldalig, ill. vágásig jutott.

(Folytatjuk.)

JEGYZETEK

1. Joseph Berchtold - Heinrich Hoffmann: *Hitler über Deutschland*. München, 1932. 55.
2. *Adolf Hitler Bilder aus dem Leben des Führers*. Altona-Bahrenfeld, 1936. 16., 40.
3. Robert Payne: *The Life and Death of Adolf Hitler*. New York - Washington, 1973. 26-27.
4. Ernst Nolte: *Der Faschismus in seiner Epoche*. München, 1963. 359.
5. Alan Bullock: *Hitler and Stalin. Parallel Lives*. New York, 1992. 8.
6. Brigitte Hamann: *Hitlers Wien. Lehrjahre eines Diktators*. München, 1996. 545.; George L. Mosse: The Nationalization of the Masses. New York, 1975. 196.

7. Joachim C. Fest: *Hitler*. New York, 1973. 48.
8. Ken Anderson: *Hitler and the Occult*. New York, 1995. 104.
9. Cuthbert Carson Mann: *Hitler's Three Struggles. The Neo-Pagan Revenge*. Chicago Spectrum Press, 1995.
10. *Hitler wie ihn keiner kennt. 100 Bild-Dokumente aus dem Leben des Führers*. Szerk. Heinrich Hoffmann. Előszó Baldur von Schirach. Berlin. é.n. XIV:
11. *Die deutschen Kolonien*. Szerk. Kurd Schwabe, Paul Leutwein. Berlin, 1936. Az ajánlás szövege: Dem Führer und Reichskanzler / des deutschen Volkes / Adolf Hitler / dem Kämpfer / für die / Wiedergewinnung / der deutschen Kolonien / in / Verehrung und Dankbarkeit / zugeeignet / Berlin, November 1936
12. Richard Wilhelm Stock: *Die Judenfrage durch fünf Jahrhunderte*. Nürnberg, 1939.
13. *Adolf Hitler Bilder aus dem Leben des Führers*. Altona-Bahrenfeld, 1936.. 68.
14. August Kubizek: *Young Hitler. The Story of Our Friendship*. Maidstone, 1973. 131-135.
15. Reginald H. Phleps: Die Hitler-Bibliothek. *Deutsche Rundschau*, 1954. Szept. 929.
16. Robert G. L. Waite: *The Psychopatic God*. New York, 1977. 73.
17. Jochen Thies: Nazi Architecture – a Blueprint for World Domination: the Last Aims of Adolf Hitler. *Nazi Propaganda. The Power and the Limitations*. Ed. David Welch. London & Canberra, 1983. 49.
18. *Künstlerbriefe aus dem 19 Jahrhundert*. Berlin, 1914.
19. Albert Zoller: *Hitler Privat. Erlebnisbericht seiner Geheimsekretärin*. Düsseldorf, 1949. 50.
20. Ormos Mária: *Hitler*. Bp. 1997. 95-96.
21. Zoller: *Hitler Privat*, 41.
22. Fest: *Hitler*, 200-201.
23. Sebastian Haffner: *The Meaning of Hitler*. London, 1978. 5.
24. Adolf Hitler: *Mein Kampf*. München, 1941. 36-37.
25. Ernst Jünger: *Werke. III*. Stuttgart, 1962.
26. Ernst Jünger: *Feuer und Blut. Ein kleiner Ausschnitt aus einer grossen Schlacht*. Magdeburg, 1925. A dedikáció, latinbetűvel: Leipzig, Sebastien Bachstr. 18./9.1.1926/Dem nationalen Führer Adolf Hitler!/ Ernst Jünger
27. Kurt G. W. Ludecke: *I knew Hitler*. London, 1938. 688.
28. Rudolph Binion: *Hitler among the Germans*. New York, Oxford, Amsterdam, 1976. 35.
29. Philipp Bouhler: *Adolf Hitler, das Werden einer Volksbewegung*. Lübeck, 1932. 25. Dem Führer in Verehrung / und Treue gewidmet / München, Oktober 1932 Ph. Bouhler
30. [E. M. Arndt:] *Katechismus für den Teutschen Kriegs- und Wehrmann, worin gelehrt wird, wie ein christlicher Wehrmann seyn und mit Gott in den Streit gehen soll*. Köln, 1815.
31. Stock: i.m. 511.
32. Hans Kohn: *The Mind of Germany*. New York, 1960. 270.
33. George L. Mosse: *The Crisis of German Ideology*. New York, 1964. 31-39.; Karl Dietrich Bracher: *The German Dictatorship*. New York, 1976. 31-32.
34. Fritz Stern: *Kulturpessimismus als politische Gefahr*. Bern - Stuttgart - Wien, 1963 25-126.
35. Nolte: Der Faschismus,; Fest: *Hitler*.
36. Alan Bullock: *Hitler, A Study in Tyranny*.New York, 1964.
37. Paul de Lagarde: *Deutsche Schriften*. München, 1934.
38. Joachim C. Fest: *The Face of the Third Reich*. New York, 1970. 163-174.
39. Henry Picker: *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941 - 1942*. Stuttgart, 1963.
40. *Lehrstoffsammlung und Grundplan für die weltanschauliche Schulung der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei*. d.n. h.n. 29.
41. Paul R. Josephson: *Totalitarian Science and Technology*. New Jersey, 1996.
42. Phleps: i.m.
43. Berthold Otto: *Der Zukunftstaat als sozialistische Monarchie*. Berlin, 1910. 62.
44. Houston Stewart Chamberlain: *Richard Wagner der Deutsche als Künstler, Denker und Politiker*. Leipzig, d.n. Ich halte es für männlich und offen, / seinem Irrtum anzuer' / kennen, aber nicht das halte / ich für männlich, dem einen / Vorwurf darüber zu machen, / der von seinem Irrtum / zurückgekommen ist. / v. Bismarck / Am Tage Ihres 44. Geburtstages / Ihnen, verehrter Herr Reichs' / kanzler, in Dankbarkeit / ergebenst / zugeeignet / von ein Wagnerverehrenin / Leipzig, 20. III. 33.
45. Ormos Mária: *Nácizmus - fasizmus*. Bp. 1987. 110-111.
46. Nolte: i.m. 351-353.
47. Kohn: i.m. 268.
48. Fest: Hitler, 55., 181.
49. National Archives and Record Administration, Maryland (továbbiakban: NARA) Captured German Documents Microfilmed in Berlin, (Hoover Institution): NSDAP Hauptarchiv T 581 .Reel 52. No. 1210.
50. Paul Bülow: *Adolf Hitler und der Bayreuther Kulturkreis*. Leipzig - Hamburg. é.n. 9.
51. Chamberlain: *Bühnendichtungen*. München 1915. H. S. Chamberlains dramatische Versuche / blieben Adolf Hitler wohl noch un- / bekannt? / Als herzlicher Weihnachtsgruss / sind sie ihm hier zugedacht / (ins besondere der Weinbauer!) / Bayreuth, Dez. 1924
52. Houston Stewart Chamberlain: *Herrn Hinkebein's Schädel. Gedankenhumoreske*. München, 1922. Adolf Hitler/noch diese kleine/ heiter – ernste Zugabe – / unter vielen stillen,/ tiefen Wunschen über/reicht/von/ Eva Chamberlain/ Bayreuth, Weihnachten/ 1924
53. Thomas Mann: *Reden und Aufsätze*. 4. Frankfurt am Main, 1974. 846.
54. Fest: Hitler, 48-56.; Joachim Fest: Um einen Wagner von aussen bittend. Richard Wagner. *"Der Ring von Niebelungen". Ansichten des Mythos*. Szerk. Udo Bermbach, Dieter Borchmeyer. Stuttgart - Weimar, 1995. 182-188.
55. John Toland: *Adolf Hitler*. New York, 1976.
56. Fest: Um einen Wagner von aussen bittend., 186.
57. Library of Congress, Collection of the Manuscript Division, (továbbiakban: LC CMD) German Captured Documents, Rehse Collection, Reel 163.
58. Toland: *Adolf Hitler*, 997.
59. Toland: *Adolf Hitler*, 139.
60. Berthold Hinz: *Die Malerei im deutschen Faschismus. Kunst und Konterrevolution*. München, Hanser, 1974. 181.
61. Albert Speer: *Erinnerungen*. Frankfurt am Main - Berlin - Wien, 1969. 73-74.
62. Kubizek: *Young Hitler*, 131.
63. Adolf Hitler: *Die Reden, Aufrufe und Kundgebungen des Führers*. V. Kézirat, gépelt. Library of Congress, Rare Books and Special Collections.
64. Alfred Wiehr: *Hitler lebt! Erzählungen um Führer und Volk*. Radolfzell a.B. 1934.
65. Stefan Zweig: Blick auf mein Leben. 15. Capitel: Incipit Hitler, 6-9. LC CMD
66. Günter Hartung: Artur Dinter. A Successful Fascist Author in Pre-Fascist Germany. *The Attractions of Fascism*. Szerk. John Milfull. New York - Oxford - Munich, 1990. 116.
67. Artur Dinter: *Die Sünde wider das Blut*. Leipzig, 1927. 207.
68. C. C. Mann: i.m. 305.
69. Ld. Ormos Mária: *A Hitler-életrajz buktatói*. Bp. 1993. 20.
70. Jochen von Lang: *The Secretary. Martin Bormann: The Man Who Manipulated Hitler*. Athens, Ohio 1981. 125-129.
71. Alois Hudal: *Die Grundlagen des Nationalsozialismus. Eine ideengeschichtliche Untersuchung*. Leipzig - Wien, 1937.
72. Hohn Weiss: *Ideology of Death. Why the Holocaust Happened in Germany*. Chicago, 1996. 390.
73. Hansjakob Stehle: Bischof Hudal und SS-Führer Meyer. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 1989. 2.sz. 307-322.
74. Alois C. Hudal: *Römische Tagebücher. Lebensbeichte eines alten Bischofs*. Graz-Stuttgart, 1976. 115.
75. Alois Hudal: *Die serbisch-orthodoxe Nationalkirche*. Graz, Leipzig, 1922. 12o.

76. Lukács György: *Adalékok az esztétika történetéhez. II.* Bp. 1972. 419-423.
77. Hudal: *Römische Tagebücher*, 117.
78. Picker: i.m. 269.
79. Hudal: *Die Grundlagen*,99.
80. Hadamovsky, Eugen: *Hilfsarbeiter Nr. 50 .000*. München, 1938. 15.
81. Richard Euringer: *Chronik einer deutschen Wandlung 1925 .- 1935*. Hamburg, 1936. 141.
82. Hermann Rauschning: *Hitler Speaks*.London, 1940. 134.
83. Hermann Rauschning: *The Revolution of Nihilism*. New York, 1939. 57.
84. Bruce F. Pauley: *From Prejudice to Persecution. A History of Austrian Anti-Semitism*. Chapel Hill - London, 1991. 172.; Guenter Lewy: *The Catholic Church and Nazi Germany*. New York - Toronto. 1968. 281.
85. Hudal: *Die Grundlagen*, 163-179., 253.
86. Franz von Papen: *Memoirs*. Ford. Brian Connell. New York, 1953. 382.
87. Hudal: *Römische Tagebücher*, 118, 148-149., 294.
88. Stehle: i.m., 321.
89. Lewy: i.m. 301.
90. Stehle: i.m. 316.
91. Hubert Renfro Knickerbocker: *Deutschland so oder so?* Berlin, , 1932. To Adolf Hitler / with the regards of / H. R. Knickerbocker / Berlin, March, 1932.
92. H.R. Knickerbocker: *Kommt Europa wieder hoch?* Berlin, 1932. An Herrn Adolf Hitler / mit den besten Wünschen / von H. R. Knickenbocker / Berlin November 1932
93. William L. Shirer: *Berlin Diary. The Journal of a Foreign Correspondent 1934-1941*. New York, 1984. 14.
94. John Gunther: Foreword. In: H. R. Knickerbocker: *Is Tomorrow Hitler's?* New York, 1941. XIII-XIV.
95. Uo. XIV.
96. Knickerbocker: *Deutschland*, 33.
97. Knickerbocker: *Deutschland*, 80-81.
98. Knickerbocker: *Deutschland*, 202-204.
99. Knickerbocker: *Deutschland*, 206-209.
100. Hubert Renfro Knickerbocker: *German Crisis*. New York, 1932. 247. Uő.: *Germany - Fascist or Soviet?* London, 1932.
101. Knickerbocker: *Deutschland*, 213.
102. Knickerbocker: *Deutschland*, 225.
103. Knickerbocker: *Deutschland*, 231.
104. H.R. Knickerbocker: *Kommt Europa wieder hoch?* Berlin, 1932. 73., 181., 208., 241.
105. Hubert Renfro Knickerbocker: *Kommt Krieg in Europa?* Berlin, 1934.
106. Hubert Renfro Knickerbocker: *Rote Wirtschaft und Weisser Wohlstand*. Berlin, 1935.
107. Knickerbocker: *Is Tomorrow Hitler's?* 103-104.
108. Aniela Jaffé: *Aus Leben und Werkstatt von C. G. Jung*. Zürich, 1968.; Margrit Burri: *Germanische Mythologie zwischen Verdrängung und Verfälschung*. Zürich, 1982.; *Lingering Shadows. Jungians, Freudians, and Anti-Semitism*. Szerk. Aryeh Maidenbaum, Stephen A. Martin. Boston - London, 1991.
109. Knickerbocker: *Is Tomorrow Hitler's?* 50-51.
110. Hans Hoppeler: *Die Predigt unseres Körpers*. Stuttgart, [d.n.] 15., 35.

A szabadságról

LESZEK KOŁAKOWSKI

A gondolkodásnak két, egyaránt igen tág területe van, ahol mérlegre kerül a szabadság kérdése; ezek logikailag olyannyira függetlenek egymástól, hogy nem is nyilvánvaló, ugyanaz a „szabadság" szó illik-e mindkettőre. Az egyik terület a „szabad-e az ember" kérdésével való örök viaskodás, szabad-e a maga emberi természetének értelmében, immanens szabadságnak örvend-e. Az ebben az értelemben vett szabadság létét, vagyis például annak a választásnak a képességét, melyet nem kizárólag az emberi tudaton kívül működő erők kényszerítettek ki, a kultúra történelmében ugyanolyan gyakran megkérdőjelezték, mint ahogy állították. Ez a vita hasonlított az általános determinizmusról való vitához, de nem volt azonos vele. Ha minden esemény maradéktalanul meghatározott azoknak a körülményeknek az összessége által, amelyek között végbemegy, akkor logikailag lehetetlen a választás szabadságáról beszélni. Ha az egyetemes okság önmagában ilyen abszolút lenne, elképzelhető, hogy paradox következtetések levonására kényszerülnénk. Az, ami maradéktalanul kijelölt a körülmények által, az egyúttal – „lényegében", bár nem feltétlenül „technikailag" - előre látható. Így hát elképzelhető, ha képességeink az előrelátás területén kellőképpen tökéletesednek, a szigorú determinizmus alapján valamikor például egy ilyen hírt olvashatunk az újságban: „tegnap megszületett Piotrkówban Janek Kowalski, aki idővel kiváló zeneszerző lesz. Az esemény tiszteletére a Varsói Filharmónia zenekara holnap eljátssza a Harmadik szimfóniát, melyet J. Kowalski 37 éves korában fog megkomponálni".

A szabadság azonban nem csupán a kész lehetőségek közötti választás, de alkotás, egészen új, teljesen előrelátható dolgok létrehozása is.

Egykor mind a fizikusok, mind pedig számos filozófus hitt a szigorú determinizmusban; bizonyítékuk nem volt rá, de ezt a hitet mégis a józan ész bizonyosságának tartották, melyben csak a megtévesztettek kételkednek, s amely a tudományos és racionális gondolkodás nélkülözhetetlen alapja. Századunkban ez a hit összeomlott, ami főként a kvantummechanika, az utóbbi időben pedig a káoszelmélet érdeme. A fizikusok elvetették a deterministа dogmát. Ebből természetesen nem lehet azt a következtetést levonni, hogy az emberek szabad akarattal vannak megajándékozva - az elektronoknak nincs szabad akaratuk - csupán azt lehet állítani, hogy a fizika nem hiúsítja meg vagy húzza keresztül a szabad akaratban való hitet. Nem. Az - említett értelemben vett - választás szabadságában és az új létrehozásában lehet, sőt, úgy vélem, kell hinni; a szabadság elementáris tapasztalatunk, mindannyiunk tapasztalata; olyan elementáris, hogy nem lehet egyenként elemezhető részekre szedni, ezért a szabadság bizonyíthatatlan valóságnak tűnhet. Ugyanakkor nincs semmi ok, hogy ne bízzunk ebben a tapasztalatban, épp mert elementáris. Valóban végrehajtói vagyunk a tetteknek, melyeket végbeviszünk, nem csupán különböző, a világban harcoló erők eszközei, habár, természetesen, alá vagyunk vetve a természet törvényeinek. Valóban célokat is - jó vagy rossz célokat - állítunk magunk elé, melyek felé törekedni szeretnénk. A külső körülmények vagy más emberek meghiúsíthatják vágyainkat, például, lehetséges, hogy fizikailag annyira korlátozva vagyunk, hogy ténylegesen semmilyen választást sem tudunk végbevinni, mégis, a választás képessége továbbra sincs elvéve tőlünk, habár el van véve a lehetősége annak, hogy éljünk ezzel a szabadsággal.

Ez a szabadság következésképpen emberi mivoltunkkal adatik meg számunkra, ennek az emberi mivoltnak az alapja, az embert, mint önmaga létében megkülönböztetettet teremti meg.

Mindamellett nem indokolt, hogy Szent Ágoston és Kant után azt állítsuk, hogy csak akkor vagyunk szabadok, ha a jót választjuk, nem a rosszat, s így szabadságunkat a választás tartalma határozná meg, nem pedig maga a választásra való képesség. Ha így vélekedünk, ez azt jelenti, hogy saját morális doktrínáinkat helyezzük magába a szabadság fogalomba.

Beszélünk azonban arról a szabadságról is, amely nincs jelen létezésünk természetében, de a kultúra, a kollektív lét, a jog alkotása. A szabadság ebben az értelemben azoknak az emberi tevékenységeknek a területe, melyekben a társadalmi szervezettség semmit sem tilt vagy parancsol, melyekben tehát az emberek azt választhatnak, amit akarnak, módjukban áll megtenni vagy nem tenni valamit, anélkül, hogy megtorlás fenyegetné őket. A szabadság ebben az értelemben természetesen fokozatos, több vagy kevesebb van belőle, s a különböző politikai rendszereket e szabadság mértékével szoktuk mérni - kezdve azoktól, ahol a szabadság a nullához közelít, vagyis a szélsőséges totalitárius rendszerektől (például Sztálin Oroszországa, Mao Kínája), azokig, ahol a parancsok és a

Az írás Leszek Kołakowski *Mini wykłady o maxi sprawach*.című kötetében jelent meg (Krakkó, Znak 1997).

tiltások a minimumra korlátozódnak. A totalitárius rendszereknek az a törekvésük, hogy minden emberi tevékenységet szabályozzanak és semmit se hagyjanak az egyes ember választására. A zsarnoki, de nem totalitárius rezsimek minden olyan területen el akarják venni az emberek szabadságát, ahol az veszélyeztethetné a hatalmat, de a hatalom megtartása szempontjából közömbös kérdésekben nem törekednek totális ellenőrzésre, és nincs szükségük globális, mindent átfogó ideológiára.

Könnyű észrevenni, hogy bár ebben az értelemben a szabadság a nullára redukálható, azonban nem lehet korlátlan. A feltételezett „természetes állapot", amiről egykor a társadalmi élet teoretikusai elmélkedtek, s ahol nincs semmiféle jog, semmiféle szabály, a kollektív életnek semmiféle szervezete, csupán mindenkinek mindenki ellen való szüntelen harca - ez az állapot sohasem létezett, s ha létezett volna, egyáltalán nem lett volna a korlátlan szabadság állapota. Nem lehet azt mondani, hogy egy ilyen világban „minden megengedett" (vagy „mindent szabad"), mert valami megengedett vagy nem megengedett csak valamilyen törvény alapján lehet. Ahol nincs törvény, szabadság sincs, s e szó meg van fosztva az értelmétől; más szavakkal, a mi világunkban a szabadság mindig korlátozott. Robinson Cruose nem rendelkezett korlátlan, vagy bármilyen szabadsággal. Szabadság - kevesebb vagy több - csak ott lehet, ahol valami megengedett vagy tiltott (eszünkbe jut, a kérdés megvilágítására, egy ismeretlen szerzőségű, talán az első világháború előttről való vicc: Ausztriában ami nem tilos, az megengedett; Németországban ami nem megengedett, az tilos; Franciaországban minden megengedett, az is, ami tilos; Oroszországban minden tilos, az is, ami megengedett).

Azt látjuk ennek következtében, hogy habár a „szabadság" szó e két jelentése nagyon különbözik, úgy hogy rendelkezhetünk szabadsággal a szó egyik, és nem rendelkezhetünk másik értelmében, ám mégis olyannyira rokonok, hogy nincs abban semmi bántó, ha ugyanazt a szót használjuk, csak ne keverjük össze a jelentésüket. Mindkét esetben a választás lehetőségéről van szó: a második értelemben a választás szituációs feltételeiről, arról, amit a társadalmi szervezettség és a törvény általánosságban választásra bocsát; az első értelemben a választásra és alkotásra vonatkozó saját lelki körülményeinkről, magáról a tényről, urai vagyunk-e a választásnak és az alkotásnak, habár ez a képességünk nem feltételez semmit azoknak a javaknak a köréből, melyek között gyakorlatilag választhatunk.

Két általános hibától kell óvakodnunk, ha a szabadságról van szó. Az elsőt akkor követjük el, ha a szabadság fogalmára hárítunk minden emberi igényt és minden kívánatos jót. Igazán nincs benne semmi helytelen, ha azt mondjuk, „megszabadultam a fájdalomtól" vagy „az éhségtől"; habár az, hogy ne szenvedjünk a fájdalomtól és az éhségtől, a legalapvetőbb emberi igény, mégsem helyes azt mondani, ha ezek az igények kielégültek, valamiféle különös szabadságnak örvendünk. „Szabadságról" beszélni ekkor azért megtévesztő, mert ebben az esetben nincs szó bármi kiválasztásának vagy megalkotásának a területéről vagy lehetőségéről. A fájdalom elmúlt és ez így van jól, a fájdalomtól való megszabadulás rendkívül kívánatos jó; kívánatos jó lehet az éhező számára az alma is, vagy a kimerült ember számára az álom, vagy bármi, amire vágynak az emberek. A fájdalomtól való megszabadulás vagy az almaevés mindamellett nem a szabadság egy fajtája, hanem épp a kívánatos jó. Oly sok ember adta az életét századunkban és korábban az igazi értelemben vett szabadságért, hogy e szó értelmének kiterjesztése mindarra, amit az emberek bármikor kívánnak, összekuszálja értelmi hálónkat és a voltaképpeni szót megfosztja a használattól; elvész a fogalom lényege. Felesleges a „valamitől való" és a „valamit" szabad általános megkülönböztetése.

A másik hiba azon a feltevésen nyugszik, hogy a szabadságnak ebben a másik, jogi értelemben nincs értelme, ha az egyéb kívánságok nem teljesülnek. A kommunizmus hitvallói általánosan használták egykor az érvet: „na és mit segít az egy éhes munkanélkülinek, ha az államban politikai szabadság van?". Nos hát segít. Az éhség valóban sürgetőbb érzés lehet, mint a politikai szabadság hiánya, de ha ez a szabadság jelenvaló, az éhes munkanélkülieknek sokkal nagyobb a lehetőségük, hogy sorsuk jobbra fordítására törekedjenek, harcba szerveződhetnek saját érdekeikért és kijárhatják saját jogaikat, ha sértve érzik magukat.

Nos tehát, ha helytelen szabadságnak nevezni minden kívánatos jót (hiszen elképzelhetünk egy koncentrációs tábort, ahol nincs éhség, kockázatos lenne azonban azt mondani, hogy ez a koncentrációs tábor bizonyos szabadságokat nyújt a rabjainak, míg a liberális államrendszer másféléket), kétségtelen, hogy a jogi értelemben vett szabadság szintén rendkívül kívánatos jó; mindamellett önmagában való jó, nem csak azért, mert egyéb javak megszerzésének eszköze és feltétele.

Ebből korántsem következik, hogy minél több a szabadság (ebben az értelemben), annál jobb. Ezt az alapelvet nem lehet korlátozás nélkül elfogadni. Bizonyára az emberek többsége úgy véli, jó, hogy bizonyos, egykor bűntetetendő cselekedetek már nem büntetendők, legalábbis a civilizált országokban (például a boszorkányság vagy a homoszexualizmus). Azonban ép elmével senki sem követeli, hogy az autóval szabad legyen az út jobb vagy bal oldalán közlekedni, ahogy nekünk tetszik. Egyes országokban olyan hangokat hallani, hogy a gyerekek túl sok szabadságot élveznek az iskolákban, és túl kevés a fegyelem, s ezt mind az oktatás színvonala, mind az állampolgári és morális nevelés megszenvedi. Különben egyáltalán nem biztos, hogy a gyerekek a legkisebb koruktól kezdve a lehető legnagyobb választási területet igénylik, habár ez a vágy bizonyosan nő a kor előrehaladtával; a kisgyerekek inkább természetes módon beleegyeznek abba, hogy a felnőttek mondják meg nekik, mit kell csinálni, és nem követelik, hogy meghagyják nekik a választás lehetőségét. Mi magunk is, felnőttek, számos esetben könnyen rábízzuk magunkat mások választására; bizonytalanok vagyunk és szakértőktől várunk tanácsot, habár tudjuk, hogy nem minden szakértő érdemel bizalmat. Tudjuk, hogy a helyes választás gyakran a dolgok ismeretétől függ, ám senki sem büszkélkedhet azzal, hogy minden kérdésben, ahol választani kell, elegendő tudása van. Megvan a szabadságunk, de jobb szeretünk nem élni vele, ha olyan dolgokról van szó, amelyekhez nem értünk.

Egyszóval nincs olyan általánosan érvényes szabály, amely meghatározza, mennyivel több vagy kevesebb szabadság jó számunkra. Olykor helyesen azt gondoljuk, hogy túl sok is lehet a szabadság, nem csak túl kevés, s hogy a szabadság egy bizonyos határon túl kárt okozhat. Kétségkívül biztonságosabb, ha a jog inkább a szabadság bőségével, mint hiányával vét, ráhagyva azt az állampolgárok belátására, de korlátok nélkül ezt a szabályt sem ismerhetjük el.

FORDÍTOTTA ÉLES MÁRTA

2000 ESTEK

Másodszori nekifutásra talán sikerül. Újra megpróbáljuk faggatni Babarczy László rendezőt és színigazgatót, főiskolai tanárt. Reméljük, most már meg fogjuk kérdezni tőle, milyen életmód az ingázóké, mi a véleménye a mai magyar drámákról és színpadra állításuk lehetőségeiről, hogy van-e jövője a színháznak a kisebb nyelvközösségekben (most a magyart is ide értjük), és hogy sikerült-e a közelmúltban bevennie Nándorfehérvárt.

Decemberben végre találkozunk a Merlin Színházban (Budapest V., Gerlóczy utca 4., az emeleten). Az időpont is ugyanaz: a hónap harmadik csütörtökje, vagyis december 18., este 7 óra.

A kérdések még ravaszabbak lesznek, a válaszok még felkészültebbek, és a bor még finomabb.

Szeretettel várjuk régi, új és leendő olvasóinkat.

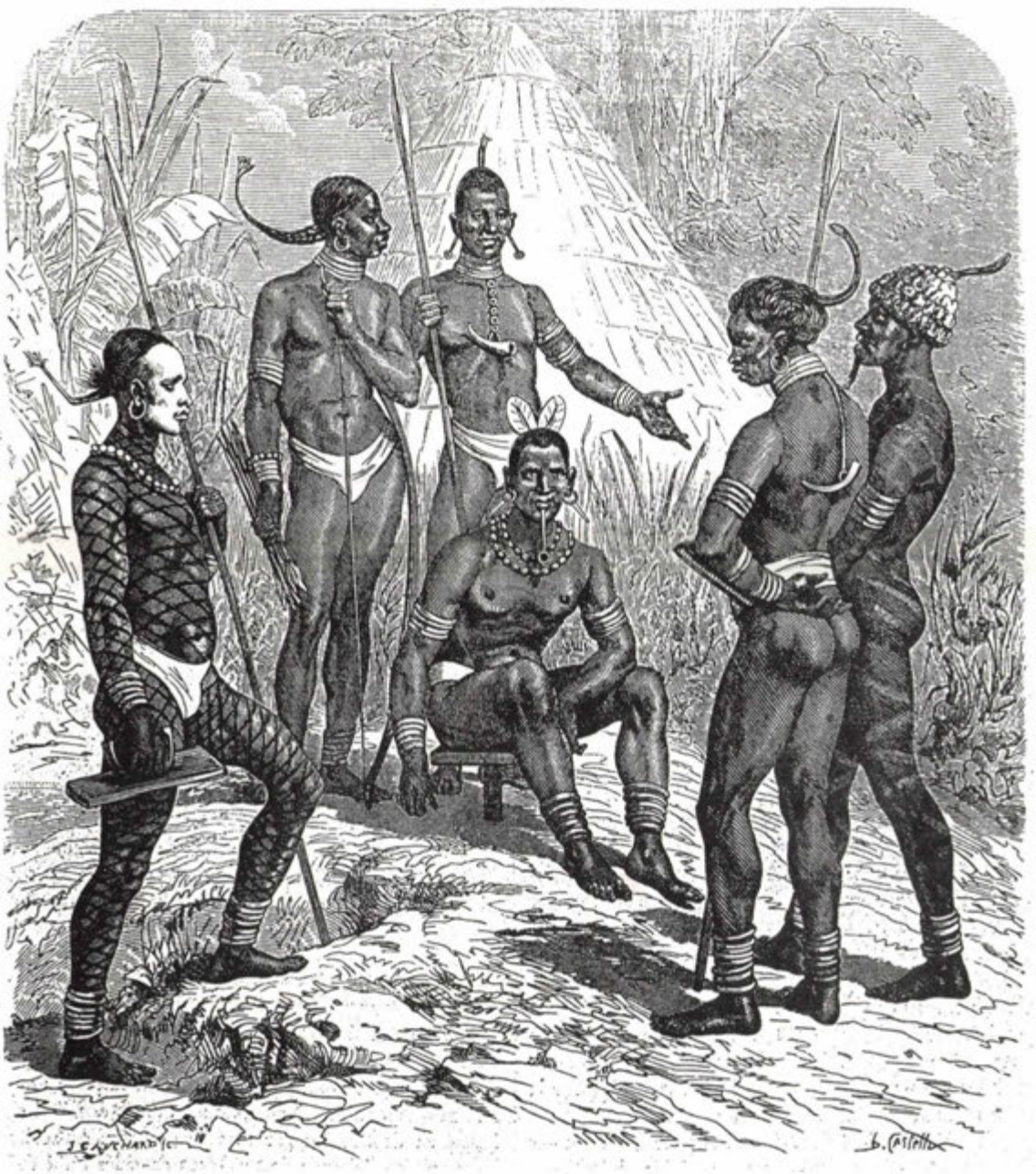

Goethe megrendelte, Tolsztoj kívülről fújta, Kafka állandóan a zsebében hordta

Nálunk eddig ismeretlen klasszikus

Megjelent

Johann Peter Hebel

KINCSESLÁDIKÓ

Kalendáriumtörténetek

HALASI ZOLTÁN FORDÍTÁSÁBAN

Magvető Kiadó